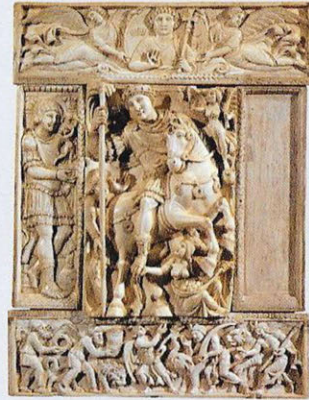

HIT A BIZÁNCI VILÁGBAN

Hit a bizánci világban

Mary Cunningham

§
SCOLAR
KIADÓ

Richardnak, Emilynek
és Jamesnek

A konstantinápolyi Hagia Sophia előcsarnokának főbejárata fölött elhelyezkedő mozaikon Krisztus előtt térdeplő, könyörgő császár látható. A művészettörténészek szerint az alak valószínűleg VI. Leó császár, aki Krisztus, az isteni bölcsesség szimbóluma előtt térden állva könyörög.

Előző oldalon:
A konstantinápolyi Chora-kolostor mellékkápolnijában található, Krisztus feltámadását ábrázoló falfestmény.

Első oldal:
Barberini elefántcsont (VI. század).

A magyar kiadás alapjául szolgált:

Faith in the Byzantine World by Lion Publishing plc,
Oxford, England

Text copyright © Mary Cunningham, 2002
Copyright © Lion Publishing, 2002

Hungarian edition © Scolar Kiadó, 2003
Hungarian translation © Deák Krisztina, 2003

Szaklektor: Hunyadi Zsolt

Kiadja a **Scolar Kiadó**
1016 Budapest, Avar u. 8/b
Tel./fax: (06-1)466-7648
scolar@scolar.hu, www.scolar.hu
Felelős kiadó: Érsek Nándor
Felelős szerkesztő: Kis Kós Antal
Tördelés: Széplaki Gyöngyi

Nyomtatás és kötés: Kína

ISBN 963-9193-95-X

ISSN 1589-7281

Minden jog fenntartva. A mű egyetlen részlete sem használható fel és nem sokszorosítható a kiadó előzetes, írásbeli engedélye nélkül.

Tartalom

Bevezetés 6

1. A keresztény római birodalom (330–843) 17
2. Az utak szétválása (843–1453) 31
3. Az egyház és az állam 48
4. A közösség szolgálatában 59
5. A magány eszménye 75
6. Szent helyek, szent emberek 94
7. Isten földi királysága 107
8. A dogmák és a hét ökumenikus zsinat 121
9. Hit és világnézet 141
10. A művészet mint a hit kifejezőeszköze 159

11. Az örökség 177

Kronológia 181

Fogalmak 184

Index 187

Köszönetnyilvánítás 192

Bevezetés

A homályos palesztinai gyökerekre visszavezethető kereszténység lassan uralkodó vallássá vált az egykori Római Birodalom határain innen és túl. E korai időszakban a keresztény egyház egységes volt, amit püspökségeinek hálózata, a közös hit és a közös szentségek biztosítottak. Ebből az egységes egyházból fejlődött ki a korai évszázadok során a kereszténység két fő ága, a római katolikus és a keleti ortodox vallás. Az előbbinek központja eredetileg Nyugat-Európa volt, míg az utóbbi a ma Bizáncnak nevezett birodalom területén alakult ki. Ennek központja a főváros, Konstantinápoly volt (a mai Isztambul, Törökországban). Fontos megjegyezni, hogy a kereszténység két ága hivatalosan egységet alkotott a kereszténység első évezredében.

A döntő szakadásra 1054-ben került sor, habár a latin és görög nyelvű keresztények közötti folyamatos távolodás már jóval ezelőtt megfigyelhető. Ennek ellenére egységként tekinthetünk a keresztény világra ezt követően is. A nyugati és keleti keresztények alapvetően ugyanazt a doktrínát és vallásgyakorlatot követték, valamint kegytárgyaik, mint például a kereszt és a Biblia is közősek voltak. Kisebb különbségek azonban előfordultak a zenei tradícióban, fegyelmi kérdésekben és a dogmák megfogalmazásában. Az ortodox ikonhasználat például idegen maradt a nyugati keresztények számára, bár ők is támogatták a vallási művészetet székesegyházaikban és otthonaikban egyaránt. A legnagyobb különbség valószínűleg a hatalom kérdésében rejlik: a római pápák egyre inkább úgy érezték, hogy nekik kellene képviselniük a hatalom legfőbb forrását a keresztény egyházon belül. A keleti püspökök és pátriárkák ezzel szemben hittek a pentarchiában, más szóval az öt régi egyházmegyében vagy patriarkátusban, azaz Rómában, Konstantinápolyban, Alexandriában, Antiocheiában és Jeruzsálemben. A keleti püspökök úgy tekintettek a pápára,

mint a legfőbb hatalommal bíró püspökre, az egyházon belüli vezető szerepét azonban nem ismerték el.

Ez a könyv a bizánci egyház történetét 330 és 1453 között követi nyomon. Az időpontok, különös tekintettel a Keletrómai Birodalom kezdetére, bizonyos mértékig vitathatóak. Mindazonáltal azt az eseményt, amikor Kónstantin új fővárost alapított Konstantinápoly néven Kis-Ázsia területén, joggal tekinthetjük ennek az új keresztény birodalomnak a kezdeteként. A város török uralom alá kerülése vetett véget 1453-ban a Bizánci Birodalom hosszú és változatos történetének. A könyv címe – Hit a bizánci világban – szintén bizonyos mértékig pontatlan. A történelem során különböző hitű emberek éltek Bizánc területén, nemcsak keresztények, hanem zsidók, szamaritánusok, „eretnekek”, azaz olyanok, akik eltértek a „helyes” hittől, és a korai időszakokban még pogányok is. Ennek ellenére a IV. század végére az ortodox kereszténység vált a birodalom uralkodó vallásává. A hit nemcsak az állampolgárok mindennapi életét befolyásolta alapvetően, hanem a kormányzást és a hivatalos vallást is átírták tanításai. A könyv következő fejezetei a keresztény civilizáció különböző területeit vizsgálják, beleértve az egyház és az állam szoros kapcsolatát, a tanításokat és a világnézetet.

A Bizánci Birodalmat hagyományosan konzervatív és elnyomó társadalomként ábrázolják. Egyházi emberek, tudósok és politikusok egyaránt tisztelték a klasszikus múltat, és megpróbálták megőrizni kultúráját, törvénykezését és értékeit – természetesen a keresztény keretek között. A történészek, Edward Gibbonnal kezdve a XVIII. században, nemcsak a társadalom hagyománytiszteletét hangsúlyozták, hanem korrupszióját és a kreativitás hiányát is. Valójában ez a nézet is több tekintetben pontatlan. Ha alaposan tanulmányozzuk a bizánci szövegeket és műalkotásokat, nyilvánvalóvá válik, hogy a kreatív gondolkodás és a vallási nézetek virágoztak és fejlődtek a tizenegy évszázad folyamán. Ezen alkotások többségében mély vallásos világnézet és Istennek a teremtésben,

valamint az emberiség történelmében játszott szerepe mutatkozik meg. Az ortodox vallás kifejezésre juttatása a klasszikus civilizáció eszközeinek és eszmevilágának segítségével egyszerre volt újíto és sikeres.

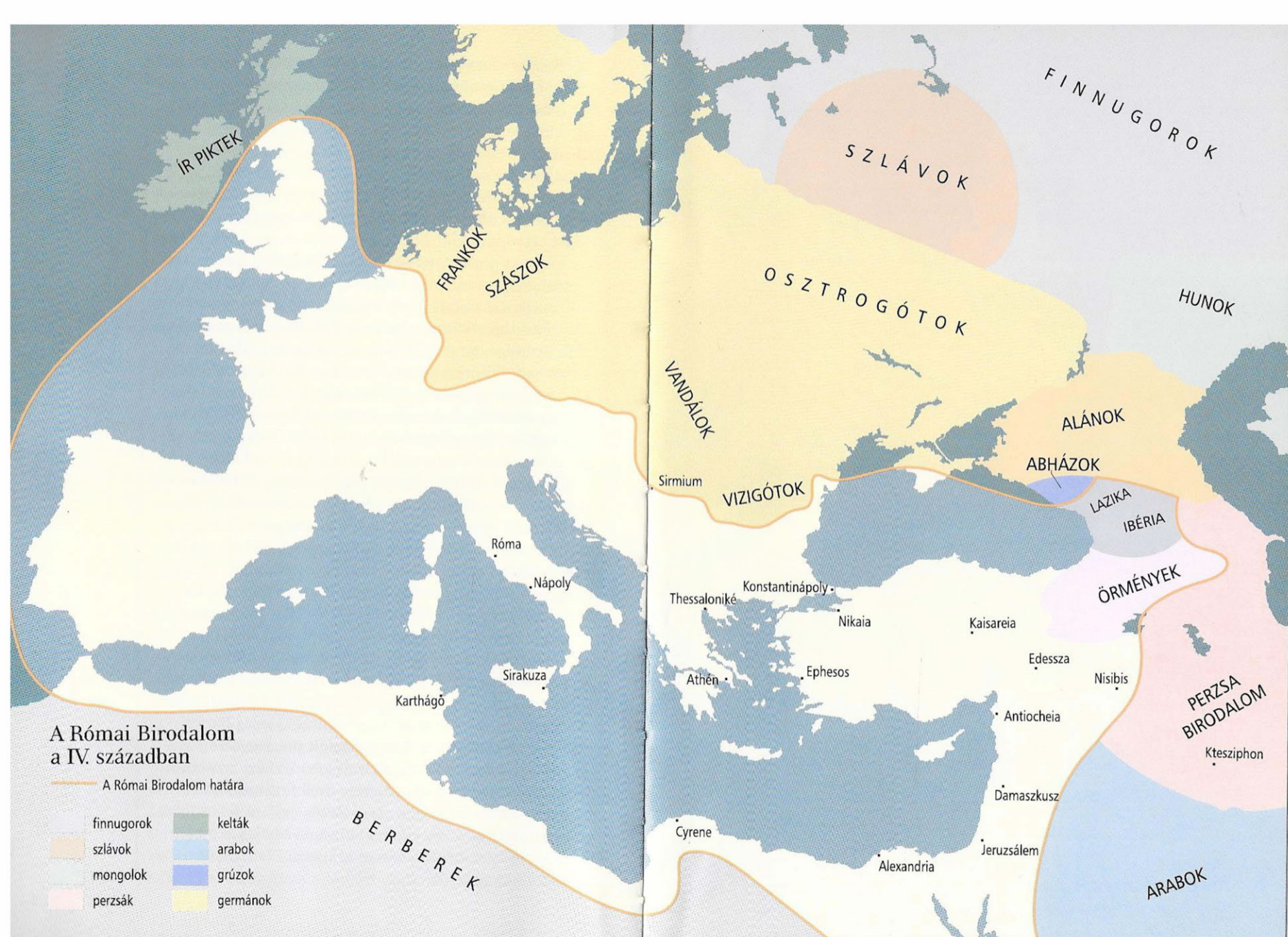
A Keletrómai Birodalom népessége az idők folyamán színes összetételű volt. Konstantinápoly és a többi város kormányzó elitje a teljes népesség elenyésző kisebbségét képviselte. Bizánc lakosságának 90 százalékát valószínűleg paraszti származású, vidéken élő, többnyire írástudatlan emberek tették ki. Közülük többen még görögül sem beszéltek; a birodalom külső határain örmény, szláv, szír és arab nyelvű közösségek éltek, hogy csak néhányat említsünk. Ebben a könyvben egy olyan időszakot és kultúrát próbálunk bemutatni, melyet nem lehet pontosan körülhatárolni. Ugyanakkor a fennmaradt irodalmi szövegekből és műalkotásokból kiderül, hogy a keleti ortodox vallás egységes és átfogó világnézetet biztosított hívei számára. A bibliai kinyilatkoztatásokban és egyetemes zsinatokon meghatározott „három személyben egy Istenbe” vetett hit alkotta ennek a világnézetnek az alapját. A fő keresztény hittételeken túl Szűz Mária, a szentek és a szent jelképek, mint például az ikonok és ereklyék kultusza, valamint a vallásgyakorlat, mint például a templomba járás, a böjtök és ünnepek tartása, nyújtottak segítséget a bizánci kulturális identitás meghatározásához.

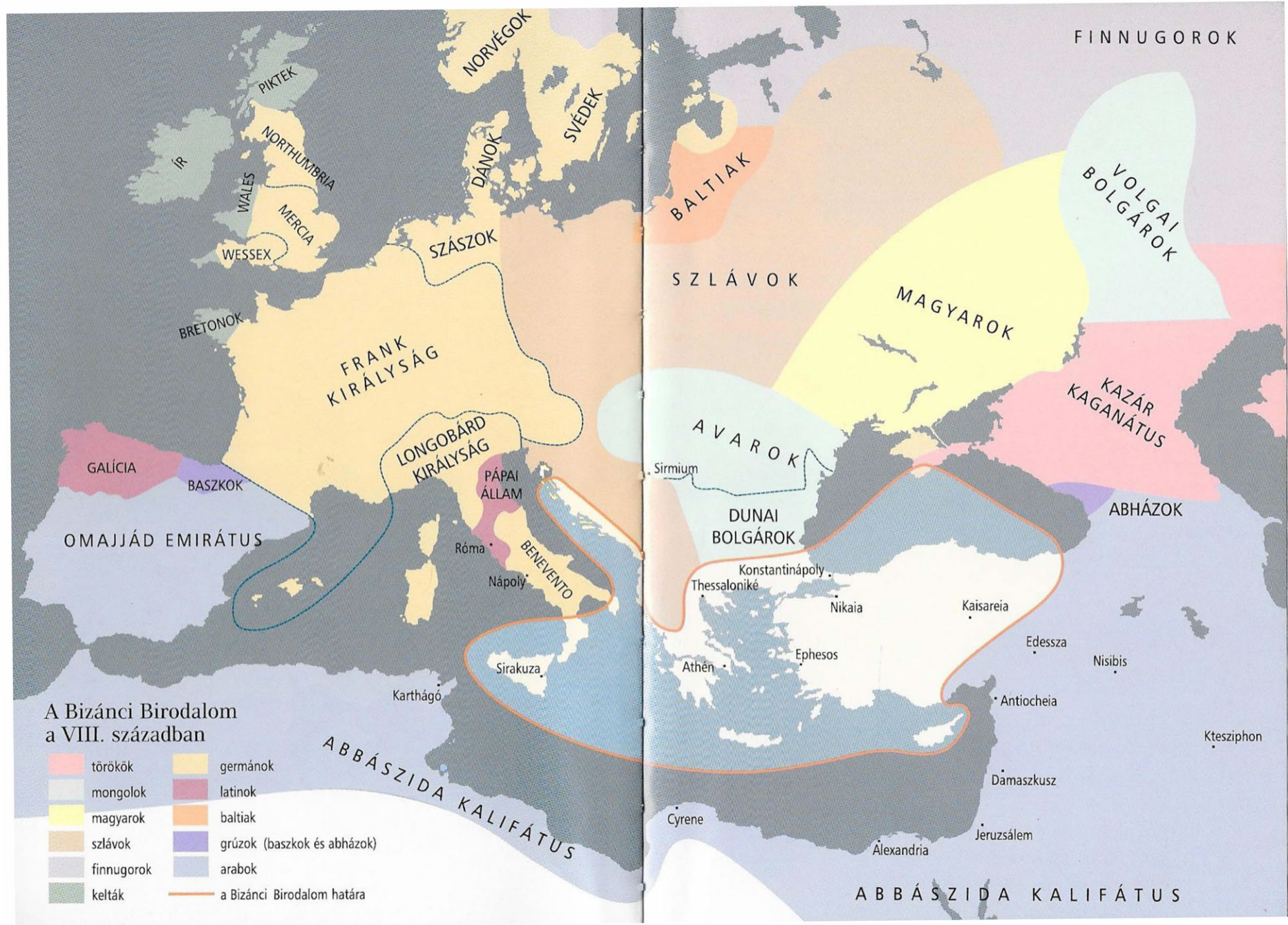
Sajnálatos módon, elsősorban helyhiány miatt arra a döntésre jutottam, hogy a könyvben nem foglalkozom részletesen Bizánc egyéb vallásaival. Külön könyvet kellene szentelni a bizánci judaizmusnak, az „eretnek” csoportoknak, mint például a paulikiánusoknak és a bogumiloknak, és talán még ennél is több figyelmet kellene fordítanunk azokra az egyházakra, melyeket ma „keleti” ortodoxnak nevezünk, és máig fennmaradtak Szíria, Libanon, Izrael, Egyiptom, Etiópia, India és Örményország területén. Ez a könyv, csakúgy, mint a szintén a *Scolar vallástörténet* sorozatban megjelent *Hit a középkor világában*, elsősorban a terület uralkodó vallásával

foglalkozik, ebben az esetben az ortodox kereszténységgel. Az első két fejezet kronologikus rendben, nagy vonalakban ismerteti a bizánci vallás és állam történetét, melyet egy tematikusabb megközelítés követ. A könyv szerkezetéből adódóan elkerülhetetlenek az ismételések; azonban reméljük, hogy az egyes fejezetek önállóan és összefüggésben is megállják a helyüket. A könyv mérete lehetővé teszi, hogy minden témát egyforma részletességgel taglaljunk.

Végül szükséges néhány szót szentelnünk a könyvben használatos szakkifejezéseknek és helyesírásnak. Bonyos meghatározott jelentéssel bíró terminusok használata elkerülhetetlennek tűnik, ha a bizánci vallásról írunk. Ezek többsége, mint például a pátriárka, az ökumenikus zsinat vagy a liturgia görög átírás. Legtöbbjüket tudósok és a nagyközönséghez szóló írók vették át és honosították meg a gyakorlatban. Minden fontosabb kifejezést rövid magyarázat követ első előfordulása után, illetve megtalálhatók a mellékelt szójegyzékben is. Amikor lehetséges volt, egyszerűbb kifejezéseket alkalmaztunk. A helyesírás a bizánci témával foglalkozó irodalom hagyományát követi. A jól ismert magyar megfelelővel rendelkező szavak, mint például Róma, Antonius vagy Mihály ebben a formában jelennek meg. A korábban meg nem gyökeresedett kifejezések, nevek, mint például Hérakleios vagy Kosmas Indikopleustes inkább a görög, mint a latin helyesírást követik.

Szeretném megragadni az alkalmat, hogy megköszönjem Augustine Casiday és Zaga Gavrilo vic nagylelkű segítségét, akik mindketten átolvasták a könyv korábbi változatait, és számos változtatást javasoltak. Morag Reeve, a Lion Kiadó főszerkesztője átgondolt megjegyzéseivel és kritikájával szintén hozzájárult a könyvhöz. Szeretnék köszönetet mondani mindezen kedves kritikusaimnak, valamint a Lion támogató csapatának, egyben teljes felelősséget vállalva a könyvben előforduló esetleges hibákért. Szeretném köszönetemet kifejezni Claire Sauer alapos munkájáért is.

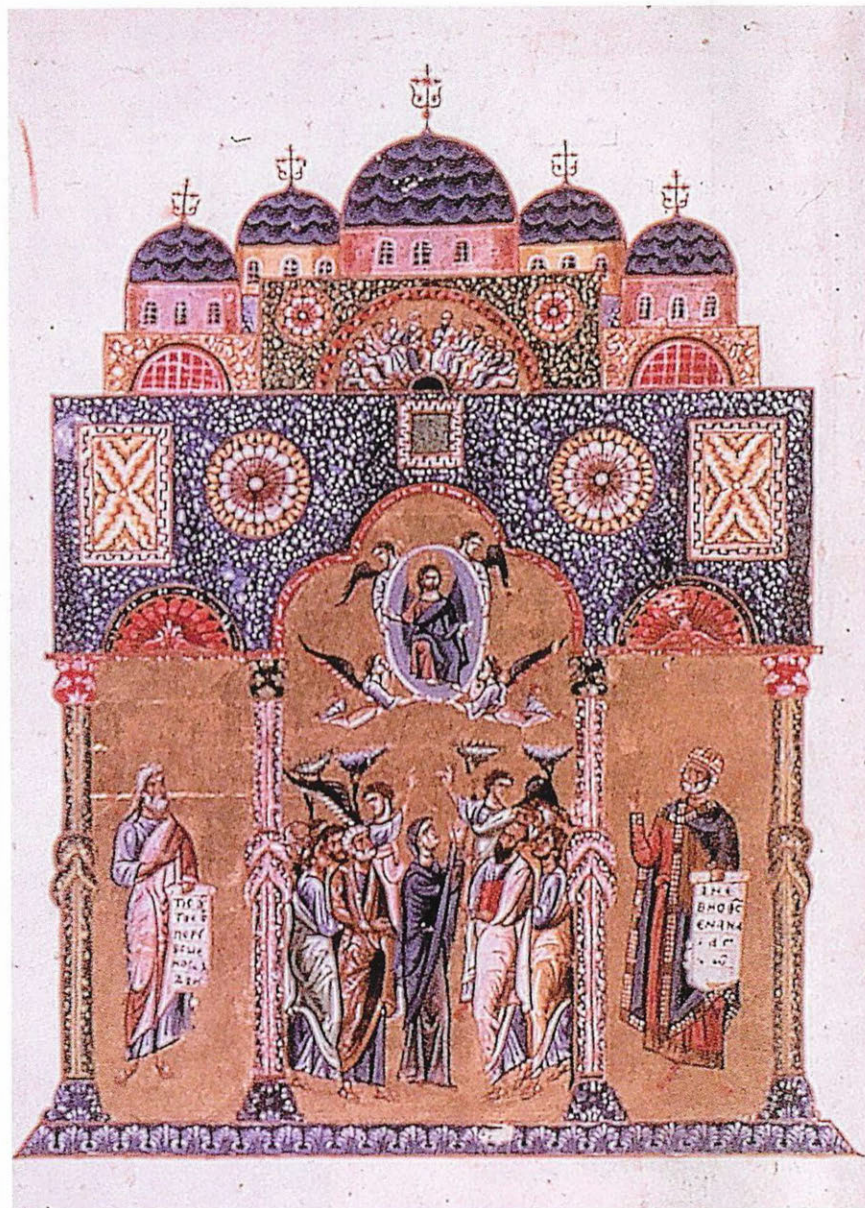

**Európa
a XV. században**

 Bizánci Birodalom

A keresztény Római Birodalom

(330–843)

Mit tekinthetünk a bizánci vallás vagy akár a Bizánci Birodalom kezdetének? A végének az időpontja, Konstantinápoly török kézre kerülése 1453-ban vitathatatlan, az átmenet azonban a késő Római és a Bizánci Birodalom között kevésbé nyilvánvaló. Néhány történész szerint nem volt kezdet: Bizáncra (saját állampolgárai szerint is) a Római Birodalom keleti folytatásaként tekinthetünk. A többség azonban a kezdet időpontját Nagy Kónstantin uralkodásának idejére teszi, aki 324-ben Liciniust legyőzve végül teljes hatalmú római császárként uralkodott. Keresztény hitre való áttérése véget vetett a pogány uralkodók keresztényüldözésének, így innentől számíthatjuk mind a birodalom, mind pedig az egyház kezdetét.

Konstantinápoly, az „új Róma”

Kónstantin döntése, hogy új közigazgatási székhelyet alapít Bizánc (Byzantion) ősi városánál, kelet felé tolta a birodalom súlypontját. Számos érv motiválhatta döntését. Elsősorban a hely jó stratégiai fekvése: a kedvező helyzetű város nemcsak Kis-Ázsiát választotta el Európa többi részétől, hanem a Fekete-tengert a Földközítől, és így összekapcsolta a Római Birodalom összes tartományát. Másodsorban Kónstantin valószínűleg politikai előnyre kívánt szert tenni azzal, hogy eltávolodott magát a régi Róma hatalmi rendszerétől és hagyo-

Túldoldalon:
XII. századi kép
Krisztus mennybe-
meneteléről
Kokkinobaphosi
Jakab szerzetes
Szűz Máriáról
szóló homíliáit
tartalmazó
kéziratból.

Kónstantin látomása a keresztről. XV. századi fal-festmény a Szent Kereszt templomában, Plataniszta, Ciprus. A felirat a következő: „E jelben győzni fogsz”.

Kónstantin megtérése

Kónstantin drámai megtérése a Rómán kívül eső Pons Milviusnál, ahol 312-ben sikeresen győzedelmeskedett Maxentius felett, valószínűleg legenda, mégis már a korabeli történészek is ettől az időponttól számítják a keresztény Római Birodalom kezdetét. A győztes csatát megelőző események sorozata a homályba vész, és az ezt követő években kiszínezték őket. Lactanius keresztény történész 324 előttről származó beszámolójában azt olvashatjuk, hogy Kónstantin a csata előtti éjszakán álmában kapott utasításokat követve úgy rendelkezett, hogy katonái véssék pajzsukra a khi-rhó jelet, ✠, mely a görögben Krisztus

nevének első két betűje. Közel harminc évvel később Eusebios Kónstantinról írt életrajzában részletesen leírja, hogy a császárnak álmában egy fénylő kereszt jelent meg az égen, s rajta e szavak álltak: „E jelben győzni fogsz”. A csata után Kónstantinnak sikerült legyőznie a többi ellenségét, és 324-re egyedüli uralkodójává vált az egész Római Birodalomnak. Úgy döntött, államvallásként bevezeti a kereszténységet, és a keresztény egyházat

történelme során ő részesítette először anyagi és birodalmi támogatásban. Kónstantin megtérése mélysége még a mai napig is vita tárgya. Valószínűleg a keresztény Istent tekintette a mindenség leghatalmasabb erejének, ám hűséges maradt az antik Róma pogány isteneihez is. Kónstantint végül 337-ben halálos ágyán keresztelték meg, és hatalmas pompával temették el Konstantinápolyban építtetett mauzóleumában.

mányaitól. Konstantinápolyban új rendszer kiépítésére nyílt lehetősége, frissen kinevezett szenátussal és államapparátussal. Ettől kezdve Konstantinápoly lett a többnyire görög anyanyelvű Keletrómai Birodalom központja, mely lassan de feltartóztathatatlanul különvált a latin Nyugattól mind kulturálisan, mind pedig politikailag.

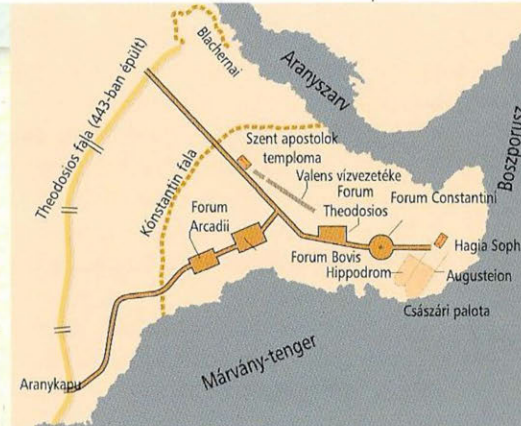
A birodalom keresztény hitre térése

Kónstantin megtérése a legnagyobb hatással talán magára a keresztény egyházra volt. Hatékony támogatása és jogi reformjai eredményeként az egyház fejlődésnek indult és nagy vagyont tett szert. A történelem során először létesítettek és építettek templomokat ekkora méretekben. A keleti és a nyugati területeken egyaránt megnőtt a

Konstantinápoly

Kónstantin az új fővárost Bizánc, a régi görög városállam, azaz polisz helyén alapította, mely a Boszporusz partján, a Fekete-tengerhez vezető Aranyzarv keskeny öble és a Márvány-tenger között fekszik. Bizánc nem bírt nagy jelentőséggel, mielőtt Kónstantin az „új Róma”-ként kiválasztotta, a császár azonban felruházta

a késő római várost az összes szükséges alkotóelemmel: oszlopcsarnokkal övezett széles sétányokkal, terekkel vagy fórumokkal, nyilvános fürdőkkel, versenypályákkal vagy hippodromokkal, egy palotával, számos új keresztény templommal, beleértve a két központi bazilikát, az Hagia Sophiát (Szent Bölcsesség templomát) és a Szent Eirénét. A terjeszkedés lehetővé tételének biztosítására a császár a városfalat is kijebbi vitette; II. Theodosios pedig másfél kilométerrel Kónstantin falán túl újabb védőfalat építtetett az V. század elején. Ezek a falak a későbbiekben többször bevehetetlennek bizonyultak, amikor ellenség vette ostrom alá a városok királynőjét.

„Azt akarjuk,
 hogy minden
 nép, aki kegyel-
 mes urunk
 fennhatósága
 alatt él, gyako-
 rolja a vallást,
 melyet az isteni
 Péter apostol
 adott át a róma-
 iaknak... az
 apostoli hitval-
 lás és az evan-
 gélista dogma
 szerint egyetlen
 Istenségben,
 az Atyában,
 a Fiúban és a
 Szentlélekben
 kell hinnünk,
 akik egyenran-
 gúak a Szenthá-
 romságban.”

380-AS EDIKTUM
 A KATOLIKUS
 HITVALLÁSRÓL

nagyvárosi gyülekezetek számára épült bazilikák, a mártírok és szentek tiszteletére emelt szentélyek és a zarándokhelyek száma. A birodalmi támogatás és védelem eredményeként az egyház belső szerkezete is megváltozott. Bár a keresztény gyülekezetek döntéseiben már a II. században fontos szerepet játszottak a püspökök, az egyházi hierarchia és az egyházkerületek kialakulása Kónstantin idejére vezethető vissza. Érdekes megfigyelni, hogy az egyházmegyéek szerkezete szorosan igazodott a Diocletianus és utódai által kialakított világi államszervezethez és provinciákhoz. Minden egyes kerület élén a metropolita állt, aki a joghatósága alá tartozó területen felelősséggel tartozott a gyűlések összehívásáért és a klérus tagjainak felszenteléséért. A hierarchikus hatalmi rend kiépülésével egyidejűleg az egyház jelentős befolyásra tett szert az államon belül is.

A Római Birodalom keresztény hitre térése Kónstantin halála után is folytatódott. Utódainak, mint például fiának, Constantiusnak törvényei egyre szigorúbb feltételeket szabtak a pogányoknak, és egyre kedvezőbbeket a keresztényeknek. A tömegek kereszténységre való áttérése azonban nem következett be azonnal, és Julianus császár rövid időre államvallásként visszaállította a pogányságot. A keresztény uralkodók visszatérével azonban a IV. század végére a törvénykezés jól láthatóan a keresztényeknek kedvezett. A 429 és 438 között kiadott, de valójában I. Kónstantin és utódai idején keletkezett törvényeket tartalmazó *Codex Theodosianus* híven tükrözi a császárok egyre erősödő szándékát a kereszténység népszerűsítésére és a pogányság kiirtására. Vasárnap és a fontosabb keresztény ünnepnapokon nem dolgoztak, tilos volt jogi ügyletekkel és az üzlettel foglalkozni. A IV. század végére törvény rendelkezett a pogány áldozatok betiltásáról és a szentélyek bezárásáról. A pogányok nem tolthettek be állást a birodalmi bíróságon, a katonaságnál és a közigazgatásban. A nem ortodox vallású lakosok – pogányok, zsidók és eretnek keresztények – egyre inkább másodrendű állampolgároknak számítottak.

A politikai és vallási egység megbomlásának kezdete

A keresztény Konstantin császár uralma – igaz, rövid ideig – az egész Római Birodalomra kiterjedt, fiai uralkodása alatt azonban a birodalmat két részre, keleti és nyugati tartományokra osztották. A késő római keresztény birodalom alakja a nyugati katonai és politikai felkelések következtében visszafordíthatatlan változásnak indult az V. század folyamán. A Balkán-félszigetet és Nyugat-Európát gótok, vandálok és hunok özönlötték el, a területeken élő keresztények pedig egyre inkább Rómától és Konstantinápolytól vártak segítséget és szellemi iránymutatást. A korszak politikai bizonytalansága kétségtelenül nagyban hozzájárult egy egységes vallási világrend kialakulásához, amely elsősorban a Római

Zsidók a Bizánci Császárságban

Egyes zsidó közösségek túléltek a jeruzsálemi szentély lerombolását (i. sz. 70) és kiűzetésüket a városból, sőt még virágoztak is a Római Birodalomban. Új közösségek alakultak Palesztinában, melyeket a zsidók maguk kormányozhattak. Így a közösségek évszázadokig erősek maradtak a keleti városokban, mint például Antiocheiában, és még a keresztény népességből is kerültek ki híveik. Az V. század elején azonban egyre nehezebbé vált életük, mivel a birodalmi törvénykezés elkezdte jogaikat korlátozni. Ettől kezdve nem részesülhettek olyan előjogokban, mint például a rabszolgatartás, közintézményekben való tanítás, nem építhettek új zsinagógákat, és nem szolgálhattak a hadseregben. Palesztinán kívül a Római Birodalom legtöbb nagyobb városában volt zsidó diaszpóra. Itt a zsidók kis enklávékban, míg Konstantinápolyban a kereskedelmi negyedekben éltek, és kelmefestőként, takácsként, szűcsként, üvegkészítőként, sőt még kereskedőként és orvosként is dolgozhattak. A zsidókkal szembeni előítélet mindig is erős volt a bizánci történelem folyamán, és gyakran kifejezésre is jutott a vallási irodalomban és a törvénykezésben. A bizánci keresztények új Izraelként tekintettek magukra és úgy gondolták, hogy a zsidók szándékosan nem ismerték el Krisztust messiásnak. Hérakleios, III. León és a többi császár háborús veszély és gazdasági nehézségek idején egyaránt elrendelték a zsidók kötelező megkeresztelését. Van azonban bizonyíték arra is, hogy a bizánci egyház egyes püspökei következetesen ellene szegültek e lépéseknek, és támogatták a zsidók ősi vallásgyakorlásának jogát.

Birodalom főbb püspöki egyházmegyéi köré szerveződött. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy a nyugati területek barbár megszállása nem döntötte romba sem a civilizációt, sem pedig az egyházat. A legtöbb esetben a megszállók alkalmazkodtak a kultúrához és a Birodalom intézményrendszeréhez; sokan közülük áttértek a keresztény hitre (habár a nyugati és keleti gótok a vallás eretnek ariánus változatát gyakorolták).

A keresztény egyházon belüli egység megbomlását és végül az egyházszakadást a vallási irányzatok harca indította el. A IV. században a Szentháromság fogalma képezte a vita fő tárgyát. Az V. században a fő cél Krisztus személyének meghatározása lett, hogy miként valósulhat meg személyében kettős, egyszerre emberi és isteni természet. A 431-ben és 451-ben tartott ökumenikus zsinatokat követően a püspökök, akik nem érezték véleményüket kellőképpen képviseltetve, elszakadtak a keresztény egyház fő irányvonalától. Az Irán, Irak és Észak-Szíria bizonyos területein ma is gyakorolt asszír vagy „nestoriánus” keleti vallás jelenleg sem tartozik bele az ortodox kereszténység közösségébe, mivel tagjai nem tudták elfogadni az Ephesosban tartott III. ökumenikus zsinat határozatait. Hasonlóképpen a 451-es chalkédóni zsinat után ún. monofizita egyházak kezdtek szerveződni, mivel a főleg egyiptomi, palesztinai és szíriai püspökök nem értettek egyet a zsinat határozataival. E korai egyházszakadások igen jelentős hatással voltak a keresztény egyház egészére, de különösen a chalkédóni bizánci egyházra. Az V–VII. századi császárok komoly erőfeszítéseket tettek ezek megszüntetésére és csak a VII. század közepén adták fel a reményt, amikor a Közel-Kelet arab kézre került.

Újraegyesítés Justinianos uralma alatt

I. Justinianos császár (527–65) uralkodásának idején történt az utolsó kísérlet a hajdani Római Birodalom politikai újraegyesítésére. A császár Észak-Afrika, Itália és Hispánia egyes részeinek visszafoglalásával a korábban római fennhatóság alá eső területek visszahódítására

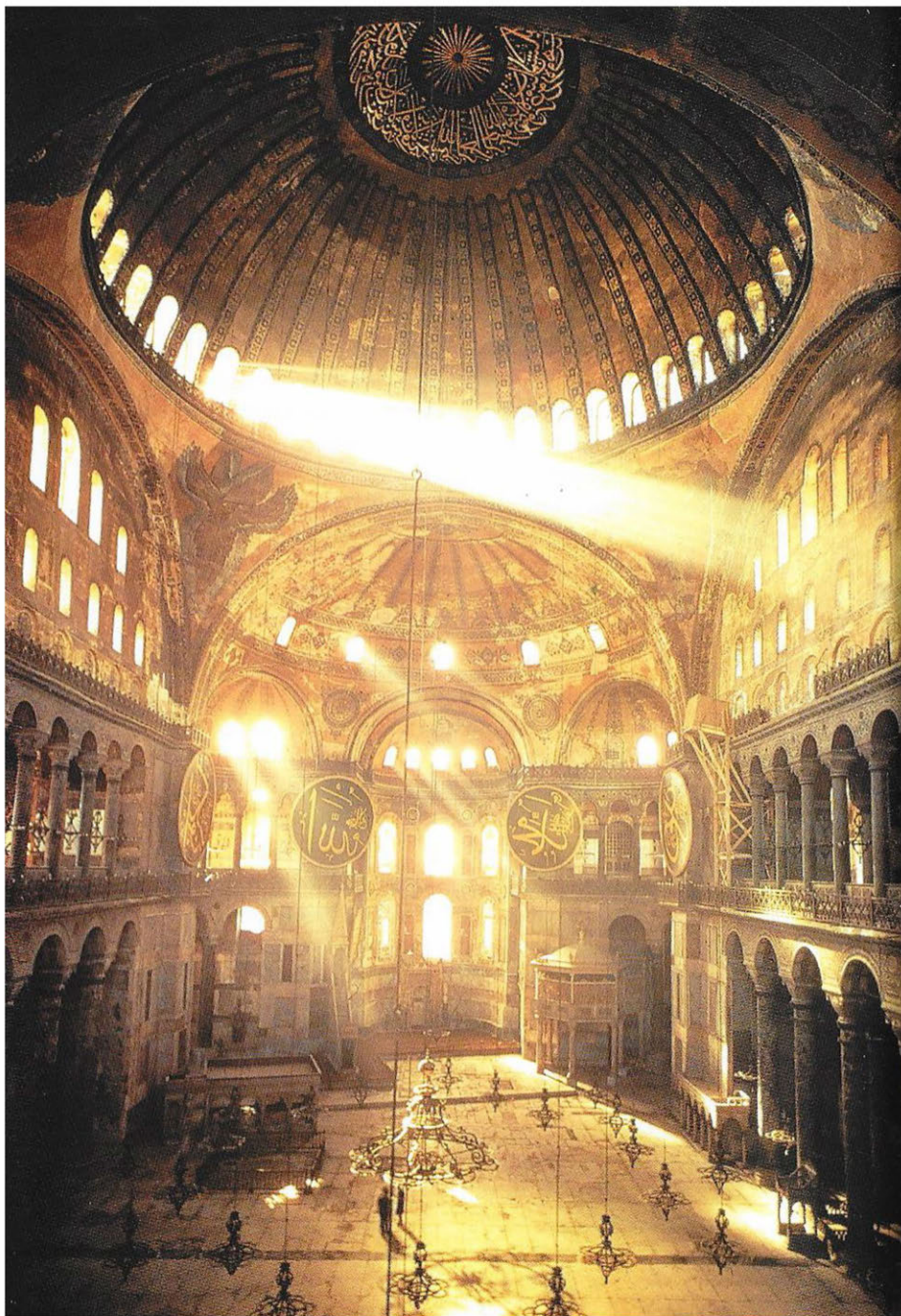
törekedett. Ugyanakkor különböző lépéseket is tett az egyház egységesítésének érdekében. A Birodalom egész területén templomokat és kolostorokat építtetett, megpróbálta elsimítani a püspököket megosztó vitás kérdéseket, és végül a vallási kisebbségek visszaszorítására törekedett, különös tekintettel az olyan „kivülállók”-ra, mint a pogányok, zsidók és a szamaritánusok.

Justinianos tevékenysége nagy jelentőséggel és messze ható következményekkel járt a bizánci egyház fejlődésére nézve. A kereskedelmi és ipari növekedés következtében uralkodásának ideje alatt soha nem látott méreteket öltött a művészetek és az építészet birodalmi támogatása. A Hagia Sophia Nagytemplom, melyet 537-ben fejeztek be, a korszak rendkívüli mérnöki teljesítményét illusztrálja. Justinianos állítólag így kiáltott fel, amikor meglátta a kész templomot: „Salamon, felülmúltalak!” A kortársak csodálták az épületet, hatalmas központosított belsejét és rendkívüli nagyságú kupoláját, mely mintha a semmiben függne. Konstantinápoly fő székesegyházaként a Hagia Sophia a bizánci templomépítészet archetípusává vált, igazi „földi paradicsom”-má.

Justinianos érdemei között meg kell említeni a római jog kodifikálását, melyhez klasszikus római jogtudósok írásait hívta segítségül úgy, hogy összefüggő és korszerű rendszerbe foglalta a néha ellentmondásos rendelkezéseket. Részletesen kidolgozta a liturgiát, és ezzel a korábbinál szorosabb kapcsolatot alakított ki az állam és az egyház között. Az Eusebios által a IV. században megfogalmazott keresztény császári mintaképet követve, Justinianos teljesen tudatában volt Isten által szentesített uralkodói szerepének. Zsinatokat hívott össze, teológiai értekezéseket és hálaadó énekeket írt.

A bizánci „sötét középkor”

Justinianos halálát követően a kemény munkával visszafoglalt területek fokozatosan újra idegen kézbe kerültek. A birodalom erőforrásait kimerítették a hosszú évekig elnyúló hadjáratok és Justinianos követői nem

Túldalon:
A Justinianos
császár megbízá-
sából épített
Hagia Sophia
belseje Konstanti-
nápolyban.
„Szépsége felejt-
hetetlen és hihe-
tetlen mindazok
számára, akik
látták vagy
hallottak róla.”
(Prokopios:
Az épületek)

tudták megvédeni elődjük hódításait. Először Itáliát veszítették el, amikor a longobárdok északról támadtak 568-ban. A vizigótok ellentámadásba lendültek Hispánia területén, és a VI. század végére sikerült visszaszerezniük az összes bizánci uralom alá eső területüket. Északról és keletről még nagyobb veszedelem fenyegetett, amikor török népek, például az ázsiai sztyeppékről származó avarok megszállták a Krím és a Balkán-félszigetet, és amikor II. Justinianos (565–78) császár megszegte a perzsákkal kötött békeszerződést. A VI. század vége és a VII. század eleje katasztrófákkal terhes korszak a bizánci történelemben. Az emberek egyre inkább Isten, a védelem és vigasz egyetlen forrása felé fordultak.

Szimbolikus értelemben katasztrófális eseménynek számított a bizánciak életében Krisztus keresztségének elhurcolása 614-ben, amikor a perzsák elfoglalták Jeruzsálemet. Az újonnan megválasztott Hérakleios nem nyugodt, míg le nem győzte a perzsákat, és vissza nem adta az ereklyét Jeruzsálemnek. Hérakleios keleti vívmányai azonban villámgyorsan visszajukra fordultak, mikor egy új és félelmetesebb ellenség megdöntötte először a Perzsa Birodalmat, majd pedig elfoglalta Bizánc megmaradt területeit Szíriában, Palesztinában, Egyiptomban, és még Észak-Afrikában is. Az iszlám terjedése egyike a világtörténelem legjelentősebb és legdrámaibb eseményeinek. Ennek az új és igen egységes vallási mozgalomnak a sikere és terjedése teljesen megváltoztatta a Földközi-tenger medencéjének és a Bizánci Birodalom megmaradt területeinek jellegét.

Képrombolás

A VIII. század elején a muszlimok benyomulása és fosztogatása, valamint természeti katasztrófák fokozták a zűrzavart és a bizonytalanságot a bizánci világban. A történészek hosszú ideje vitatkoznak azon, hogy III. León (717–41) miért rendelte el a képrombolást (az ikonok és szentképek megsemmisítését), és tiltotta meg a szent-

képek tiszteletét. Bármilyen is motiválta a császárt magát, az biztos, hogy az egyházon belül erőteljes támogatókra talált, akik ellenezték a szentképek egyre hevesebb imádatát, mivel ebben a kereszténységet megelőző bálványimádó gyakorlat visszatértét látták. A muszlimokkal, zsidókkal és a paulikiánusok eretnek szektájával való érintkezés valószínűleg szintén hozzájárult ahhoz a hiedelemhez, hogy az ábrázoló művészet megsérti Isten második parancsolatát a Kivonulás könyvében (Kiv 20,4–5).

Az iszlám ébredése

Az iszlám vallás Észak-Arábia sivatagos vidékéről származik, melyet évszázadokig egymással versengő pogány hitű arab törzsek uraltak. Arábia vezető szerepe a távol-keleti kereskedelmi útvonalakon, valamint a keresztény és zsidó közösségek jelenléte nagyban hozzájárult ahhoz, hogy az arab lakosság már korábban is kapcsolatba került monoteista vallásokkal. A VII. század közepe táján Mohamed próféta tanításaiban megjelent az egyetlen, mindenható Isten. A hatéves korában árvaságra jutott Mohamed Mekka szent városában született, nagyapja és nagybátyja kereskedőnek taníttatta. 24 éves korában egy gazdag özvegyasszony, Khadídza szolgálatába szegődött, és végül feleségül vette. Bár továbbra is kereskedőként dolgozott, egyre inkább a vallásos elmélkedés és az imádkozás felé fordult a figyelme. Valamikor 600 után (a hagyomány szerint 610-ben) isteni kinyilatkoztatásban részesült Alláhtól, a legfőbb istentől. Ezen tanítások, melyeket a Korán 114 fejezetében gyűjtöttek össze, elrendelték a pogány bálványok elpusztítását és az egyisten imádását. Mohamedet Jaszrib városába hívták, miután 622-ben ez az új vallásos csoport elvesztette Mekka támogatását. A „hidzsra”-ként (futás) elhíresült menekülés jelöli a muszlim korszak kezdetét. A város nevét Medinára („a próféta városa”) változtatták. 629-re Mohamednek és követőinek sikerült Mekkát uralmuk alá vonni. 632-ben bekövetkezett halála után a muszlimok rövid ideig egymással viszálykodtak, de ettől függetlenül tovább terjeszkedtek a Perzsa és a Római Birodalom területén. A kimerítő háborús évek következtében mindkét közép-keleti hatalom rövid időn belül összeomlott. 636-ban a perzsa főváros, Ktesziphon muszlim kézre került; 10 évvel később pedig az araboknak sikerült meghódítani Szíria, Palesztina, Mezopotámia és Egyiptom nagy részét. Ezt követően a muszlim kalifátus évszázadokig Bizánc legrettegettebb ellensége lett a keleti határvonalon.

Habár III. León képromboló politikájának mértéke és komolysága kérdéses, fia, V. Kónstantin (741–75) hathatósan és gyakran agresszívan törekedett a képek elpusztításáról szóló rendelet érvényre juttatására. A császár hittudósként tekintett magára, és számos értekezést írt az egyház képtisztelete ellen. Szélsőséges lépéseket alkalmazott az ikonkultusz gyökeres kiirtása érdekében a Birodalom egész területén. A következő század elején alkotó Theophanés és Niképhoros krónikáiból kiderül, hogy a császár üldözte a képtiszteletet a közigazgatásban, a hadseregben és az egyházon belül. Különösen a szerzeteseket és a kolostorokat vette célba, bár az nem derül ki világosan, hogy ennek oka a szerzetesek védekező magatartása lett volna. Bármilyen ok vezérelte is szerzetesellenes politikáját, bizonyítottan módszeresen leromboltatta a kolostorokat vagy pedig világi középületekké alakította át őket. A szerzeteseket és az apátokat nyilvános megaláztatásban részesítette, és világi foglalkozások betöltésére kötelezte őket.

V. Kónstantin uralkodása alatt számos szerzetes és képtisztelő Rómába menekült, ahol a pápa védelmét élvezték, aki nyilvánosan támogatta a szentképek tiszteletét.

Az ikonok elleni hadjárat vesztett lendületéből, amikor Eiréné, V. Kónstantin utódjának, IV. Leónnak az özvegye a képromboló politika megbuktatására 787-ben Nikaiába összehívatta a VII. ökumenikus zsinatot. A zsinaton a képtisztelők számos érvet sorakoztatnak fel az ellenük felhozott vádakkal szemben, melyeket a Szentírásra, a hagyományokra és az egyházatyák írásaira alapoztak.

Sajnálatosan Eiréné utódainak politikai és katonai kudarcai a IX. század elején – beleértve I. Niképhoros császár bolgároktól elszenvedett vereségét és halálát – kikövezték az utat a képromboló politika visszatéréséhez 815-ben. V. León, aki valószínűleg az erős birodalmi kormányzást és a katonai sikereket a VIII. századi képromboló császárokkal hozta összefüggésbe, zsinatot hívatott össze a Hagia Sophiába, ahol visszavonták a nikaiai zsinat

„Ne csinálj magadnak faragott képet vagy hasonmást arról, ami fent van az égben, vagy lent a földön, vagy a vizekben a föld alatt. Ne borulj le ilyen képek előtt és ne tiszteld őket...”

(KIV 20,4–5)

„Minden falu és város az istenfélő emberek zokogásától volt hangos, míg a hitetlenek letiporták a szent tárgyakat, másra használták a templomi edényeket, lekaparták a szentképeket a templomokban, és hamuval kenték be ezek helyeit”.

STEPHANOS NEOS
ÉLETE, IX. SZÁZAD
ELEJE

rendelkezéseit. León és követői azonban sokkal mérsékeltebben gyakorolták a képromboló politikát. A képtisztelet tilalma ezen időszakban valószínűleg Konstantinápolyra és közvetlen környezetére korlátozódott még Theophilos (829–42) uralma alatt is, aki sokkal szigorúbban kívánt érvényt szerezni a képromboló politikának.

A képtisztelet hivatalos visszaállítására a Bizánci Birodalomban 843 márciusában került sor; az ortodox egyház a mai napig az „ortodoxia győzelme”-ként ünnepli meg az eseményt nagyböjt első vasárnapján. A képek tisztelete mellett szóló érveket a *Synodikon* című okmányban jutatták kifejezésre, mely nemcsak a képtisz-

Túldoldalon:
A nemrégiben a British Museum (London) birtokába került ikon a szentképek fontossága mellett tesz tanúságot az ortodox vallásgyakorlatban, és megemlékezik mindazon férfiakról és nőkről, akik a védelmükre keltek a képrombolás időszakában 730 és 842 között. Az ortodoxia győzelmének ikonja (XIV. század második fele).

telet érvényességét, hanem *szükségességét* is kimondta a keresztény vallásgyakorlatban. A szentképek jogosultságát tagadni egyet jelent a krisztusi megtestesülés jelentőségének kétségbevonásával, mely szerint Isten szántszándékkal öltött emberi formát, hogy maga is a teremtet világ részévé váljon. Isten anyagi megtestesülése lehetőségének ortodox hitét szintén megerősítették a *Synodikon*ban. A bizánci egyház ezentúl elismerte a keresztény vallásgyakorlatban az anyagi természetű jelképek, például az ikonok fontosságát, és tiszteletük olyan testi megnyilvánulásait, mint például az előttük való térdelés vagy csókkal illetésük.

A Bizánci Birodalom első öt évszázada, amely körülbelül 330-tól 843-ig tartott, nagy átmenetet és változást jelentett. Az állam, mely a Római Birodalom keleti

folytatásaként indult, belső változásokon ment keresztül, felvette hivatalos vallásának a kereszténységet, és megpróbálta feloldani az egyházon belüli teológiai ellentmondásokat. Justinianos császár a VI. században kiterjesztette a Birodalom határait, amely később a szláv, perzsa, arab és más ellenséges invázió következtében korábbi területeinek töredékére zsugorodott. A VII. és a VIII. századot átmeneti időszakként szokták értékelni, amikor a Római Birodalom a főváros, Konstantinápoly köré szerveződő, sebezhető középkori állammá alakult. A változásokat kísérő önvizsgálat a vallási témájú képek tiszteletének tiltásában, azaz a képromboló politikában öltött testet. A képtisztelet visszaállítása, azaz az ortodoxia győzelme után 843-ban a magabiztosság és a terjeszkedés új korszaka kezdődött a bizánci történelemben.

Az utak szétválása (843–1453)

Bizánc történelmének kései szakaszában e figyelemre méltó és egyedülálló civilizáció virágzását figyelhetjük meg, mely a továbbiakban is kölcsönhatásban állt a földközi-tengeri régió két másik uralkodó kultúrájával: a nyugati kereszténységgel és az iszlámmal. A bizánci egyház sikereket és kudarokat egyaránt megélt ebben az időszakban: a legkomolyabb válságot valószínűleg az 1204-től 1261-ig tartó időszak jelentette, amikor a latínok elfoglalták Konstantinápolyt és a környező területeket a végzetes IV. kereszties hadjáratban. Bizánc azonban túlélte a sorcsapást és egyháza, mely hivatalosan 1054-ben szakadt el a római pápaságtól, még egyszer virágzásnak indult, miután a keresztieseket sikerült kiszorítani az elfoglalt területekről. Az 1261-től 1453-ig tartó időszakban, melyet Bizánc alkonyaként is szoktak emlegetni, egyedülálló vallásos és kulturális újjászületés ment végbe annak ellenére, hogy az oszmán törökök feltartóztathatatlanul benyomultak Kis-Ázsiába, a Balkán-félszigetre és végül Konstantinápolyba.

Az ortodox vallás visszaállítása

A képrombolás hivatalos vége után, 843-ban számos jelentős változás ment végbe mind a bizánci társadalomban, mind pedig az egyházban. Az első és talán a legfontosabb a társadalom egészére nézve, hogy a birodalom a fellendülés és a katonai sikerek időszakába lépett, mely

„A IX. századra befejeződött a szétválás folyamata. A Római Birodalom romjaiból három lényegesen különböző civilizáció emelkedett ki... az iszlám, a bizánci és a nyugati.”

MICHAEL ARNOLD:
BYZANTIUM: THE
BRIDGE FROM ANTI-
QUITY TO THE
MIDDLE AGES, 2001.

majdnem két évszázadig tartott. Ennek eredményeképpen virágzott a kereskedelem, a kultúra és a vallási élet, és a fellendülés egy olyan időszaka kezdődött, melyet a korszakban uralkodó dinasztiáról makedón reneszánsznak neveznek. Másodsorban a képrombolás időszaka után a kolostorok, részben a szerzetesek szentképeket védelmező magatartásának következtében, soha nem látott virágzásnak indultak. Ennek eredményeképpen szerzetesi mozgalom szerveződött, mely mind az egyházra, mind pedig a világi kormányzásra erőteljes hatást gyakorolt. Végül pedig ebben az időszakban kezdte éreztetni hatását a bizánci patriarkátus és a római pápaság között fennálló régebbi keletű kulturális és politikai elkülönülés. A folyamat lassan ment végbe, és – bár első látásra úgy tűnhet – nem egyedülálló események váltották ki.

Az első változás, a IX. század közepének kulturális reneszánsza, számos területen megmutatkozott. Az oktatás és a műveltség VII. és VIII. századi hanyatlását, melyet a bizánci történelemben sötét századoknak neveznek, a IX. század elején fellendülés követte. Ez valószínűleg bizonyos mértékben a kolostoroknak volt köszönhető, melyekre viszont az arabokkal vívott polgárháború miatt a Szentföldről érkező kolostori emigráció hatott. Theodór, a konstantinápolyi Studion-kolostor apátja reformokat alkalmazott kolostorában, palesztinai liturgikus elemeket vezetett be, és visszatért a Kaisareiai Szent Basileios szerzetesi eszményéhez, nagy hangsúlyt fektetve a fizikai munkára és a termelékenységre. A képzett szerzetesek egyik munkája a kéziratok másolása volt a kolostor másoló-műhelyében. Nem véletlen, hogy az új, kurzív írást, amely sokkal gyorsabbá és helytakarékosabbá tette a másolást, ebben az időszakban, valamikor a VIII. század közepe és a IX. század eleje között vezették be. A kolostor szerzeteseinek himnuszokat és imákat is kellett írniuk, hogy kitöltse a liturgikus év minden óráját.

843 után a világi oktatás is új életre kelt a Bizánci Birodalomban. Theophilos császár (829–42) uralkodása

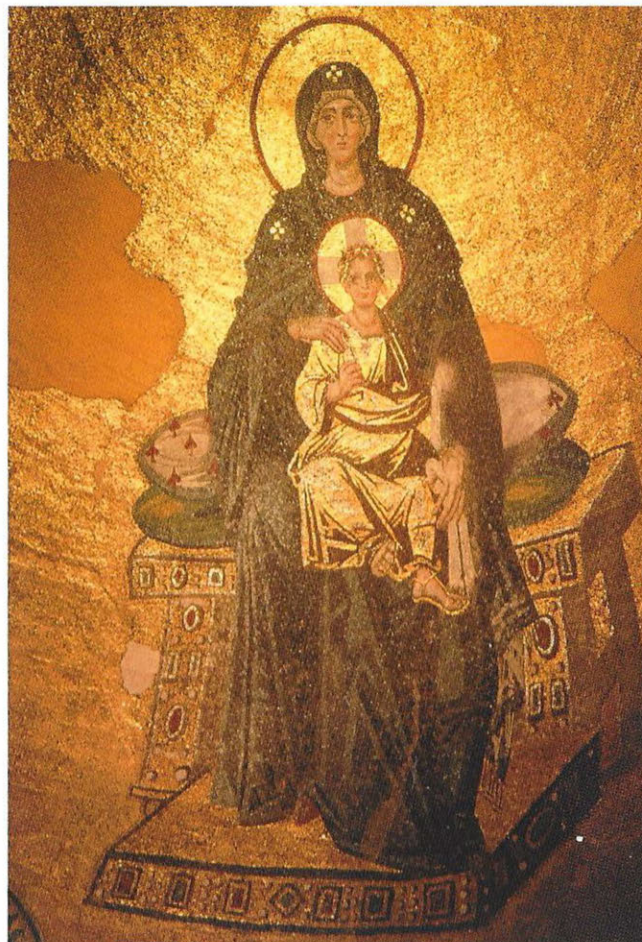
alatt a Magnaura palotában iskolát alapítottak, ahol világi tudományokat, retorikát és filozófiát, valamint matematikát, asztronómiát és grammatikát oktattak. Konstantinápoly IX. századi pátriárkái, köztük Tarasios, Methodios, Ignatios és Phótios, olyan jól képzettek voltak a görög retorika terén, hogy fennmaradt vallási tárgyú értekezéseiket és szentbeszédeiket (sermones) szinte csak a klaszikus műveltséggel rendelkező olvasók érthetik. A képtisztelet visszaállítása után a vallási művészetek terén is hasonló újjászületést tapasztalhatunk. A IX. század közepe táján egyre jobban elterjedtek a templomdíszítések – mint például a Szűzet és a Gyermeket ábrázoló mozaik az Hagia Sophia szentélyében –, a kéziratok díszes iniciálái és a művészi alkotások egyéb formái.

A IX. század közepétől a szerzetesség életében is felindulás tapasztalható a bizánci társadalomban. A fejlődéshez valószínűleg számos tényező hozzájárult. Mint már korábban is láthattuk, a szerzetesség valószínűleg ellenállást tanúsított a képromboló uralkodókkal szemben. Ezek a szerzetesek a későbbiekben magas pozíciókat tölthettek be az egyházban, mivel a képromboló püspököket elmozdították helyükről és megbüntették. Hamarosan a kolostorok egyre nagyobb támogatásban részesültek és nagy vagyonra tettek szert. Mivel számuk egyre gyarapodott és földtulajdonnal, valamint ingóságokkal is rendelkeztek, a kolostorok és vezetőik a társadalom fontos, nagy hatalommal rendelkező, befolyásos csoportjává váltak. A X. század közepére számos uralkodót annyira aggasztott ez a jelenség, hogy törvénykezéssel próbálták meg korlátozni a kolostori vagyon növekedését. Az a tény, hogy végül is kudarcot vallottak, jól illusztrálja azt a szerzetesi életet övező hatalmas tiszteletet és támogatást, mely erre az időszakra jellemző a Bizánci Birodalom egész területén.

Kelet és Nyugat növekvő távolodása

Az évszázadok során egyre fokozódott a feszültség a konstantinápolyi patriarkátus és a római pápaság között, míg

A Szűzet és a
kisdedit ábrázoló
mozaik a kons-
tantinápolyi
Hagia Sophia
szentélyében
867-ből. Phótios
pátriárka híres
prédikációjában
beszél erről
a képről, és az
ikonrombolás
időszakának vé-
gét ünnepli.

végül újra lángra lobbant a IX. század végén. Az egykori Római Birodalom keleti és nyugati fele kulturálisan már az V. századtól kezdve fokozatosan távolodott egymástól. Nyugat-Európa nagy részének politikai és katonai szét-
hullása szintén fontos szerepet játszott az elszigeteltség
érzésének növekedésében. Ráadásul az érintkezés két
fő nyelve, a latin és a görög mind keleten, mind nyugaton
érthetatlenné vált a népesség többségének a számára.

A dogmatikus kérdésekkel kapcsolatos véleménykülönbségek, mint például a szentképeket övező vita a VIII. és a IX. században, szintén fokozták a viszályt és a bizalmatlanságot. A képrombolás időszaka alatt pápák sora utasította el a bizánci egyház rendelkezéseit és nyújtott menedéket az üldözött képtisztelő szerzeteseknek és püspököknek. A pápa fennhatóságának visszaállítására akkor került sor, mikor e nézeteket az ortodoxiával szemben állónak nyilvánították.

A filioque

A IX. század végén egy első pillantásra jelentéktelennek tűnő dogmatikai vitapont okozott nézeteltérést a római pápák és a bizánci pátriárkák között. Ez a *filioque*, azaz „a Fiútól is” jelentésű rövid betoldás kérdése volt, mellyel néhány nyugati egyház már a VI. században kiegészítette a Hiszekegynek a Szentlélek eredetéről szóló szakaszát. A betoldás valószínűleg a VI. századi Hispániából származik; a VIII–IX. századra azonban a legtöbb frank egyházban már így recitálták a Hiszekegyet. Bár a pápák következetesen ellenezték a *filioque* hivatalos betoldását a szövegbe, nem tettek aktív lépéseket a nyugati egyházakban történő betiltása érdekében. A bizánci pátriárkák Phótiostól (858–67 és 878–86) kezdve támadták a „kettős származás” dogmáját, és végül egy helyi konstantinápolyi zsinaton kiközösítették a pápát.

Pápai főhatalom

Ezen időszakban a hatalom kérdése szintén fontos szerepet játszott a pápák és a pátriárkák között fennálló vitában. Phótios valószínűleg azért is vett részt oly hevesen a *filioque* kérdését övező vitában, mert a pápa az egyházi törvénnyel ellenkezőnek nyilvánította, és ellenezte kinevezését. I. Miklós pápa, a nyugati egyház rátermett és határozott feje úgy érezte, hogy őt illeti meg a végső döntés joga Konstantinápoly pátriárkáinak megválasztásánál. Phótios, csakúgy, mint a legtöbb keleti pátriárka előtte és utána, azt a nézetet vallotta, hogy az

„Hiszek egy Istenben, mindenható Atyában, mennynek és földnek, minden látható és láthatatlan dolgoknak Teremtőjében ... és a Szent Lélekben, Úrban és Élőtőben, aki az Atyától ered, akít az Atyával és Fiúval együtt imádkunk és dicsőítünk.”

A HISZEKEGY
EREDETI
FORMÁJÁBAN,
AHOGY MA IS
ELHANGZIK AZ
ORTODOX
EGYHÁZBAN.

egyetemes egyháznak öt feje van, a pápa pedig az első az *egyenlők között*. Más szóval a pápát mint Péter apostol utódját az egyház első püspökének kell tekinteni, de a keleti püspökök számára ez nem jelentett egyet a főhatalommal.

Misszió

A Kelet és a Nyugat között fennálló feszültség másik oka a IX. századtól kezdve a hittérítés volt. A Római Birodalmat már az V. századtól kezdve fenyegették inváziók, mivel a gót, szláv és török népek hullámokban vándoroltak nyugati és déli irányban a civilizált világ felé. A IX. századra a világi és egyházi vezetők az állandósult háborús helyzet elkerülése végett egyaránt megpróbáltak módszereket kidolgozni ezen emberek civilizálására. A bizánciak már hosszú ideje sikeresen alkalmazták a diplomáciát egyes ellenségeik megbékítésére, mert

Borisz, bolgár kán
megkeresztelése
864-ben vagy
865-ben.

ez lehetővé tette, hogy a többivel teljes erőbedobással harcolhassanak. A 860-as években, Phótios patriarkátusa alatt komoly erőfeszítéseket tettek a szomszédos szláv és bolgár népek megtérítésének érdekében. Sajnálatos módon ezen csoportok megtérítésének a vágya versengéshez

vezetett a latin missziókkal, melyek ebben az időszakban ugyanezekben a területeken dolgoztak.

Szláv missziók

863-ban két görög testvér, Kyril és Metód az uralkodó Rastislav meghívására elindult Morvaországba, a nagyjából a mai Cseh Köztársaság és Szlovákia területén fekvő királyságba. Rastislav kérte, hogy a bizánci keresztény hittérítők vigyenek magukkal szláv nyelvre lefordított Szentírásokat és imakönyveket, hogy népe megérthesse

tanításait. Kyril és Metód rögtön nekilátott a feladatnak. Mivel Thessalonikében, a VI. századtól kezdve szláv bevándorlókkal körülvett városban nevelkedtek, folyékonyan beszélték a szomszédos kultúra nyelvét. A keresztény szövegek fordítására a makedóniai szlávok dialektusát alkalmazták, amely máig a szláv egyházak liturgikus nyelve, melyet ma egyházi ószlávnak neveznek.

II. Basileios, „a bolgárölő” (976–1025)

A keresztény hitre való áttérésük ellenére a bolgárok továbbra is katonai veszedelmet jelentettek Bizánc számára a XI. század elején. Sámuel, az Adriai-tengertől a Fekete-tengerig terjedő, hatalmas Bolgár és Makedón Birodalmat felépítő cár folyamatos nyomás alatt tartotta Bizánc határvidékét. 1014 júliusában azonban módszeres katonai lépések sorozatát követően II. Basileiosnak az üldözés és a törbeccsalás taktikájának segítségével sikerült győzelmet aratnia Sámuel seregein.

A legenda szerint (melyről a történészek ma úgy tartják, hogy a krónikások utólag valószínűleg kiszínezték) a 15 000 főt számláló bolgár sereg minden tagját megvakították, és százas csoportokban visszaküldték vezérükhöz. Minden egyes csoportot egy olyan katona vezetett, akinek meghagyták az egyik szemét. Mikor Sámuel meglátta közeledni a háttorzongató menetet, önkívületbe esett és két napon múlva (1014. október 6-án) meghalt.

A képen II. Basileios győzedelmeskedik ellenfelei fölött; a császár a térdelő bolgár hadvezérek fölött áll, míg Krisztus – egyetértését és Basileios hódításának szentségét elismerve – átnyújtja neki a koronát.

A morvaországi görög misszió sajnos hamarosan össze-
ütközésbe került a területen dolgozó német térítőpapok-
kal. Kyril és Metód a római pápához fordult segítségért,
aki biztosította őket támogatásáról, ám a németek
figyelman kívül hagyták a pápai határozatot, és folyama-
tosan akadályozták a testvérek hittérítő tevékenységét.
Végül Kyril 869-ben és Metód 885-ben bekövetkező halála
után kiűzték híveiket Morvaországból és missziójuk
minden jelét eltüntették.

Bár a morvaországi ortodox misszió megbukott, a ke-
resztény szövegek egyházi ószlávra történő lefordítása
nagy jelentőséggel bírt. A bizánciak hamarosan hittérítő-
ket küldtek a többi szomszédos népekhez, a bolgárokhoz,
szerbekhez és végül az oroszokhoz. Kyril és Metód fordí-
tásait kibővítették és továbbra is alkalmazták ezeken a
területeken. Így a keresztény üzenet könnyen érthető és
befogadható módon jutott el ezekhez a népekhez. A bol-
gárok egy ideig nem tudtak választani a görög és a latin
egyház között, de végül a konstantinápolyi patriarkátus
oltalmára bízta magukat. Boriszt, Bulgária kánját 864-ben
vagy 865-ben megkeresztelték.

A ruszok

A görög emlékek közül először Phótios pátriárka egyik
miséjében fordul elő utalás egy északi népre, a ruszok-
ra (az oroszok őseire): 860-as konstantinápolyi táma-
dásukat írja le. A legelső ruszok Skandináviából
érkeztek, dél felé vándoroltak, majd végül Novgorod
környékén telepedtek le. A IX. és a X. században a
mai Oroszország folyói mentén varégek telepedtek le,
akik fokozatosan beolvadtak a szláv lakosságba, végül
pedig megalapították fővárosukat, Kijevet. A ruszok
időről időre betörték Bizáncba, egyre nagyobb veszélyt
jelentve a Birodalom számára, amely hamarosan kény-
telen volt diplomáciai taktikákat és hittérítő missziókat
alkalmazni. Az első hittérítő kísérlet 864-ben sikerte-
lennek bizonyult, végül azonban a keresztény tanok
állandó beszivárgása Bizáncból és a szomszédos bolgár

államból megtette hatását. Olga, kijevi hercegnő, aki konstantinápolyi utazása során a Hagia Sophiában megismerkedett a birodalmi liturgia pompájával, 954-ben vagy 955-ben megkeresztelkedett. Bár fia, Szvjatoszlav nem követte példáját, unokája, Vladimir 988-ban felvette a kereszténységet. Az orosz ortodox egyház ettől az időponttól számítja fennállását. Miután Vladimir maga is megkeresztelkedett, céljául tűzte ki egész birodalma megtérítését.

A bizánci ortodox liturgia átvétele és a szerzetesség támogatása mellett, Vladimir és követői komolyan vették a keresztény tanítások társadalmi jelentőségét is. A X. századi Kijev szervezett társadalmi intézményrendszerével az igaz keresztény állam mintaképpül szolgált, ahol ételt osztottak a szegényeknek. A bizánci törvénykezés bevezetésekor Vladimir nem vette át a legszigorúbb büntetéseket és a durva bánásmódot. Így a kijevi államban nem volt halálbüntetés, és az uralkodók csak a legritkább esetben alkalmaztak testi fenyítést vagy kínzást. Vladimir két fiának, Borisznak és Glebnek a története jól példázza a korszakra jellemző új keresztény szellemiséget. Vladimir halálakor 1015-ben a birodalmat két részre osztották a két fiú és bátyjuk, Szvjatopolk között.

A ruszok megtérése

Az orosz nép legkorábbi szövegemléke, a valószínűleg a XII. században keletkezett, de korábbi forrásokból merítő Órosz Krónika beszámol róla, hogy Vladimir követeket küldött a különböző vallások megfigyelésére, mielőtt eldöntötte volna, hogy melyiket veszi fel. Visszatérésükkor így számoltak be a Konstantinápolyban tapasztaltakról: „Azután elmentünk Görögországba és a görögök elvezettek minket azokhoz az épületeikhez, ahol istenüket imádják és mi nem tudtuk, hogy a mennyben vagy a földön járunk. A földön nem létezhet ilyen pompa és szépség, melynek leírására nem találjuk a szavakat. Csak azt tudjuk, hogy Isten ott él az emberek között, és hogy szertartásuk igazabb a többi népénél.”

Mikor Szyjatosz törvénytelenül elfoglalta hercegségüket, Borisz és Gleb nem tanúsítottak ellenállást, inkább a halált választották.

Egyházszakadás Konstantinápoly és Róma között

A X. és a XI. század folyamán tovább nőtt a feszültség római pápaság és a keleti patriarkátusok között. Az egymással rivalizáló szláv missziók tovább rontottak a helyzeten, főleg azért, mert bár a két vallási tradíció közötti különbségek csekélyek voltak, mégis nagy jelentőséggel bírtak az egyház mindennapi életében. A görög egyház például mindig is engedélyezte a papok házasságát, ezzel szemben a latin megkövetelte a cölibátust. Az ortodox egyházakban kelesztett kenyeret vettek magukhoz az úrvacsorán, míg a latinban kovásztalant. A böjtölésre vonatkozó szabályok is mások voltak a keleti és a nyugati egyházban. Mint már korábban is láthattuk, ezeknél sokkal lényegesebb probléma volt a pápai főhatalom kérdése: bár a keleti ortodox pátriárkák elismerték a pápa főhatalmát az egész nyugati egyház fölött, nem tudták elfogadni, hogy hatalmat gyakoroljon az ő ügyeikben.

A Kelet és a Nyugat közötti hivatalos egyházszakadásra 1054-ben került sor. A kiváltó ok ma már triviálisnak, sőt bagatellnek tűnhet. Az eseményekre azonban a főleg a bizánci oldalra jellemző bizonytalan politikai háttér fényében kell tekintenünk, mert ez segít megérteni azokat az elkapkodott lépéseket, amelyek a hosszú távú elszakadáshoz vezettek. A XI. században a normanok elfoglalták Bizánc dél-italiai területeinek nagy részét, és az itt élő görögöket a latin egyházi szokások felvételére kényszerítették. Konstantinápoly erős akaratú és becsvágyó pátriárkája, Kérullarios megtorlásként hasonló intézkedéseket vezetett be a birodalmi város latin templomaiban, az engedelmesség megtagadása esetén pedig bezáratta őket. A pápa három követet küldött Konstantinápolyba, egyikük a nyugati egyház hajthatatlan reformátora, Humbertus bíboros volt.

Túldalalon:
A két orosz herceget, Boriszt és Glebet ábrázoló ikon, akiket bátyjuk, Szyjatosz okozta haláluk után a „szenvéd hordozói”-nak nyilvánított az egyház 1015-ben.

Miután megszakadt a kapcsolat Kérullarios és a pápai legátusok között, Humbertus és társai a Hagia Sophia oltárára helyezték a kiközösítő bullát, melyben hit-szegések sorával, többek között a *filioque* Hiszekegyből történő kihagyásával vádolták meg a görögöket.

A római pápák és a konstantinápolyi pátriárkák már ezelőtt is több alkalommal kölcsönösen kiátkozták egymást; így valószínűleg a történelmi véletlennek tudható be, hogy az 1054-es egyházszakadást nem sikerült a későbbiekben orvosolni. Mint már korábban is láthattuk, az eseményt az évszázadok során kialakult kölcsönös bizalmatlanság fényében kell szemlélnünk, mely árnyékot vetett mindkét fél békülési szándékára. Az egyházszakadást a keresztény történelem másik nagy eseménye, az 1095 és 1204 között zajló keresztes hadjáratok pecsételték meg.

A keresztes hadjáratok

I. Alexios bizánci császár tartható felelősnek a keresztes hadjáratok kezdeményezéséért. Az 1071-es manzikerti csatával kezdődő katonai vereségsorozatot követően a Bizánci Birodalom a szeldzsuk törökök előrenyomulásától rettegett. Alexios kétségbeesésében a Nyugathoz fordult segítségért. Küldöttei 1095 márciusában Piacenza városában találkoztak II. Orbán pápával, és katonai segítséget kértek a keleti kereszténység védelmére, valamint a Szentföld, főleg Jeruzsálem megtisztítására a betolakodóktól. Az I. keresztes hadjárat nagy sikerrel indult: Antiocheiát 1098-ban, Jeruzsálemet pedig 1099-ben sikerült visszahódítani a törököktől. A nyugati keresztések mindkét városban független fejedelemséget alapítottak, a görög pátriárkák helyére latinok kerültek. Bár ez valószínűleg nem képezte az eredeti megállapodás részét, a görög és a latin népesség, úgy tűnik, harmonikusan élt egymás mellett az új körülmények ellenére is. A következő három keresztes hadjárat azonban már nem bizonyult ilyen sikeresnek. A görög és a latin vezetők között fokozódott a feszültség és a bizalmatlanság, miután a

keresztesek vereségeket szenvedtek a törököktől és az araboktól. Végül a IV. kereszties hadjárat katasztrofális véget ért a görögök számára, mikor a bizánci kormányzás helyreállításának ürügyén a latinok három napig fosztogatták a várost 1204 áprilisában. A görögök árulásként értékelték konstantinápolyi rombolást és fosztogatást. Bizton állíthatjuk, hogy ez volt az a pillanat, amikor a Nyugat és a Kelet közötti egyházszakadás véglegessé vált.

A latin uralom időszaka

A főváros elfoglalása után Bizánc különböző területei néhány kisebb fejedelemség kivételével közel hatvan évre latin uralom alá kerültek. A megszállás évei (1204–61) a két egyház viszonyát tekintve többnyire békések voltak. A görög ortodox papok továbbra is a keleti hagyományokhoz híven gyakorolhatták hivatásukat. A római pápaság hosszú távon azonban minden kétséget kizáróan az egység helyreállítására törekedett. Ennek érdekében a görög papi kormánysszervezetet latinnal próbálták meg felváltani, és fokozatosan törekedtek a latin egyházi szokások érvényre juttatására. Ezen lépések tovább fokozták a görögök bizalmatlanságát és neheztelését latin vezetőikkel szemben. Amikor VIII. Michaél Palaiologosnak sikerült Konstantinápolyt visszafoglalnia és elűzte a nyugati vezetőket a bizánci területek nagy részéről, az ortodox keresztények ujjongással fogadták.

Az utolsó évszázadok

Az 1261 után visszaállított Bizánci Birodalom korábbi területeinek csak töredékére terjedt ki. Kis-Ázsia nyugati fele, Konstantinápoly és a mai Görögország bizonyos területei alkották a birodalmat, melyet keleten az ellen-séges szeldzsuk török szultánság, nyugatról pedig európai királyságok határoltak. Meglepő tény, hogy az ortodox vallás és kultúra soha nem látott fellendülésnek örvendett ebben a korszakban. Ekkor születtek a legnagyobb mozaikok és freskók, megszaaporodtak a filozófiai és misztikus írások, és újra virágzásnak indultak a szerzetes-

*„A keresztesek
nem békét,
hanem kardot
hoztak, és e
kard megosz-
totta a keresz-
ténységet.”*

SIR STEVEN
RUNCIMAN: THE
EASTERN SCHISM,
1955.

rendek. Az elszigeteltség és a sebezhetőség érzése valószínűleg megerősíti a kulturális identitástudatot. A bizánci keresztények számára Konstantinápoly egyre inkább a kultúra szimbolikus fellegettségévé vált. A város egyedül állta az ellenséges külvilág támadásait.

1261 és 1453 között a Bizánci Birodalom hatalmának hanyatlásával egyidejűleg az egyház meglepő módon nagy tekintélyre és hatalomra tett szert. Ez részben annak is tulajdonítható, hogy a pátriárkák fontos politikai szerepet tölthettek be ebben az időszakban, népszerűsítették a kultúrát, tárgyaltak a Nyugattal és legitimitást kölcsö-

nöztek az újonnan alakult államnak. Bár az adózó területek elvesztésének következtében lecsökkentek a birodalmi költségvetés bevételei, magánkezdemenyezésre számos kolostort alapítottak Konstantinápolyban, a Balkán- és a Peloponnészoszi-félszigeten.

A folyamatosan benyomuló török ellenséggel szembeni kiszolgáltatottság és elszigeteltség érzése ezekben az évszázadokban a bizánciakat ismételten a nyugati egyházzal való újraegyesülésre készítette. Bár az 1204-ben és a latin uralom éve alatt átélte megaláztatás még frissen élt emlékezetükben, VIII. Michaél Palaiologos követeket

A hagyományos, Deesis nevű ikontípus a Pantokrátor Krisztust ábrázolja a fejét hajtó Mária és Keresztelő Szent János társaságában.

Az Hagia Sophia déli karzatáról (1261 után készült).

Theodór
Metochitész
(1316–21), a
konstantinápolyi
Chora-kolostor
alapítóját
ábrázoló mozaik.
Metochitész a
korszakban
a gazdag bizánci
polgárookra
jellemző magas
fejdísz visel.
Térdelve ajánlja
fel a Krisztusnak
szentelt
templomot.

küldött az 1274-es lyoni zsinatra. Noha a zsinaton elfogadott újraegyesülés nagyobb biztonságot ígért mind a törökökkel szemben keleten, mind pedig az olyan hatalméhes nyugati vezetőkkel szemben, mint Anjou Károly, a bizánci ortodox hívők és püspökök körében heves tiltakozást váltott ki.

A XV. századra Bizánc helyzete elkeserítővé vált. Egy új török klán, az oszmán követte a szeldzsukokat és meghódította egész Kis-Ázsiát, valamint Görögország nagy részét. Az 1438–39-ben összehívott ferrara-firenzei zsinaton a törökök elleni nyugati katonai segítség reményében megjelent VIII. Jóannész Palaiologosz bizánci császár is. Az uralkodó mellett két fontos görög hittudós is részt vett a zsinaton: az újraegyesülést támogató Bessarión, nikaiai érsek és az ezt ellenző ephesosi metropolita, Márkos. A zsinaton számos témát megvitattak, köztük a Szentlélek eredetét, a kovászos és a kovásztalan kenyér használatát az úrvacsorán, a purgatórium létezését és a pápai főhatalom kérdését. Az ortodox küldöttség majdnem minden pontba beleegyezett, bár ephesosi Márkos megtagadta a firenzei határozat aláírását. A görög küldöttség Konstantinápolyban ismételt az ortodox kereszténység többségének heves tiltakozásával találkozott. Az újraegyesülésre való törekvést és a zsinat határozatait örökre feladták a birodalmi főváros 1453-as török kézre kerülésekor. Mivel a bizánci ortodox egyháznak sikerült talpra állnia az oszmán

uralom idején, a latin kereszténységgel való újraegyesülés kérdése a továbbiakban már nem tűnt lényegesnek.

A keleti kereszténység további tanulmányozásakor választ kell találni arra a kérdésre, hogy kik voltak a bizánciak, és hogyan tekintettek magukra. Nem kétséges, hogy a hit csakúgy, mint Nyugaton, itt is fontos egységesítő szerepet töltött be. A birodalmi területek török kézre kerülésének katasztrófája és más ellenséges inváziók ellenére, az ortodox keresztények a bizánci történelem e kései időszakában is egy nagyobb birodalom részeként tekintettek magukra. A szomszédos szláv népek, beleértve a szerbeket, bolgárokat és ruszokat, a bizánciakéval azonos ortodox hitet és hagyományokat követtek. Így Konstantinápoly oszmán kézre kerülése után a keleti keresztény egyháznak sikerült megtartania függetlenségét és identitását a tágabb értelemben vett keresztény világban.

VIII. Jóannés
Palaiologos
portréját
ábrázoló érme

Az egyház és az állam

Nagy Kónstantin
márványszobra
a római Kurátorok
Palotájából.

Számos jelentős változást eredményezett a politikai ideológia terén I. Kónstantin császár megtérése 312-ben és a birodalom fokozatos keresztény hitre való áttérése a IV. században. A keresztény egyház a történelem során először került hatalmi pozícióba. A császárnak, akinek eredeti feladata az állam védelme és a politikai ellenfelek legyőzése volt, Jézus Krisztus példájára keresztény életet kellett élnie. Kónstantin új, keresztény császári szerepének magyarázata és igazolása jelenik meg Eusebiosnak, Kaisareia püspökének és a császár tanácsadójának az írásaiban. A műfaj egyik legkorábbi példája, a terjedelmes *Keresztény Egyház-történet* (Historia ecclesiastica – a lektor megj.) mellett, Eusebios életrajzot és számos szónoklatot írt az uralkodó dicsőítésére. Kónstantinról szóló kései munkáiban, különösen is a *Tricennáliáról*, azaz Kónstantin harmincéves uralkodásáról szóló beszédében nyomon követhetjük a keresztény birodalom létét igazoló új ideológia kialakulását.

Bizánc politikai ideológiája

Eusebios a hellenisztikus korszakból eredő „Isten kegyelméből való uralkodás” eszméjéből indult ki, mely hatással volt a kései Római Birodalomra. Sikerült összehangolnia a pogány királyság fogalmát az új, kifejezetten keresztény filozófiával. Eusebios szerint az egyistenhit abszolút egyeduralmat követel: a mennyben egyetlen mindenható Isten uralkodik alattvalói felett, és ily módon a földön is egyetlen uralkodónak kell képviselnie

az igazságot. A császár hatalma Istentől ered, a földön ő képviseli az égi isteni uralkodót. A keresztény császár nemcsak Isten hatalmát jelképezi, hanem jóakarátának és az emberiség oltalmazásának is a megtestesítője. Meg kell védenie a birodalmat a barbárokkal és a hitetlenekkel szemben, és békét kell teremtenie az egyházon és az államon belül.

Eusebios politikai ideológiája felbecsülhetetlen a Keletrómai Birodalom későbbi fejlődése szempontjából. Isten földi megtestesítőjeként a bizánci császárok ettől kezdve abszolút hatalmat gyakorolhattak alattvalóik felett. Fontos megjegyeznünk, hogy a trónbitorlók is részesülhettek e kiváltságos helyzetből. Isten kegyelmével magyarázták, ha egy erős hadvezérnek vagy más alkalmas (ön)jelöltnek sikerült megdönteni egy gyenge uralkodó hatalmát. Mindent egybevetve, Eusebios egyetlen abszolút hatalommal bíró uralkodón alapuló ideális politikai rendszere rugalmasnak és hosszan tartónak bizonyult, még a kései évszázadokra jellemző bizonytalan politikai és gazdasági körülmények között is.

Az egyház és az állam kapcsolata a Bizánci Birodalomban sokkal erősebb volt, mint sok modern nemzet esetében. A legtöbb bizánci számára a két entitás között nem volt különbség: az államigazgatásra szerves egészként tekintettek, melynek a világi és a egyházi hatalom egyaránt részét képezte. A császár és kormánya nem működhetett az egyház jóváhagyása nélkül, ugyanakkor a püspökök és a pátriárkák sem szolgálhatták nyájukat birodalmi támogatás nélkül. Azonban, mint ahogy ezt a fejezet során a későbbiekben majd láthatjuk, a világi és a vallási szféra kiegyensúlyozott eszménye nem mindig győzelmeskedett a bizánci történelem folyamán. A császárok számos alkalommal összeütközésbe kerültek főpapjaikkal. Az ilyen időszakokban az egyháziak azon a nézetten voltak, hogy az uralkodóknak nem szabad beleavatkozniuk az egyház ügyeibe. Általában véve azonban a világi kormányzás határozta meg az egyházpolitikát. A bizánciak valóban

*„Isten eme
egyetlen
teremtett Igéje
uralkodik, attól
a kortól,
melynek nincs
kezdet és vége,
az Atya királyságának társa.
S uralkodónkat
mindig is
szerette Ő, kitől
a császári
hatalom forrása
fakad a magas-
ságból, aki erős
az Ő szent címé-
nek hatalmá-
ban, aki kormá-
nyozza a világ
birodalmát évek
hosszú során
keresztül.”*

KAISAREIAI
EUSEBIOS,
KONSTANTIN
HARMINCÉVES
URALKODÁSÁT
MAGASZTALÓ EGYIK
BESZÉDÉBŐL.
336 KÖRÜL ÍRÓDOTT.

Túldalon:
Kézirat-illusztráció, melyen Krisztus megkoronázza VII. Michaél Dukast (1071–78) és Alaniai Mariát. A kép jól tükrözi az Isten által elrendelt uralkodás eszményét.

hittek abban, hogy a birodalom biztonsága Isten királyságának sikeres földi megvalósításától függ.

Eusebios keresztény Római Birodalom-eszménye, melyhez állhatatosan ragaszkodtak a bizánci történelem folyamán, erősen hierarchikus szerkezetű volt. Élén a császár, Isten földi képviselője állt, aki a rend fenntartásáért felelt a birodalomban az egyház és az állam nevében egyaránt. II. Michaél a IX. század elején Jámbor Lajos frank királyhoz írott levelében Istentől eredő hatalmáról beszél. I. Basileios, aki több bizánci császárhoz hasonlóan a saját fiát jelölte ki utódjául, így írt neki: „A korona, melyet kezeimből veszel át, Istentől származik.” Bár elméletben a királyok uralmát a késő Római Birodalom szokásainak megfelelően a nép (azaz a szenátus) és a hadsereg hagyta jóvá, a gyakorlatban több későbbi bizánci császárt az apja koronázott uralkodóvá. A koronázás körüli teljes egyházi ünnepség rendje csak

A koronázás

A bizánci császár hivatalos beiktatása összetett, számos különböző elemből felépülő esemény volt és úgy tűnik, hogy az ehhez kapcsolódó szertartás bizonyos változásokon ment keresztül a bizánci történelem folyamán.

A császár pajzsra emelését, melyet a nép ünnepélyes tetszésnyilvánítással ismert el, a germán hagyományból kölcsönözték és először I. Julianus császár alkalmazta a IV. században. Az V. század közepén a szertartás egyes részeire a templomban került sor, ahol a pátriárka megáldotta a leendő császárt. Ebben az időszakban azonban még nem a pátriárka törvényesítette a császár uralomra kerülését. II. Kónstans Hagia Sophiában történő megkoronázása (641) jelképezte a később gyakorlattá váló teljes nagytemplomi szertartás kezdetét. A pátriárka a templom középpontjában emelt szószéken megkoronázta a császárt, akit a gyülekezet hangos éljenzéssel ismert el. A koronázási szertartást *úrvacsora* követte, melyen a vallási és a világi szféra teljesen egyesült. A X. századi Bíborbanszületett Kónstantinnak (VII. Kónstantin Porphyrogennétos) tulajdonított *Szertartások könyve* részletesen beszámol a korszak koronázási gyakorlatáról. A forrás szerint a császárnőket nem az Hagia Sophiában, hanem az Augusteion nevű téren vagy egy kisebb templomban koronázták.

az V. század közepére alakult ki; a VII. századtól pedig a koronázást hagyományosan a Nagytemplomban, azaz az Hagia Sophiában tartották.

A császár szerepe

Amikor Eusebios a császárról, mint Isten képviselőjéről vagy földi képmásáról ír, természetesen nem azt érti

A mozaik a VI. századi Justinianus császárt ábrázolja, amint részt vesz egy liturgikus ünnepségen. San Vitale, Ravenna, Olaszország.

rajta, hogy az uralkodó isteni eredetű. Eusebios császár- és államképe tulajdonképpen a platóni világnézeten alapszik. Az uralkodó Isten kiválasztottja, az isteni fenség földi képviselője, de ő maga is a teremtet világ része. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a bizánci császárok nem töltötték be az igazi egyházi államokra jellemző papi uralkodói szerepet. A császár világi emberként jelent meg az egyház keretein belül. Ezzel együtt az egyház és az igaz hit védelmezőjeként fontos szerepet játszott az egyház életében, összehívta a zsinatokat, és foganatosította a határozatokat. Naponta részt vett a palotában és a főváros templomaiban tartott vallási szertartásokon. A bizánci császárok azonban soha nem töltötték be papi funkciót ezeken a liturgiákon. Bár beléphettek a Nagytemplom belső szentélyébe, és a klérussal együtt járulhattak úrvacsorához, ők maguk nem szolgáltathatták ki a szentségeket.

A bizánci császárok a IV. századtól kezdve fontos szerepet töltöttek be az egyházban felszínre kerülő ellentmondásos dogmatikai kérdések rendezésében.

Így például 325-ben Nagy Kónstantin hívta össze az I. egyetemes vagy ökumenikus zsinatot. A bizánci egyház életében az eljövendő évszázadokban döntő fontossággal bírt az a tény, hogy a császár maga vezette a zsinat üléseit, és felelősnek érezte magát a döntések fogantatásában. A Konstantinápolyhoz közeli Nikaia városában kezdődő és végződő ökumenikus zsinatok során (szám szerint hét) elfogadottá vált a problematikus vallási kérdések megvitatása és tisztázása az eretnek nézetekkel szemben.

A ökumenikus pátriárka

A császár után az ökumenikus pátriárka volt az egyház feje a Bizánci Birodalomban. Az „ökumenikus” kifejezés a görög *oikoumene* szóból származik, a lakott világra utal. A cím Konstantinápoly pátriárkájának fontosságát jelzi az egész birodalom területén. A VI. század végére a Római Birodalomban öt fő egyházmegyét jelöltek ki hivatalosan patriarkátusnak, és meghatározták az egyházi hierarchiában elfoglalt sorrendjüket, mely szerint Rómát Konstantinápoly, Alexandria, Antiocheia és Jeruzsálem követte. Konstantinápoly formált a legkevesebb jogot apostoli alapításra, de I. Theodosios a 381-ben tartott konstantinápolyi zsinaton elérte, hogy hatalomban és méltóságban közvetlenül Róma után következzen.

Nem sokkal ezután politikai és katonai fejlemények hatottak a keresztény birodalom egészének alakulására és szervezetére. A Közel-Kelet és Észak-Afrika iszlám kézre kerülése után a VII. század közepén Alexandria, Antiocheia és Jeruzsálem patriarkátusa már nem gyakorolt döntő hatást Bizánc és a Nyugat ügyeire. Konstantinápoly ökumenikus pátriárkája egyre inkább a keleti egyház vezetőjévé vált. A birodalom ideális működése esetén, a császár jobb kezeként az egyházi törvénykezés minden területén szorosan együtt kellett működnie a birodalom világi fejével. Mindkettőjük életét nagyban megkönnyítette, ha egyet tudtak érteni a fontos dogma-

„A birodalom, csakúgy mint az ember, részekből és tagokból áll... és ezek közül az egyik legfontosabb és legszükségesebb a császár és a pátriárka. Ezért az alattvalók testi és lelki békéje, valamint boldogsága a királyság és a papság teljes egyetértésétől függ.”

EPANAGOGÉ AUCTA,
KONSTANTINÁPOLY-
BAN ÖSSZEÁLLÍTOTT
JOGI KÉZIKÖNYV
912 UTÁN ÍRÓDOTT

tikai és vallásgyakorlati kérdésekben. A bizánci történelem folyamán azonban olykor tanúi lehetünk a császár és az ökümenikus pátriárka közti viszony feszültté válásának és megszakadásának. A bizánci egyház itt felvázolt elméleti modelljének könnyebb megértése érdekében hasznosnak bizonyulhat, ha a császárok és a pátriárkák összeütközésének néhány példáját közelebbről is megvizsgáljuk.

A császárok és a pátriárkák konfliktusai

Mint az alábbi események is mutatják, a császárok és az ökümenikus pátriárkák közötti nézeteltérés könnyen megoszthatta a népet, és feszültséghez vezethetett az államon és az egyházon belül egyaránt. A VIII. század elejétől a IX. század közepéig tartó képrombolás időszaka áll az egyik ilyen ellentét hátterében. III. León azon döntését, hogy a birodalmi politika részeként bevezeti a képrombolást, I. Germanos pátriárka erősen ellenezte. Nézete szerint a keresztény ábrázolások az apostolok idejére nyúlnak vissza, és a bálványimádás vádjával csak a keresztény kinyilatkoztatás igazságát elutasító ősi zsidókat, pogányokat és barbárokat lehet illetni. Máig nem tisztázott, hogy III. León milyen szigorúan alkalmazta a képrombolás politikáját. A szentképek védőinek komoly üldöztetésére valószínűleg csak fia, V. Kónstantin uralkodása alatt került sor. Ennek ellenére Germanos pátriárka erkölcsi okok miatt képtelen volt az egyházban viselt tisztségének további betöltésére. 730-ban visszavonult konstantinápolyi magánbirtokára, ahol három évvel később elhunyt.

A képtisztelet visszaállításának 787 és 815 közötti rövid időszaka után az első képromboló császár névrokona, V. León újra bevezette a képromboló politikát. Intézkedéseinek igazolására egyházi személyekből álló bizottságot állított fel, akiknek az egyház ikonhasználatára ellen kellett érveket felhozniuk, és ezeket a Szentírásból, továbbá az egyházatyák írásaiból vett idézetekkel alátámasztaniuk. A hivatalban lévő ökümenikus pátriárka,

Niképhoros azonban visszautasította a megbízást. Nem sokkal 815 karácsonya előtt összehívta a hagyományos képtisztelet támogatóinak csoportját, és meggyőzte őket arról, hogy hivatalosan ítéljék el a császár képromboló politikára irányuló érvelését. León a palotájába hívatta Niképhorost, aki az erős megfélemlítő lépések ellenére sem engedett nézeteiből. Több hónapig elhúzódó házi őrizet után a pátriárka visszavonult hivatalából, majd pedig a Boszporusz ázsiai partjára száműzték. Bár Niképhoros eddigre már öreg és beteg ember volt, fennmaradó éveit mégis az ikonrombolás megakadályozását szolgáló terjedelmes értekezések írásának szentelte, melyekben további érveket hozott fel a keresztény ábrázolásmód védelmére.

A korabeli írásokból kiderül, hogy az ikontisztelők közül néhányan tisztában voltak a vita politikai hátterével. Damaskosi Jóannés az ikontisztelet védelmében írott három értekezése közül az egyikben a következő kérdést teszi fel: „Milyen joggal tekintik a császárok magukat törvényhozónak az egyházban?” A képrombolás a bizánci egyház történetének azon ritka időszakai közé tartozik, amelyeknek császári politikáját – a korabeli püspöki támogatás ellenére is – a későbbiekben eretneknek nyilvánították. Bár a keresztények tolerálták és elfogadták az egyházi ügyekbe való beavatkozását, a császár megmaradt gyakran végzetes hibákat elkövető világi embernek. A néhány szókimondó írásban felbukkanó fogalmi különbség az egyház és az állam között éles ellentétben áll a két szerv korabeli általános szimbiotikus ábrázolásával.

Az egyházi fegyelem mint a feszültség forrása

A dogmatikus nézeteltérések mellett gyakran fegyelmi kérdések is feszültséghez vezettek a császárok és a pátriárkák között. 795-ben VI. Kónstantin elvált feleségétől, majd újra megnősült. A bizánci kánonjog enyhítő körülmények fennállásakor nem tiltotta teljesen a válást, Tarasios pátriárkát társai mégis elítélték, amiért engedé-

„A császár felelőssége az állami és katonai ügyekre terjed ki. Fordítsa figyelmét ezekre, és hagyja meg az egyházat a pásztoroknak és a tanítóknak.”

THEODÓR STUDITÉS,
IX. SZÁZADI
SZERZETES, AZ
IKONOK
VÉDELMEZŐJE

lyezte VI. Kónstantin újranősülését. A Platón, Sakkudion kolostorának apátja és unokaivére, Theodóros vezette radikális szerzetesi párt a szertartást vezető pap, Jóséph kiátkozását követelte. Az ezt követő, egy évtizedig elhúzódó „moicheia” (házasságtörés) vitában az egymást követő pátriárkáknak állást kellett foglalniuk. Niképhoros, Tarasios példáját követve elnézte a császár kihágását, sőt 809-ben visszafogadta Jóséphet az egyházközségbe, magára haragítva ezzel a studita szerzeteseket. Nyilvánvaló, hogy a IX. század elején a pátriárka diplomatikusan reagált a birodalmi politikára. Fegyelmi kérdésekben elnézőbbnek bizonyult és hajlott a kompromisszumra, ugyanakkor szilárdan kitartott a képtisztelettel kapcsolatos álláspontja mellett, mivel ezt alapvető fontosságúnak ítélte az ortodox vallás szempontjából. Több későbbi példa is jól illusztrálja, hogy az egyház és az állam viszonya korántsem volt mindig feszültségmentes. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a képrombolás időszakát követően általában nem dogmatikus kérdések osztották meg a világi és az egyházi hatalmat.

Egyházpolitika 1204 után

Az egyik legjelentősebb és leghosszabb ideig tartó konfliktusra a IV. keresztes hadjáratot követő latin uralom és Konstantinápoly 1204-ben történt leigázása után került sor. A latinok bizánci területekről való kiűzésének az ürügyén VIII. Michaél elfoglalta a trónt – mely jogosan a Laskaris-dinasztia tagját, II. Theodórt illette volna meg –, és 1261. augusztus 15-én császárrá koronáztatta magát az Hagia Sophiában. Arsenios pátriárka, aki hűséges maradt a Laskarisokhoz, kiátkozta Michaélt trónbitorlás miatt, valamint azért, mert öt hónappal később a császár megvakította a jogos trónörökös, és saját fiát, Andronikost jelölte ki utódjául. Több évig tartó feszültséget követően Arsenioszt megfosztották hivatalától, és Prokonnesosz szigetére száműzték. A pátriárka eltávolítása egyházszakadáshoz vezetett, mely végigkísérte VIII. Michaél uralkodásának további éveit. Arsenios támogatói nem ismer-

VI. León kiátkozása válása és újranősülése miatt

A X. század elején VI. León negyedik házassága váltott ki vitát. A 886 és 912 között uralkodó León aggódott, hogy nincs fiú-örökös. Amikor első felesége, Teophanó 897-ben meghalt, újranősült, de 899-ben elhalálozott második felesége is fiúörökös nélkül hagyta. A kánonjog két birodalmi házasságot még tolerál, de szigorúan tiltja a továbbiakat. Leónt azonban a rendelkezés nem tántorította el szándékától. Újranősült, és mikor felesége 901-ben a szülés szövődményeinek következtében meghalt, szeretőt tartott, aki végül fiúgyermekkel, a későbbi VII. Kónstantinnal ajándékozta meg. A hivatalban lévő pátriárka, I. Nikolaos Mystikos elismerte ugyan a házasságon kívül született trónörököst, de nem bocsátotta meg a császár erkölcstelen viselkedését. Megtiltotta VI. Leónnak, hogy belépjen a Nagytemplomba, és 906–907 karácsonyán és vízkeresztjén a templomajtóból fordította vissza. A császár eltávolította hivatalából a pátriárkát, és a római pápa bocsánatáért folyamodott. Titokban, valószínűleg 906 húsvétjának környékén házasságot kötött szeretőjével. Halálát követően, 912-ben azonban Nikolaos pátriárkát újból beiktatták és így módon a konfliktus az ő szellemében nyert igazolást.

ték el a soron következő pátriárkákat, akik nagyrészt az ellenfeleik által fanatikusnak, illetve szélsőségesnek bélyegzett szerzetesek közül kerültek ki, ami megerősíteni látszik azt a benyomást, hogy vitás erkölcsi kérdésekben gyakran a szerzetesség ragadta magához a vezető szerepet.

Az állam és az egyház így módon nem alkotott egységet a Keletrómai Birodalomban. Egymás támogatását élvezték, és ehhez szoros kapcsolatra és együttműködésre volt szükség, el kell azonban ismerni, hogy értekeik és céljaik nem mindig egyeztek. A püspökök, metropoliták és az őket vezető pátriárkák általában támogatták a császárok politikai céljait, de ha dogmatikai vagy fegyelmi kérdésekben kihágást tapasztaltak, képesek voltak szembeállni világi uralkodójukkal. A császár cserébe fogana-

II. Jóannés Komnénost ábrázoló arany érme, amint Máriának, Isten anyjának áldásában részesül.

tosította az egyetemes zsinatok határozatait, és felelt a társadalmi rend fenntartásáért. Ha e feladatait nem sikerült ellátnia, magára vonhatta nemcsak a papok és püspökök, hanem az egyre nagyobb hatalommal rendelkező szerzetesség haragját is.

A bizánci történelem folyamán számos olyan eseménnyel találkozhatunk, mely törést okozott az egyház és az állam kapcsolatában. Ugyanakkor a rendszer kiegyensúlyozottságából adódóan a legtöbb esetben sikerült helyreállítani a rendet, még ha az néha egy pátriárka hivatalába került is. Bár Damaskosi Jóannés és Theodór Studitész a IX. század elején megkérdőjelezték a császár jogát, hogy beavatkozzon az egyház ügyeibe, Eusebios császárképe, mely szerint az uralkodó „Isten barátja és Isten világának közvetítője”, 1453-ig, a keleti keresztény birodalom utolsó ortodox császáráig érvényben maradt.

A közösség szolgálatában

A középkori keleti és nyugati egyház egyaránt hierarchikus szerkezetű volt. A klérus három nagyobb rendből állt: püspökökből, papokból és presbiterekből vagy diakónusokból. Alattuk helyezkedtek el a kisebb rendek, az aldiakónusok, lektorok és minden hivatalos személy, aki a templom épülete körül segédkezett, vagy közösségi tevékenységet végzett. Mindegyiknek megvolt a maga feladata, egy szent rítus, mely a Szentlélek áldását, illetve az egyház egészének hozzájárulását közvetítette. A hierarchia csúcsán elhelyezkedő püspökök rendelkeztek a legnagyobb hatalommal a keresztény egyházban, bár döntéseiket a római világ öt legnagyobb egyházmegyéjének püspökei irányították, akiket a VI. századtól pátriárkáknak, illetve Róma és Alexandria esetében pápáknak hívtak. Az öt szentszék vagy patriarkátus fontossági sorrendben a következő: Róma, Konstantinápoly, Alexandria, Antiocheia és Jeruzsálem.

A hármassztruktúra

A korai keresztény egyházban természetesen még nem alakult ki ez a szigorúan hierarchikus szerkezet. Az I. és a II. század folyamán az Újszövetség szövegére és az egyházatyák írásaira támaszkodva önjelölt „próféták”, tanítók, sőt még kivételes képességekkel rendelkező nők is töltötték be papi hivatást. Ebben az időszakban a személyes vonzerőnek nagy szerepe volt az egyház vezetésében, erről tanúskodik Pál apostol az első, korinthusiakhoz írott levelében: „Ám az Egyházban Isten némelyeket

„Mert ahogy egy testben több tagunk van, s minden tagnak más a szerepe, sokan egy test vagyunk Krisztusban, egyenként azonban tagjai vagyunk egymásnak.”

RÓMAIAKNAK ÍRT
LEVÉL 12,4-5

„Ezt az egységet különösen nekünk, az egyház élén álló püspököknek szilárdan fenn kell tartanunk, és annak érdekében, hogy egy és oszthatatlan maradjon, meg kell erősítenünk a püspökség intézményét magát.”

KYPRIAN,
III. SZÁZADI
KARTHAGÓI PÜSPÖK
AMELLETT ÉRVELT,
HOGY A
PÜSPÖKÖKNEK
EGYSÉGBEN KELL
MEGOLDANI AZ
EGYHÁZON BELÜLI
KONFLIKTUSOKAT

apostollá, másokat prófétává, ismét másokat tanítótá tett. Adott csodatevő hatalmat, gyógyítóerőt, segítőkészséget, kormányzóképeséget, különféle nyelvadományt.” (1Kor 12,28). A részletből is kitűnik, hogy Pál fontossági sorrendet tulajdonított a különböző hivataloknak. Első helyen az apostolok álltak, az ő közvetlen utódaikból, az általuk elismert és megáldott férfiak közül kerültek ki a II. század folyamán az egyház vezetői, azaz a püspökök.

Az első századokban az egyháznak több problémával és kihívással is szembe kellett néznie; az egyes közösségek közötti egyházzsúrgás, a hatalmi, dogmatikai és morális vitapontok a belső konfliktusoknak csak néhány példáját képviselik. A római császárok eretneküldözése valószínűleg inkább erősítette, mint megosztotta az egyházat, bár ezeknek gyakran a legtehetségesebb vezetők estek áldozatul. A II. század folyamán több csoport (gyűjtőneveükön: gnosztikusok) is megkérdőjelezte az egyház tanításait és az egyházvezetést. A fenyegetésre válaszolva Irenaeus, lyoni püspök a 170-es években számos értekezést szentelt a hatalom kérdésének. Irenaeus az „apostoli utódlás” eszményét támogatta, mely szerint a keresztény püspökök egyenes ágon követik az első apostolokat. Két fő elv következik ebből az értelmezésből. Először is: a keresztény ortodox püspököket az apostolok ruházták fel hatalommal; másodsorban: ők képviselik megfelelően a keresztény hit egységes és következetes tanításait.

A püspökök ennek a hagyománynak megfelelően kaptak kinevezést és szolgáltak a Római Birodalomban azután is, hogy a kereszténység államvallássá vált Kónstantin és követői uralkodása alatt. A püspöki székhelyek a világi kormányzás elrendezése szerint alakultak ki. Minden nagyobb város rendelkezett püspökkel és a birodalom közigazgatási rendjét követve minden tartományi főváros a püspökök felett álló metropolitának nyújtott otthont. A legfontosabb dogmatikus és erkölcsi kérdéseket a zsinatokon vitatták meg, ahol minden püspök egyenlő szavazati joggal rendelkezett. Kimagasló

fontosságú kérdések esetében ökumenikus, azaz egyetemes zsinatot hívtak össze. Elméletileg mind az öt egyházmegyéből legalább egy püspöknek jelen kellett lenni a zsinaton ahhoz, hogy a határozatok érvényesek legyenek. A gyakorlatban azonban az V. századtól a VIII. századig a Bizánci Birodalom katonai hatalmának erősödésével Róma és a három közel-keleti patriarkátus előljárói gyakran hiányoztak a zsinatokról.

Mind az öt pátriárka főhatalommal rendelkezett egyházzsug kérdésekben. Róma püspöke, későbbi nevén a pápa, egyre inkább a nyugati egyház vezetőjévé vált. A Keletrómai Birodalomban Konstantinápoly pátriárkája, más néven az ökumenikus pátriárka irányította az egyházzpolitikát, különösen azután, hogy a VII. században a muszlimok meghódították a keleti területeket, jelesen Palesztinát, Szíriát, Egyiptomot és Észak-Afrikát. A császár megkoronázása és a különböző szertartások levezetése mellett az ökumenikus pátriárka az egyházzpolitika foganatosításában segédkezett a birodalomban. A pátriárkákat a konstantinápolyi zsinaton e célból összegyűlt metropoliták választották. Három jelölt nevét terjesztették a császár elé, az uralkodó pedig választhatott közülük. Ha egyiket sem ítélte megfelelőnek, maga is terjeszthetett elő jelöltet, akinek a megválasztásához azonban a metropoliták beleegyezésére volt szükség.

A pátriárkák alatt a püspökök helyezkedtek el, akik felett tartományi metropolitájuk ítélkezett. A püspököknek és metropolitáknak a vallási élet és a vallásgyakorlás minden terén helyt kellett állniuk. Nemcsak a templomokra és a kolostorokra, hanem minden egyéb egyházi vagyónra, így a jótékonyági intézményekre és a kórházakra is felügyeltek. A püspökök közigazgatási szerepkörébe tartozott az egyházzmegyék ügyeinek intézése, és az egyetemes egyház rendjének fenntartása. Isten felszentelt papjaiként feladatuk volt a szentségek kiszolgáltatása és a hitoktatás. A bizánci korból sok püspöki prédikáció maradt fenn. Bár közülük néhány erősen retorikus költői nyelven íródott és nyilvánvalóan gondos

Előző oldalon:
Egyházi
szertartást
levezető püspök
a XI. századi
Szent Zsófia
templomban,
Ohrid,
Macedónia.

szerkesztés előzte meg előadásukat; a többség, különösen a IV–VI. századból származó prédikációk, a Szentírás tanító értelmezését tartalmazzák. Sokkal kevesebbet tudunk a püspökök hitközösségbeli munkájáról: az életrajzok, levelek és az egyházi históriák tartalmaznak ugyan részleteket, de a prédikációkból nehéz következtetéseket levonni a hívekkel fenntartott kapcsolatra vonatkozólag. A püspöki kinevezés előfeltétele volt a szerzetesi életmód: valamennyien nőtlének voltak és szüzességi fogadalmat tettek. Ez a hagyomány is azt az elképzelést támasztja alá, hogy a püspökök a szent emberek vagy aszkéták köréből kerültek ki, akik kivonultak a világból, és a magányt választották.

A második rendnek, azaz a papok vagy presbiterek (a két elnevezés végül szinonimává vált) rendjének a korai egyházban eredetileg a püspökök adminisztratív és tanítói munkájában kellett segíteni. A IV. században már a bentlakó papok feleltek a plébániáért, és a szertartások levezetésében is részt vehettek. Prédikációt is tarthattak, de ezt mindig megelőzte a püspöké, ha jelen volt. A püspökökkel ellentétben a papok köthettek házasságot. Ez a későbbiekben nézetelérést okozott a nyugati egyházzal, ahol mind a papok, mind pedig a püspökök számára előírták a cölibátust. A szerény, gyakran világi, például tanári vagy gazdálkodó foglalkozást is űző, családot fenntartó vidéki pap képe ugyanúgy létezett a bizánci tartományokban, mint ahogy manapság Görögország vagy más ortodox országok isten háta mögötti területein. Az alsó papság házasságának megvolt az az előnye, hogy a papok közvetlen kapcsolatban álltak a hitközséggel, és tisztában voltak a családi és a házasélet örömeivel és nehézségeivel egyaránt.

A szerpapok (diakónusok és diakonisszák) többségükben lelkipásztori feladatokat láttak el. A cím görög megfelelője is mutatja, hogy elsősorban a papoknak és a püspököknek kellett segítséget nyújtaniuk feladatuk elvégzésében. Segédkeztek a keresztlőkön és az úrvacsorán, közigazgatási feladatokat láttak el, és néha a

püspökök titkáráként tevékenykedtek. Bár az egyházi hierarchia kisebb rendjei közé tartoztak, fontos feladataik következtében a klérus nélkülözhetetlen részét képezték. A női szerepeket vagy diakonisszákat már az egyház történetének igen korai időszakában is megtalálhatjuk. Eredetileg azért neveztek ki nőket erre a hivatalra, hogy segítséget nyújtsanak a női hívek megkeresztelésekor. Mivel ebben az időszakban a keresztlésnél teljes vízbemerítést alkalmaztak, és az újonnan megtértek nagyrészt a felnőtt nők köréből kerültek ki, a férfiak által levezetett szertartás nem tűnt helyénvalónak. Bár a felnőtt keresztlések száma hamarosan hanyatlani kezdett, a diakonissza hivatala egészen a XI. századig fennmaradt a bizánci egyházban, míg a nyugatiból sokkal hamarabb eltűnt.

Bár a bizánci ortodox egyház hierarchikus szerkezetű volt, a világiak és az egyház megítélésében hű maradt apostoli eredetéhez: „királyi papság, szent nemzet” (1Pt 2,9). A bizánci kor egyszerű laikusairól sajnos nagyon keveset tudunk, mivel nem írtak teológiai értekezéseket, prédikációkat és egyéb vallási szövegeket. Bizánc népességének valószínűleg kis százaléka volt tanult ember, sokuknak még a Biblia egyszerűbb részeinek olvasása is nehézséget okozott. A nagy számban

Egyházi szabályzat

A valószínűleg a IV. századból, a szíriai tartományból származó *Constitutiones apostolorum* számos értékes információt tartalmaz a klérus három rendjével és az egyházban betöltött szerepükkel kapcsolatban. E forrás szerint például egy püspök megfelelő tulajdonságai a következők: „Legyen józan életű, megfontolt, tisztességes és állhatatos, ne igyon bort; ne erőszakos, hanem nyájas legyen; ne veszekedjen, és ne legyen pénzsóvár”. A szöveg megengedi a püspökök házasságát, de csak egy feleséget engedélyez. A későbbiekben a püspököket a szerzetesi rendből választották, és így nőtlenek voltak. A *Constitutiones apostolorum* foglalkozik a világi emberek és asszonyok megfelelő életvitelével is, tanácsot ad a ruházkodással, házassággal, társadalmi élettel és még sok más területtel kapcsolatban.

„Ha komolyan
vesszük Isten és
az egyház köte-
lékét, akkor az
egyházra,
csakúgy, mint
Istenre, kétség-
kívül az egyet-
lenként kell
tekintenünk:
csak egyetlen
Krisztus létezik,
és ekképpen
csak egyetlen
teste lehet.
Ez az egység
nem pusztán
eszményi és
láthatatlan;
az ortodox egy-
ház nem tesz
különbséget
a »látható« és
a »láthatatlan«
egyház között,
és ezért elutasít-
ja az egyház
láthatatlan egy-
ségének és
felszíni megosz-
ottságának
lehetőségét.”

TIMOTHY WARE: THE
ORTHODOX
CHURCH, 1993.

fennmaradt szövegekből, a szentek életrajzából és a mirákulumgyűjteményekből sokat megtudhatunk az ortodox keresztények hitvilágáról és mindennapjairól. Ezek a történetek azt sugallják, hogy a bizánci keresztények főleg akkor mentek templomba, amikor isteni segítségre vagy védelemre volt szükségük. Az Istentől segítséget kérő meddő anya témája igen gyakori. Egy IX. századi palesztinai szent, Synkellos Michaél édesanyja sok időt töltött a templomban, mielőtt teherbe esett volna. Az ilyen rövid utalások, bár hagyományos elemei a szentek életrajzainak, értékes információt adnak a bizánci átlagember szokásairól és vallásosságáról.

Bár a kora kereszténység időszakában az egyház hierarchikus rendje még nem alakult ki teljesen, az érett és késő bizánci korra teljesen megszilárdult. Egy erős világrend, a *taxis* győzedelmeskedett. Az elkövetkező évszázadokban fontossági sorrendeket, ún. *Notitiae Episcopatumot* állítottak fel, melyeket időről időre átdolgoztak. Közzétették bennük a püspökségek hivatalos lajstromát és a zsinati határozatokat érvényesítő aláírássok sorrendjét. Mint láthattuk, az ökumenikus pátriárka képviselte a legfőbb hatalmat a bizánci egyházban, különösen azután, hogy a keleti patriarkátusok, azaz Alexandria, Antiocheia és Jeruzsálem muszlim uralom alá kerültek. Alatta voltak a tartományi metropolitának felelő püspökök, akik fontos döntéseket hoztak dogmatikus és erkölcsi kérdésekben a zsinatokon. A hierarchikus szerkezet ellenére a bizánciak egységként tekintettek egyházukra. A közösség nemcsak felszentelt papokból és világi emberekből, hanem Istenből és menyeyei királyságából épült fel.

Kánonjog

Az egyetemes zsinatok nemcsak dogmatikai határozatokat hoztak, hanem szervezeti és fegyelmi kérdésekkel kapcsolatos egyházi törvényeket, más szóval kánonokat is megfogalmaztak. Születhettek kánonok a kisebb, helyi zsinatokon is, így gyarapítva az egyre terjedelmesebb

egyházi törvények sorát. Az egyházi kánon ily módon a különböző zsinatokon hozott határozatokból épült fel. A későbbiekben ezeket gyűjteményekké rendezték és kommentárokkal látták el. A több évszázad alatt, más és más körülmények között keletkezett, hatalmas számú kánon szükségszerűen ismétli magát, és egyes pontjai gyakran ellentmondanak egymásnak. A kánonok nem rendelkeznek akkora autoritással, mint az egyetemes zsinatokon született dogmák. A földi élettel foglalkoznak, míg a dogmák egyetemes igazságokat fogalmazznak meg. Ennek ellenére fontos irányelveket mondanak ki a bizánci egyház mindennapos irányításával kapcsolatban és választ adnak ellentmondásos erkölcsi, etikai és fegyelmi kérdésekben.

A császárok szintén gyakran bocsátottak ki rendeleteket egyházi ügyekben, melyekből kitűnik, hogy a bizánciak számára nem volt éles különbség az egyház és az állam között. A világi uralkodók szorosan együttműködtek az egyházzal az eretnekség leküzdésében és részt vehettek a konstantinápolyi zsinatok tárgyalásain. Számos császár erkölcsi kérdésekben is hozott határozatokat: jó példát nyújtanak erre a VI. századi Justinianos császár dekrétumai vagy Novellái. A IX. század végi és X. századi császárok, VI. León és Niképhoros a kolostoralapítással és fenntartással, valamint a keresztény házassággal kapcsolatban hoztak rendeleteket. A püspökök néha elutasították az uralkodók egyházi törvénykezését, de az esetek nagy részében a birodalmi felségjog törvényes részeként fogadták őket.

A kánonjog megszegésével a püspökök foglalkoztak saját egyházmegyéjükben. A gyakorlatban saját törvényszékeiken bírákként dolgoztak. Fegyelmi és erkölcsi kérdésekben a világiak is intézhettek beadványt a püspökökhöz. Mint már korábban is láthattuk, a pátriárka által vezetett konstantinápolyi püspöki zsinat foglalkozott a felsőpapság komolyabb fegyelmi és eretnekséggel kapcsolatos ügyeivel. Az egyházi törvénysértés általában átmeneti kizárást, esetleg kiközösítést vont maga után.

A klérus törvénysértést elkövető tagjai büntetésül a papi rendből való kitaszítást, kolostorba való száműzetést vagy kiátkozást kaphattak. A legsúlyosabb esetekben, amikor halálbüntetést vagy száműzetést javasoltak, az elkövetőket átadták a világi hatalomnak.

Világosan kiderül, hogy a bizánci egyház törvényei jelentős szerepet játszottak a birodalmi törvénykezésben. Ugyanakkor a bizánci kánonjog alkalmazásakor mindig figyelembe vették az egyéni körülményeket. Az ortodox törvénykezésnek ezt az elemét üdvrendnek, *oikonomiának* nevezik, melyet nagyjából „Isten törvényének földi megvalósulása”-ként fordíthatunk. Bár a válást és az újbóli házasságkötést hivatalosan elítélték, mégis gyakran engedélyezték a császároknak és az egyszerű állampolgároknak egyaránt. Minden egyes eset egyéni körülményeinek figyelembe vétele megakadályozta, hogy a bizánci egyház a nyugatira jellemző merevséggel viszonyuljon az egyházjoghoz.

Oktatás és felsőfokú képzés

A kora bizánci időszaktól kezdődően az oktatás két területen folyt. Keresztény műveltségen a Szentírás ismeretének elsajátítását értették az Ó- és Újszövetség szent szövegeinek olvasásán és memorizálásán keresztül. A II. századtól kezdődően azonban a keresztény írók a pogány klasszikus hagyomány nyelvezetéhez és fogalmi hátteréhez folyamodtak. Ezt azzal magyarázták, hogy a keresztény tanításokat küldetésük egyetemes beteljesülése érdekében ékes-szólóan és meggyőzően kell kifejezésre juttatni. A bizánci történelem évszázadai során legtöbbször csak egy, többségében szellemi foglalkozásúakból, köztisztviselőkkel és egyházi személyekből álló szűk elit részesült pogány retorikai és filozófiai oktatásban. Ezek az emberek hatalommal rendelkeztek a társadalomban, az archaikus klasszikus nyelv használatának és megértésének képessége a felsőbb osztályok körébe sorolta őket.

Az írástudatlanság kevésbé volt jellemző Bizáncban, mint Nyugaton, bár valószínűleg a népesség nagy része nem tudott írni és olvasni. A feljegyzésekből kiderül, hogy néhány magasabb rangú szerzetes még a saját nevével sem tudta ellátni az okiratokat. Justinianos egyik törvénye a VI. századból megtiltja, hogy írástudatlan (illiteratus) ember püspök lehessen. Fontos észrevennünk, hogy az „írástudatlan” kifejezés nem megfelelő egy olyan civilizáció esetében, mely sokkal nagyobb mértékben alkalmazta a szóbeliséget, mint a mai modern társadalmak. Sok írni és olvasni nem tudó keresztény képes volt az egyház szent szövegeinek és erősen retorikus prédikációinak megértésére. A bizánci források a képi világ fontosságára is nagy nyomtatékot helyeznek. Az ikonrombolás időszakában, a IX. és a X. században Krisztus életének képi megjelenítéseit azon az alapon védték meg, hogy oktatási célokat szolgáltak az egyházban.

A legtöbb kolostor rendelkezett egy kisebb iskolával, de a Nyugattól eltérően ezekben elemi szintű oktatás folyt. A szerzetesek számára elegendő volt, ha képesek voltak a Biblia olvasására, és kívülről tudták a zsoltárokat. Justinianos 529-ben bezáratta az athéni Akadémiát, mivel ott csak pogány klasszikus kultúrát oktattak. A konstantinápolyi világi egyetemet pedig valószínűleg a VII. században szüntették meg. A pogány, világi műveltséget ezután magántanárok segítségével lehetett elsajátítani, akik közül néhányan utazótanárok voltak. A IX. század folyamán új életre kelt a felsőoktatás. A Magnaura-palotában egyetemet alapítottak, ahol grammatikát, filozófiát, matematikát és asztrológiát tanítottak. A XII. század elején a Szentírás tanulmányozásával foglalkozó patriarkatusi iskolát hoztak létre. Ugyanebben az évszázadban a tananyag részévé tették a retorikát. A püspökök és pátriárkák írásait figyelembe véve a klasszikus és vallási műveltség előfeltétele volt a fontosabb egyházmegyék élére történő kinevezésnek.

Jótekonyság és társadalmi megmozdulások

Az emberszeretetet vagy filantrópia nem a keresztény egyház találmánya. A klasszikus Görögországban és a pogány Rómában egyaránt a civilizált emberi lény alapvető tulajdonságának tartották. Az egyén szintjén a minden lehetséges módon segíteni akarás szándékát, míg társadalmi szinten a közösség rossz sorban élő tagjainak, különösen a betegeknek, öregeknek, özvegyeknek és árváknak a támogatását értették rajta. A bizánci filantrópiáról írt könyvében Demetrios J. Constantelos különbséget tesz a szó pogány és keresztény értelmezése között. Míg a pogányokat a közös társadalmi értékek, a társaik iránti együttérzés és néhány esetben a társadalom tiszteletének és elismerésének az elnyerése motiválta, addig a keresztényeknek ezek mellett volt még egy további okuk is a jótekonyság gyakorlására. Úgy érezték, embertársaik segítségével is Istent szolgálják. A jócselekedetet végrehajtó keresztények Istent követték: „Az Emberfia sem azért jött, hogy neki szolgáljanak, hanem hogy ő szolgáljon másoknak, és odaadja az életét, váltságul sokakért”. (Mt 20,28; Mk 10,45)

Keresztény jótekonyság

Néhány bizánci szerzetest a közösség szolgálatában való aktív részvételük miatt dicsőítettek, és ezek a jócselekedetek tették őket halhatatlanná. Egy VII. századi pátriárka, Alamizsnás Szent János számos jótekonysági intézményt alapított az egyiptomi Alexandriában és környékén. Életrajzírója így számol be tetteiről:

„Egyszer, mikor komoly éhínség sújtotta a várost, és a szent ember intézői szokásos módon megállás nélkül pénzt vagy más kisebb ajándékot osztogattak a szükségben szenvedőknek, néhány nélkülöző gyermekágyas asszony, aki még mindig a hasi fájdalmaktól szenvedett, halásápadtan az osztogatókhoz sietett, hogy segítséget kérjen tőlük. Mikor e csodálatos ember tudomást szerzett erről, hét kórházat emeltetett a város különböző pontjain, és elrendelte negyven ágy előkészítését mindegyikben, ahol az asszonyoknak a szülés után hét napig csendben kellett pihenniük, ezután egy harmad nomismát kaptak, és hazamehettek.”

NÁPOLYI LEONTIOS: ALAMIZSNÁS SZENT JÁNOS ÉLETE

Krisztus eljövetele óta követői megpróbálták teljesíteni parancsát, és másokat, különösen a gyengéket és a szegényeket szolgálták. A korai keresztények közös étkezéseket szerveztek, és pénz gyűjtöttek a szegények, özvegyek és árvák számára. Később ezt a tevékenységet kiterjesztették a rabokra és az utazókra, akiket étellel, szállással és más anyagi segítséggel láttak el. Amikor Kónstantin és utódai a Római Birodalom hivatalos vallásává tették a kereszténységet, a jótékonyaságnak szélesebb és szervezettebb kereteket biztosítottak. A nikaiai zsinat (325) hetvenedik kánonja minden város számára kötelezővé tette az ispotályalapítást. A chalkédoni zsinat (451) előírta a vendégfogadók, a szegény- és árvaházak megfelelő kezelését. Ezekből, valamint más forrásokból is világosan kiderül, hogy a keresztények azután sem feledkeztek meg mások szolgálása iránti elkötelezettségükről, miután birodalmi támogatást nyertek a IV. században.

Az is nyilvánvaló, hogy a filantrópia és a társadalmi intézmények a bizánci történelem későbbi századaiban sem vesztek fontosságukból. Krisztus követésének és Isten szolgálásának a vágya a közösségi munkán keresztül nemcsak az egyes embereket, hanem az államot és az egyházat egyaránt cselekedetre ösztönözte. Fontos megismételnünk, hogy ebben a társadalomban nem volt éles különbség az egyes keresztények, az egyház és az állam között. Az egyház egy mindent felölelő szervezet volt, így a társadalom mindhárom szintje egyaránt részt vett a jótékonyasági intézmények támogatásában, bár valószínűleg az egyház képviselte a legfontosabb forrást. Ennek eredményeként számos vendégfogadót és szegényházat létesítettek a templomok és a kolostorok, és saját tisztviselőik igazgatták őket.

Karitatív intézmények

Számos intézmény alakult a társadalom elesett vagy szegényebb tagjainak megsegítésére a bizánci korban. Ezek közül valószínűleg a leglazább szerkezetű a közvetlenül a

korai keresztény időszak jótékonyági társaságaiból kialakult *diakonia* (nem összekeverendő a felszentelt diakonátussal). A konfraternitás (testvérület) egy önkéntes alapon szerveződő, világi és egyházi emberekből álló jótékonyági testület volt. Több egyházmegye, helyi templom és kolostor támogatta ezeket a szervezeteket. A tagok pénz és ételt osztottak a rászorulóknak, gondoskodtak a betegekről és a szegényekről, továbbá segítettek az egyházmegyébe és a plébániába látogatókat.

A birodalom nagyobb városaiban menhelyeket, kórházakat, árvaházakat, idősek otthonát, valamint az utazók és a zarándokok számára fogadókat létesítettek. A források alkalmadtán birodalmi támogatásról tesznek említést, jelezve, hogy a bizánci uralkodók kötelességüknek érezték a jótékonyág gyakorlását. Megtudhatjuk például, hogy a IV. századi Flacilla császárnő mennyire együttérzett a leprásokkal. Prokopios VI. századi történész szerint Theodóra császárnő kolostort és fogadót alapított a prostituáltak megmentésére és jó útra térítésére. A Makedón-dinasztia alapítója, I. Basileios a IX. század végén több mint száz intézményt alapított a szegények megsegítésére Konstantinápolyban és a tartományokban, ezek között voltak kórházak, fogadók és egyéb intézmények. Az egyes egyházmegyek is létesítettek karitatív intézményeket a birodalom egész területén. Ezeket birodalmi adományokból, a földből és a birtokokból származó bevételből és egyéni önkéntes adományokból támogatták. Az egyházi tized kötelező rendszerét csak a késő bizánci korban vezették be.

A X. századtól kezdve a kolostorok egyre több kórházat és egyéb jótékonyági intézményt alapítottak és tartottak fenn. A kórházak általában a kolostor temploma, azaz a *katholikon* mellett épültek, míg a menhelyek és a fogadók a kolostorok falain kívül helyezkedtek el. Bár orvosok is dolgozhattak a kórházakban, a szerzeteseknek gondoskodniuk kellett a betegekről és a szükségét szenvedőkről. A II. Jóannés Komnénos és felesége, Eiréné által 1136-ban alapított, a mai Isztambul

területén még mindig álló Pantokratór-kolostor nagy, több részből álló kórháznak adott otthont. Szerencsére sokat tudunk a kórház elrendezéséről és igazgatásáról, mivel alapító okirata, a *Typikon* fennmaradt. A dokumentum szerint a kórház öt osztályból állt, egyenként 10–12 ágygal. A kórtermekbe különböző szempontok alapján osztották be a betegeket, így megkülönböztettek szembetegeket, bélrendszeri betegségben szenvedőket, nőket (a *Typikon* nem részletezi, hogy ezek nőgyógyászati vagy szülészeti esetek voltak-e), balesetet szenvedetteket és általános eseteket. A kórházban 61 ágy volt, és 35 orvos – köztük nők is – dolgozott.

A bizánci keresztények, kezdve a császárral, mindannyian hittek a filantrópiában és a társadalom szolgálatában. A nagyobb jótékonyági intézményeket egyre inkább az egyházi szervezetek és a kolostorok igazgatták, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ezeket egyéni vagy birodalmi támogatásokból tartották fenn. Nem lehet eléggé hangsúlyoznunk a császárok és császárnők szerepét a karitatív tevékenységben. A keresztény római császár eszménye, melyet Eusebios ékesszólóan fogalmazott meg a IV. században, a bizánci császárt mint Isten földi képviselőjét, a jóakarat és a kegyelem erényeinek megtestesítőjét festi le. A bizánciak elvárták császáruktól a jótékonykodást. Az egyes keresztények, uralkodójuk példáját követve szintén ajánlhattak fel pénzt a szegények javára. Egyrészt Krisztus követése és a helyes cselekvés vágya motiválhatta őket, másrészt reménykedtek az isteni jutalomban és az örök megváltásban.

A társadalmi jólét biztosításának bizánci intézményei minden kétséget kizáróan rendszertelennek tűnnek a mai ember számára. A társadalmi szolgáltatások mértéke és rendelkezésre állása a birodalom különböző területein

A Pantokratór-kolostor és kórház (XII. század), amely ma is áll Isztambulban.

eltérő volt, és a társadalom elesettebb tagjainak nem volt semmilyen joguk segítséget kérni. Úgy tűnik, hogy a jótékonyság gyakorlása mellett a bizánciak nem tettek semmit a szegények helyzetének javítása érdekében. Ennek ellenére a jótékonysági intézmények tagadhatatlanul könnyítettek a társadalom nagyvárosokban élő, kiváltságokkal nem rendelkező tagjainak helyzetén. Mivel a gazdagabb állampolgárok, élükön a császárral, hittek a filantrópia eszményében, a rendszer a bizánci uralom utolsó éveiben is hatékonyan működött. Közvetlenül Konstantinápoly török kézre kerülése után, 1453-ban egy szemtanú azon kesergett, hogy a város nem lesz képes fenntartani jótékonysági intézményeit.

A magány eszménye

A bizánci ortodox egyház fontos szellemi örökséget hagyott a kereszténységre. Ennek lényege a sivatagi atyáknak és anyáknak, azoknak a korai keresztény embereknek és asszonyoknak életében és tanításaiban rejlik, akik a mindennapi élet kísértéseit a magánnyal cserélték fel. Ezek az emberek elhagyva a Római Birodalom városait, a környező néptelen vidékekre költöztek. A szerzetességről eredetileg azt gondolták, hogy Egyiptomból indult ki, de ma már tudjuk, hogy a világtól visszavonulni kívánó férfiakat és asszonyokat vonzó rend a Földközi-tenger medencéjének különböző területein, egymástól függetlenül, több helyen is kialakult. A szerzetesi élet elsődleges célja Isten közelségének keresése volt, ezt azonban csak akkor érhették el, ha teljesen megszabadultak a világ gondjaitól. A szerzetesek írásaiból és a róluk szóló szövegekből egyaránt kiderül, hogy ezek az emberek tudatosan követték Krisztust, akinek élete a teljes önfeláldozást és Isten imádatát példázta számukra.

A szerzetesség több formát is öltött az elkövetkező századokban, de lényege mindig a magány misztikus eszményében rejlett. Kolostorokban élő (koinobita) szerzetesi közösségek létesültek a Bizánci Birodalom egész területén, melyek lakói a korai sivatagi atyák életéről és tetteiről szóló írásokból (a szentek életrajzaiból) merítették ösztönzést szellemi kiteljesedésükhöz. Bár a szerzetesek és az apácák számára a teljesen magányos élet nem volt megengedett, a kivételes elhivatottsággal bírónak az apátok megengedhették, hogy egy közeli

remetelakba vagy a kolostor területén található cellákba vonuljanak. A bizánci történelem kései évszázadaiban a szerzetesség az elkötelezett keresztények életmódjából nagy vagyonnal és birtokkal rendelkező szervezetté nőtte ki magát. Ennek a gazdagságnak természetes velejárója volt a hatalom, és nem kétséges, hogy a szerzetesi érdekek meghatározó szerepet játszottak a késő bizánci kor történelmében. Mindazonáltal a bizánciaknak a szellemi élet fontosságába és a keresztény eszményekbe vetett hite képezte továbbra is a szerzetesség hatalmának alapját.

A szerzetesség eredete

Hogyan alakult ki a keresztény szerzetesség, és miben különbözik más vallások hasonló mozgalmaitól? Valószí-

Oszlopos Simeont
ábrázoló kéz-
irat-illusztráció.
X. század vége
– XI. század eleje.

nűnek látszik, hogy a keresztény aszkéták a III. századi pogányüldöztetés alatt tűntek fel először. Egyiptomban többen, köztük Khaeremon, Nápoly püspöke és egy bizonyos Thébai Pál a sivatagba menekültek a pogány hatóságok üldöztetése elől. Valószínűleg megtapasztalták a magány édességét és a társadalmon kívüli korlátlan élet szabadságát és ezért az elnyomás elmúltával is a magányos életet választották.

Az aszkézis életformája természetesen nem a III. századi keresztényektől ered. Előzményeit megtalálhatjuk a görög és római pogány hagyományok között,

Az aszketizmus

Az aszketizmus fogalma a gyakorlatot, illetve nevelést jelentő görög *askesis* szóból ered. A szegénységet, böjtölést, cölibátust és magányos imádkozást választó korai keresztények hittek abban, hogy e tevékenységek segítségével úrrá lehetnek testükön, önző vágyaikon. Krisztus tanítványaihoz intézett felhívása jól példázza ezt az elgondolást: „Ha valaki követni akar, tagadja meg magát, vegye fel keresztjét és kövessen.” (Mk 8,34) Az aszketizmus szabályai helyben és időben nagy változatosságot mutattak: Szent Antal és néhány más fontos egyiptomi követője szélsőséges példájának ellenére úgy tűnik, a mértéktartás jellemezte ezt a területet. A belső önmegtartás és a keresztény értékek megvalósításának a vágya jól megfigyelhető a sivatagi atyák mondasáiban és írásaiban. Másrésről Szíria és Kis-Ázsia egyes területein néhány aszkéta, köztük az V. századi Antiocheia közelében élő Szent Simeon, az életmód szélsőséges formáját gyakorolta. Miután számos nehéz feladat elé állította magát, Simeon egy 16 méteres oszlopot emelt. A szent ember évekig az oszlop tetején állva imádkozott és prédikált, valamint innen segítette a szellemi útmutatást és csodás közbenjárást kereső zarándokokat.

például a i. e. VI. században élő filozófus, Pythagoras és I. századi szentéletű követője, Tyanai Apóllonius is aszketikus életmódot folytattak. A judaizmus számára sem voltak idegenek az efféle szellemi törekvések, a legismertebb példát Keresztelő Szent János és az esszénusok szektája képviseli. Aszketikus és misztikus mozgalmak a többi világvallást, így a hinduizmust és a buddhizmust egyaránt jellemezték; ezek valószínűleg hatottak a késő római aszketizmusra, beleértve ennek mind a pogány, mind pedig a keresztény megnyilvánulási formáit.

Szent Antal

A korai egyiptomi aszkéták közül a leghíresebb a keresztény egyház első szerzetese, Szent Antal. Történetét két okból is érdemes megismerni. Először is: élete a később nyomdokait követő férfi és női szerzetesek mintájául szolgált; másodsorban: jól példázza a keresztény szerzetesi lét jellegzetes vonásait. Szent Antal hírnevéhez nagyban hozzájárult, hogy a jelentős alexandriai püspök és teológus, Nagy Athanasios (Athanááz) (297–373) megírta életrajzát. Az író elmeséli, hogy Antal, a gazdag fiatal földbirtokos egyik vasárnap meghallotta a templomban Máté evangéliuma 19. fejezetének egyik versét: „Ha tökéletes akarsz lenni – felelte Jézus –, add el, amid van, az árát oszd szét a szegények között, így kincsed lesz a mennyben. Aztán gyere és kövess engem!” (Mt 19,21) Miután elgondolkodott a szavak jelentésén, eladta minden vagyonát, hűgát a szüzek közösségére bízta, ő maga pedig visszavonult a sivatagba.

Szent Antalt először egy idősebb aszkéta tanította, de később a teljes magány mellett döntött. Életrajzírója, Athanasios szerint először egy falujához közeli sírboltba zárta magát, ahol imádkozott, és a helyet benépesítő ördögi lényekkel harcolt. A különböző formát öltő, szellemi elmélyülést lehetetlenné tévő démonokba vetett hit ugyanolyan erős maradt a keresztények, mint egykor a pogányok körében. Támadásuk ereje testi szenvedést

okozott a szentnek, aki ennek ellenére sem adta fel a magányos virrasztást. Végül Antal még beljebb vonult a sivatagba, és a Nílus másik partján egy elhagyott erődbe zárta magát. Húsz év magány után, mely alatt csak egy kevés kenyeret evett, a szent ember megtisztulva, de teljesen egészségesen tért vissza.

Mint Szent Antal életrajza is mutatja, a kora keresztény aszkéták a Bibliához, különösen az evangéliumokhoz fordultak ösztönzésért. Életük epizódjai, mint például a démonok kísértése, a csodatevés képessége, Krisztus életére emlékeztetnek. Mint ahogy a *Szent Antal életéből* is kiderül, a böjtölés, a virrasztás és a szüzességi fogadalom önmagukban nem szolgáltak semmilyen célt; a korai szentek ezeket önmegtartóztatási gyakorlatnak tekintették. Az életrajzírók, mint például Athanasios, hangsúlyozzák, hogy a szentek teste és lelke a mindennapi létből kilépve átment a szentté válás folyamatán ment keresztül. Ez a gondolat kizárja azt a dualista elképzelést, hogy az emberi testet is magában foglaló anyagi világ eredendően bűnös, alkalmatlan a megváltásra.

Szent Pakhómios és a szerzetesi közösségek elterjedése

Az egyiptomi sivatag másik fontos, de Szent Antaltól nagyon különböző egyénisége a IV. századi Szent Pakhómios, a legendás szerzetesi közösségek megalapítója volt. Pogány családban született, besorozták a római hadseregbe a két császár, Licinius és Maximianus Daia között 312–13-ban zajló háború alatt. Több változatban fennmaradt életrajza szerint a Théba városában megszálló Pakhómiosra hatott a helyi keresztények jótékonykodása. A fiatal katona Istenhez fordult és megígérte, hogy ugyanígy fogja szolgálni az emberiséget. Leszerelése után tanulmányozta a vallást, majd pedig megkeresztelkedett. Keresztelőjének napján látomása volt „amelyben haromat szállt kezére a mennyből méz formájában, és lecsurgott a föld felszínére. Egy hang tudatta vele, hogy az előjeltől jövőjét olvashatja ki” (Philip Rousseau: *Pachomios*, 1985).

„Antali (követői szerint) a szent-ség aurája lebegte körül, mintha valamilyen szentélyből lépett volna elő. Mindannyiukat meglepte vonásainak szépsége és testtartásának méltósága, melyen nem látszott meg a mozgás hiánya; és arca sem sápadt meg a böjtölés és a démonokkal való harc következtében.”

ATHANASIOS
(297–373) ÍRÁSA A
MAGÁNYOS
VIRRASZTÁSBÓL
MEGTÉRŐ SZENT
ANTALRÓL.

Túldoldalon:
Szerzeteseket
ábrázoló kései
görög freskó a
nagy Lavra-
kolostorban, az
Athós-hegyen.
1854-re datálják.

„A hegyen sátrakhoz hasonlatos szerzetesi cellákat alakítottak ki, melyekben zoltárokat éneklő, olvasó és imádkozó szent emberek csoportjai éltek... Úgy tűnt, óriási területet népesítenek be, egy világi dolgoktól független várost, tele kegyelettel és igazsággal.”

ATHANASIOS: SZENT
ANTAL ÉLETE,
IV. SZÁZAD

Pakhómios az emberiség és Isten szolgálatára kolostorokat alapított. 320 környékén felső Egyiptomban, Tabennesisnél közösséget hozott létre. A kolostor több, különálló épületből állt, melyekben harminc-negyven szerzetes élt együtt, élükön szellemi és erkölcsi útmutatást nyújtó vezetőjükkel, a *hegumenosszal*. Katonai előélete valószínűleg befolyásolta Pakhómios szerzetesi életéről alkotott képét. A katonai barakkokra emlékeztető szerzetesi épületekben a hangsúlyt főleg a fegyelemre és az engedelmességre, nem pedig az egyén szellemi kiteljesedésére fektette.

A IV. századi Egyiptomban így módon a keresztény szerzetességnek két teljesen különböző ága alakult ki. Az elsőt, és valószínűleg korábbi, sivatagi cellákban egyedül vagy néha laza közösségekben élő aszkéta életmódot folytató szerzetesek képviselték, akik imádkoztak, szüzességi fogadalmat tettek és akik közül néhányan fizikai munkát végeztek. Ilyen szerzetes volt Szent Antal, akinek példáját számos korai remete követte. Életük és mondásaik először szájról szájra terjedő történetekben maradtak fenn, majd a későbbiekben ezeket le is jegyezték. Sokan közülük hírnevüket szentségükkel és bölcsességükkel megalapozó, kimagasló egyéniségként jelennek meg. Az alsó-egyiptomi Nitria és Scetis cellái és barlangjai valóban városokra emlékeztethettek történelmük bizonyos időszakában. A 375-ben idelátogató nyugati zarándok, Rufinus legalábbis is ezt tapasztalta, amikor meglátta az idősebbeket a bölcsesség megszerzésének reményében folyamatosan látogató szerzeteseket.

A másik szerzetesi hagyomány, amely nemcsak a Pakhómios által Felső-Egyiptomban alapított kolostorokat, hanem más, a Nílus deltájának vidékén önállóan létrejött szerzetesi közösségeket is magában foglal, sokkal szabályozottabb és fegyelmezettebb életvitelt követelt híveitől. Ezekben az intézményekben a hangsúlyt főleg az engedelmességre és az alkalmazkodásra,

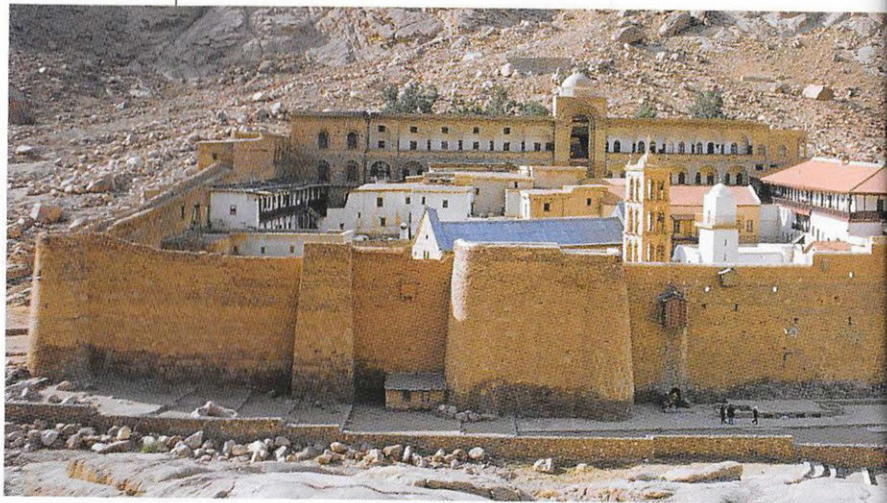
nem pedig az aszkéta életmódra és a magányos imádkozásra fektették. Mindkét ág a keresztény élet egyformán érvényes formájaként maradt fenn a késő bizánci szerzetesi tradícióban.

Kaisareiai Szent Basileios és a kis-ázsiai szerzetesi mozgalom kialakulása

A keresztény szerzetesség történetének másik fontos alakja minden kétséget kizáróan a püspök és teológus Kaisareiai Basileios, aki testvérével Nyssai Geórgiosszal és barátjával, Nazianzi Geórgiosszal nagyban hozzájárult a kereszténység Szentháromság dogmájának kialakításához. Basileios 329 körül Északkelet- és Kis-Ázsia központi területein (a mai Törökországban) nagy földbirtokkal rendelkező keresztény család gyermekeként született. Ideje nagy részét szülőföldjén, Pontusban és Kappadókiában töltötte, de egyszerű képzésben részesült a klasszikus tudományok és a filozófia terén az athéni Akadémián.

Kaisareiai Basileios és mások, például családja és barátja tetteiből kiderül, hogy a bizánci történelem ezen időszakában a szerzetesi életmód értékei állandóan a

A Szent Katalin-monostor látképe a Sínai-hegy lábánál. A megerősített épületet Justinianosz császár alapította a VI. században. A monostor ma is áll a Sínai-félszigeten, és számos, különböző korszakokból származó ikonja és többnyelvű kézírata utal a valaha itt élt szerzetesek sokféleségére.

középpontban voltak. A tökéletes, Jézus Krisztus által példázott keresztényi élet szegénységet, jótékonykodást és ideális esetben cölibátust kívánt híveitől. Ugyanakkor Basileios felismerte, hogy a szabályt követni kívánó keresztényeknek szervezettebb formára lenne szükségük céljuk megvalósításához. Valamikor 355 és 358 között beutazta Egyiptomot, Palesztinát és Szíriát. Egyiptomban megismerkedett a pakhómiosi kolostorokkal, melyek jó elrendezése és szervezettsége nagy hatást tett rá. Kis-Ázsiában honosította meg a szerzetességnek azt a fegyelmet és engedelmességet hangsúlyozó típusát, melyet utazásai során számos kolostorban megfigyelhetett.

Szent Basileios után számos írás fennmaradt, melyek az elkövetkező évszázadokban jelentős szerepet játszottak a keleti és nyugati szerzetesség életében. Ezek között meg kell említeni korai művét, az erkölcsi szabályokat tartalmazó *Moraliát* és a hosszabb, a szerzetesi élet kérdéseivel és lehetséges válaszaival foglalkozó *Asketikont*, mely valószínűleg a 360-as években keletkezhetett. Az utóbbit többször átirták még Basileios életében; ez ösztönözte a nyugati

szerzetesség megalapítójának, Nursiai Szent Benedeknek a szabályzatát és, mint látni fogjuk, Theodór Studitésznek a kolostori reformjait a IX. századi Konstantinápolyban. Basileios szerzetesi eszménye, melyben szigorúan meghatározta az ima, a fizikai munka, az étkezés és az alvás idejét, és melyben az apátnak való engedelmességet a legnagyobb erénynek tekintette, nagyban meghatározta a szerzetesi közösségek későbbi fejlődését. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a keresztény aszketizmus egyénibb és szélsőségesebb formái ne virágoztak volna a Keleti Birodalom tartományaiban.

XII. századi fal-
festmény a Pana-
gia Phorbiotissa
templomban,
(Asinou, Ciprus),
mely Egyiptomi
Szent Máriát, a
VI. vagy VII. szá-
zadi szent aszké-
tát ábrázolja, aki
korábban prosti-
tuált volt.

A nők és az aszketizmus a kora bizánci időszakban

A nők fontos szerepet játszottak az aszketizmus kialakulásában a kora keresztény és a bizánci korszakokban. Az egyiptomi sivatag női remetéit, például Syncleticát, Sárát és még másokat is egyenrangúnak tekintettek férfi társaikkal. A „sivatagi anyák”-nak, azaz a női remetéknek saját tanítványaik voltak, és tanításuk fennmaradt az életmódjukat híven tükröző, összegyűjtött „mondásaik”-ban.

A későbbiekben azonban sok nő akadályokba ütközött, amikor az erősen patriarchális társadalomban elsődlegesen férfiaknak szánt szerepet kívánt betölteni. Az V. és a IX. század között apácák egy csoportjának azáltal sikerült elnyernie a szentséget, hogy férfinak tette magukat férfikolostorokba léptek be. A tiszteletükre készített életrajzok hangsúlyozzák, hogy az olyan nőknek, mint például Szent Mária (Marinos), sikerült *legyőzniük* nőiességüket és céltudatosságukban, valamint aszketikus tetteikben férfiként álltak helyt. Az ilyen állítások mögött rejlő ki nem mondott feltételezés szerint a nők gyengébbek és sebezhetőbbek, kísértésre csábítanak, ugyanakkor maguk is könnyebben esnek áldozatul ennek, és Éva által az emberiség bűnbeesésében is nagyobb a felelősségük.

A szent asszonyok életrajzainak másik szembe-
tűnő vonása, hogy hajlamosak bizonyos sztereotípiák
szerint csoportosítani a bennük szereplő nőket.
Szent szüzek, például Szent Macrina, Kaisareiai
Basileios rettenthetetlen testvére és a Szent Jero-
mos köré gyűlt asszonyok alkotják az egyik csopor-
tot; míg a másikat olyan aszkéta életmódot választó,
jó útra tért prostituáltak, mint például Pelagia vagy
Egyiptomi Szent Mária. A romlottság mélységeitől
a szentség magasságáig az utóbbi csoport tagjai
összefoglalják a nőkről alkotott korabeli képet, mely
szerint lehettek „szajhák, boszorkányok vagy szen-
tek”. Másrészt az életrajzok megindító képet feste-

nek igazi egyéniségek küzdelméről a kor előítéleteivel szemben, hogy a férfiakkal egyenrangúan léphessenek be a szellem birodalmába.

Érdekes tény, hogy a IX. század után az aszkéta életmód és a szerzetesi eskü letétele több, különböző származású nő számára lehetővé vált, köztük a férjes asszonyok és özvegyek számára is. A magányt előtérbe helyező, önirányító aszkéta életmód szintén hanyatlásnak indult ebben az időszakban, és a nők szellemi céljaik megvalósításának érdekében egyre inkább a szervezett, közösségi kolostorokat választották.

Theodór Studitész reformjai a IX. században

Miután Kaisareiai Basileios erősen hozzájárult a közösségi szerzetesség elterjedéséhez Kis-Ázsiában, a Bizánci Birodalom területén, különösen Konstantinápolyban, egyre több kolostor létesült férfiak és nők számára egyaránt. Az első feljegyzésekben említett konstantinápolyi kolostort a IV. század végén alapították; a VI. század közepére több mint hetven kolostor létesült csak a fővárosban. Az intézményes szerzetesség hanyatlásnak indult a képrombolás viharos időszakában, III. León és V. Kónstantin uralkodása alatt. A későbbi krónikások és szentek életrajzírói – nem tudni helyesen-e – összekapcsolták a szentképek védelmét a szerzetességgel. Ezért amikor az ortodoxia győzelme után visszaállították az ikonok tiszteletét, a szerzetesi mozgalom soha nem látott fellendülésnek indult. Az emberek szemében a szerzetesség a győztes oldalhoz tartozott és az ikonromboló uralkodókkal való bátor szembeszállásukért még több tiszteletet és hódolatot érdemelt ki.

Szerzetesi szabályzat

A szerzetesség intézménye a IX. század elején sokat merített Theodór, a konstantinápolyi Studion-kolostor apátjának példájából és írásaiból. A 759-ben született, valamikor a VIII. század vége felé apáttá választott

„Két nagy
remete érkezett
Pelusiából, hogy
meglátogassák
[Sárát] ...
Amma Sára azt
mondta nekik:
»A természet
szerint nő
vagyok, de a
gondolataim
alapján férfi«...
Azt is mondta
a testvéreknek:
»Én vagyok
a férfi, és ti
vagytok a nők.«”

THE SAYINGS OF THE
DESERT FATHERS,
FORDÍTOTTA:
BENEDICTA
WARDS S.J.G., 1977.

Theodór nagy lendülettel látott hozzá a kolostori élet megújításához és megreformálásához. Munkájához nagy elődje, a IV. századi Kaisareiai Basileios fennmaradt szabályzatát vette mintául. Csakúgy, mint Basileios, Theodór is hangsúlyozta a feltétlen engedelmeség szükségességét a kolostorokban, mértéktartásra intett az aszketikus gyakorlatok terén, és fontosnak tartotta a fizikai munkavégzést is. A kolostor önfenntartó gazdasági egységként működött, a különböző alapvető fontosságú dolgokat, például ruhákat és cipőket a kolostor műhelyeiben állították elő; a másoló-műhelyben kéziratok másolása folyt és a kertekben termelték meg a szükséges élelem nagy részét. Theodór közösségi szerzetesi életre vonatkozó tanításainak nagy részét rövid prédikációi tartalmazzák, melyeket naponta a reggeli mise után tartott szerzeteseinek. Ezek a *Nagy* és *Kis katekézisekként* ismerté vált tanítások – Basileios írásaival együtt – a bizánci szerzetesség legalapvetőbb szabályaivá váltak.

Szerzetesi regulák

A nyugati szerzetességtől eltérően a bizánci szerveződések hivatalosan nem alkottak különböző meghatározott irányvonalakat követő rendeket. A keleti kereszténységben a szerzetesség kevésbé volt egységes, az egyes kolostorok a kegyurak és az apátok iránymutatását követve maguk határozták meg saját szabályaikat. Az alapításkor megfogalmazott szabályzat, a *Typikon* minden egyes ház egyedi igényeit tükrözte, persze általában érződött rajta a korábbi minták, különösen az olyan kiemelkedő egyéniségek, mint Szent Basileios és Theodór írásainak a hatása. Meglepő az is, hogy az egyes kolostorok a szellemi kiteljesedés más és más módját választották. Míg a növendékek és a kolostor szellemileg kevésbé előrehaladott tagjai a közösségi életmódot helyezték előtérbe, addig egyes tagoknak megengedték (ehhez az apát hozzájárulása volt szükséges), hogy magányosan éljenek és imádkozzanak. A keleti és a nyugati szerzetesség közötti másik szembetűnő nagy különbség a szerzetesek állandó mozgása: annak ellenére, hogy a kánoni rendeletek egyetlen kolostorban határozták meg helyüket, mégis gyakran költöztek egyik kolostorból a másikba, vagy kolostorokból remetelakokba.

Szerzetesség a IX. század után

Nem lehet eléggé hangsúlyozni a szerzetesség egyre növekvő fontosságát a bizánci társadalmi és vallási élet minden területén a IX. századot követően. A birodalom egész területén sorra alakultak a kolostorok. Mindenki, beleértve a gazdag földbirtokosokat, a császárokat, a vagyonos paraszti gazdálkodókat, támogatta a kolostorokat, sőt egyesek újakat alapítottak birtokukon. Viszonzásképpen a szerzetesek és apácák imát mondtak az adományozók, családjuk, valamint örököseik lelki üdvéért. Az adományozás a birtok vagy földterület fennmaradását is szolgálhatta abban az esetben, ha a család örökös nélkül maradt. A történelmi forrásokból kiderül, hogy a szerzetesi létet az emberek olyan kihívásnak tekintették, melynek életük bármely szakaszában engedelmeskedhettek. Trónfosztott császárok, özvegy vagy elvált császárnők, nehéz időket megélő földtulajdonosok bármikor visszavonulhattak, és a békés, kiegyensúlyozott szerzetesi élet mellett dönthettek.

A szerzetesség gazdag, nagy földbirtokokkal rendelkező intézménye a X. század elején már a birodalmi költségvetést veszélyeztette. A kolostorok ugyanis gyakran felmentést kaptak a korábban paraszti gazdálkodók által fizetett adó beszedésének alól. Végül a császárok rákényszerültek arra, hogy törvényileg tiltsák az új kolostori birtokok alapítását, és megakadályozzák az újabbak gyarapodását. 964-ben II. Niképhoros betiltotta az új kolostorok és más filantróp intézmények alapítását. Ezt azzal indokolta, hogy a már meglévő kolostorokat elhanyagolták és azok pusztulásnak indultak. Ugyanakkor az uralkodó elítélte az új kolostorok alapításának mozgatójaként szolgáló kapzsiságot és hangsúlyozta a szegénység fontosságát az igaz keresztény életben. E törvénykezések azonban végül nem vezettek semmilyen eredményre, ami jól mutatja a szerzetesség visszafordíthatatlan fontosságát az emberek és a birodalom szemében. 988-ban II. Basileios hatályon kívül helyezte elődje törvényeit, és a XI. század közepére újra győzedelmes-

kedtek a szerzetesi és világi birtokosok szerzett jogai. Több történész is azon a véleményen van, hogy a nagybirtokosokat – beleértve a kolostorokat – sújtó törvénykezés bukása hosszú távon hozzájárult a Bizánci Birodalom gazdasági és katonai hanyatlásához.

A bizánci kolostorok és helyi közösségeik közötti kapcsolatot szimbiotikusnak nevezhetjük. A férfi- és női kolostorok nem szigetelődtek el teljesen a külvilágtól, sőt különböző szolgálataikkal hatással voltak a népesség többségének életére. Ezek közül talán a legfontosabb a jótékonyági intézmények létrehozása, melyekben maguk a szerzetesek és az apácák dolgoztak. A közeli kolostorok apátjainak tanácsát kérő világi emberek feljegyzéseiből tudjuk, hogy a lelki élet terén a bizánci kolostorok irányt mutattak az egyszerű keresztényeknek. A már említett gyakorlat, hogy a kolostorok világi támogatói adományaikért imákat és megemlékezéseket vártak cserébe, szintén jól

Az Athós-hegyen
álló Gregoriou-
kolostor látképe.

illusztrálja a világi és a vallási szféra szoros kölcsönhatását a Bizánci Birodalomban.

Női és férfikolostorok

A férfi- és női kolostorok egyaránt virágkorukat élték a bizánci korban. Érdekes megjegyeznünk azonban, hogy a zárdák száma mindig sokkal kevesebb volt a férfikolostorokéval összevetve. Egy feljegyzés alapján úgy becsülik, hogy a XI. századi Konstantinápolynak csak 77 zárdája, ugyanakkor 270 kolostora volt. Szintén meglepő, hogy a zárdák általában városokban jöttek létre, míg a szerzetesek a vidéki területeket is benépesítették. Nem nehéz magyarázatot találni erre a különbségre. A korabeli források szerint a zárdák alapítói az apácák biztonságáért aggódtak a eldugott területeken; a bizánci történelem viharos évszázadai alatt a nők betolakodók, kalózkodók és fosztogatók támadásainak voltak kitéve ezen a területeken. A mélyen vallásos bizánciak szemé-

Szent hegyek

A „szent hegy” valószínűleg már a korai évszázadokban kialakult, jellemzően bizánci jelensége szintén felvirágzott a szerzetesség minden formájában a IX. századot követően. A kolostorcsoporthoz kialakulásának egyik oka nyilvánvaló: voltak kolostorok, melyek eltávolodhattak az eredeti anyaintézménytől, vagy egyes kimagasló szellemi egyéniségek annyi tanítványt vonzottak, hogy már nem fértek el egy kolostorban. Kis-Ázsia és Görögország bizonyos területein kolostorcsoporthoz épültek a dombokon és a hegyeken, melyeket ettől kezdve szent hegyeknek neveztek. A hegyvidékek választásának valószínűleg szimbolikus jelentése volt: a klasszikus és a zsidó-keresztény hagyományokban ezek a pusztaságot és az Istenhez való közelséget jelképezik. A legtöbb kis-ázsiai szent hegy emléke, például az Olümposz Bithyniában, a Latros-hegy a délnyugati parton, a Szent Auxentios-hegy Chalkédón felett, és a Kyminas-hegy Paphlagonia és Bithynia határán vagy irodalmi forrásokban, vagy romként maradt az utókorra. A „szent hegyek” közül a legnagyobbat, az Athós-hegyet egy Athanasios nevű szerzetes alapította a IX. században Észak-Görögország egyik dombos félszigetén. E fontos szerzetesi központ fennmaradt és ma is ortodox szerzetesek élnek falai között.

ben nem létezett nagyobb bűn egy Istennek szentelt nő megbecstelenítésénél. Az sem elhanyagolható, hogy a zárdák alapítói, akik többségükben birodalmi vagy arisztokrata hölgyek voltak, maguk is a fővárosban laktak. A jótékony alapítókkal szoros kapcsolatot tartó női szerzetesség ezért többnyire városi jelenség maradt.

A bizánci történelem korai és kései időszakaiban is léteztek „kettős” kolostorok, ahol különálló férfi és női közösségek éltek egy létesítményben. Általában egy apát alá tartoztak, és közös forrásból gazdálkodtak, de a mindennapi élet minden más területén egymástól elkülönülve dolgoztak. A kettős kolostorok szerzetesei és apácái a hagyományos nemi szerepeknek megfelelő feladatokat láttak el: míg a férfiak a kertekben és a mezőkön dolgoztak, a nők az ételmezésért és a ruházkodásért feleltek. A középbizánci kori (a VI. századtól a XIII. századig) birodalmi törvénykezés következtében több kettős kolostort bezártak. A létesítmények azonban újjászülettek a Palailogos-dinasztia alatt (XIII–XV. század), melynek oka néha az volt, hogy a szerzetesi rendet felvevő alapítók családként szerettek volna együtt maradni.

Az apácák helyzete jól tükrözte a bizánciak nőkhöz való viszonyát. A nők még a szerzetesi életben is alárendelt szerepet játszottak, mindennapi szükségleteikhez a férfiak biztosították a forrásokat, és csak ők tölthettek be papi tisztséget a zárda vagy a kettős kolostor vezetésében. Másrészt azonban a női előjárók felelőssége és hatalma, valamint az apácák aktív részvétele a zárda mindennapi életében bizonyos fokú függetlenséggel és öntudattal ruházta fel az itt élő nőket. A gazdag női patrónusok fontos szerepe a kolostorok alapításában és igazgatásában megerősíti azt a benyomást, hogy a szerzetesség jelentős teret biztosított a női kiteljesedésnek a Bizánci Birodalomban.

A bizánci világ szellemisége

A fejezet elején már megismerkedhettünk az aszketizmus és az ima fontosságával a keresztény szellemi-

ségben. Ezek az eszmények a birodalom későbbi évszázadaiban, a közösségi életmód elterjedése után is központiak maradtak a szerzetesi mozgalmak számára. A szerzetesek és apácák legfőbb célja a *hésychia* gyakorlása volt, melyet magánynak, szent csöndnek vagy magányos imának szoktak fordítani. A bizánci történelem számos kiemelkedő alakja tanította és követte ezt a hagyományt. A szellemi tanítók a kolostorokban összegyűjtött és elterjedt nagyszámú írásra támaszkodhattak már a IV. században is. A hagyomány azonban az új szellemi meglátások és személyes látomások gyarapodásával továbbfejlődött.

A mozgalom kiemelkedő, X. század végi alakja a konstantinápolyi Szent Mamas-kolostor apátja, a misztikus Szent Symeon, az új teológus volt. A rövid prédikációkból, értekezésekből és himnuszokból álló írásaiban az Isten teljes befogadásához vezető utat teszi közzé. Saját misztikus tapasztalatát írja le, melyben többször is képes volt az isteni szent fény meglátására. Symeon hitt abban, hogy a kellőképpen megtisztult emberi lények, ha életüket az imának szentelik, képesek az ilyen látomásokra. Csakúgy mint számos szerzetes előtte, ő is hitt a megdicsőülésben (*theosis*). E dogma szerint az Isten képére teremtetett, krisztusi megváltásban részesült emberi lények visszanyerhetik Istenhez való hasonlóságukat, és a kegyelem által azzá lehetnek, ami Isten természetétől fogva. A folyamat természetesen hosszú és lassú: az aszkézis és az ima csak részét képezi az utazásnak, mely a Szentlélek kegyelmétől is függ.

A bizánci szellemiség másik kiemelkedő alakja Grégorios Palamas szerzetes, aki Athós hegyén kezdte pályafutását, majd pedig a XIV. század közepén Thessaloniké

Apácák közössége a Szűz Bebaia Elpidosnak „a jó reménységű”-nek) szentelt záródában, Konstantinápolyban (1327–1342 között).

„A figyelem és az ima harmadik módszere a következő: Az észnek meg kell találnia a szívet... Tekintsünk magunkba (ne a fejünkbe, hanem a szívünkbe)! Vivódások árán értelmünk megtalálja helyét szívünkben... Ettől a pillanattól kezdve minden gondolatunkat elpusztíthatjuk, még mielőtt eszme vagy kép válhatna belőlük a Jézus-ima ismétlésének segítségével: »Uram, Jézus Krisztus, kegyelmezz nekem!«”

GRÉGORIOS PALAMAS,
XIV. SZÁZAD KÖZÉPE.

érseke lett. Palamas hitt abban, hogy a keresztények, különösen a szerzetesek, kontempláción keresztül eljuthatnak a teljes megdicsőüléshez. Bár osztotta Isten megismerhetetlenségének és transzcendens voltának ortodox hitét, Palamas mellett érvel, hogy az emberek ettől függetlenül érzékelhetik Isten „nem teremtett energiáit”. A fogalmat legjobban a Krisztus körül a Tábor-hegyen szemlélt teremtetlen fény példázza (Lk 9,28–36). A megdicsőülést ábrázoló ikonok többségén a három apostol tanúja az isteni kinyilatkoztatásnak. Krisztus lábához esnek, és kezeikkel eltakarják arcukat. A „hészchazmus”-ként ismertté vált, az isteni fény szemléletének misztikus megtapasztalásához vezető gyakorlat mély lélegzést és az ún. Jézus-imának („Uram, Jézus Krisztus, Isten Fia, kegyelmezz nekem!”) az ismétlését foglalta magában. Szent Symeonhoz, az új teológushoz hasonlóan, Grégorios Palamas is arra az eszmére építette tanításait, hogy az Isten képére teremtett emberiség részesülhet az isteni létből.

Grégorios Palamas tanításai körül vita alakult ki, amikor levélváltásba bonyolódott egy kalabriai szerzetessel, Barlaammal. A férfi elutasította azt a feltételezést, hogy az emberi lények saját erőfeszítéseik által részesülhetnek az isteni megdicsőülésben. Barlaam úgy vélte, hogy Palamas tanításai veszélyeztetik Isten transzcendens mivoltát és megismerhetetlenségét, és ezenkívül túlságosan hangsúlyozzák az emberi erőfeszítés szerepét a megvilágosodás folyamatában. 1341-ben Konstantinápolyba zsinatot hívtak össze a vita eldöntésére, melyen Palamas aratott győzelmet. A következő néhány évben azonban ellenfeleinek sikerült elérniük, hogy nézeteit eretneknek bélyegezzék, őt magát pedig kiátkozzák az egyházból. Még két zsinatnak kellett eljőnnie ahhoz, hogy újra elfogadják Palamas tanításainak ortodox voltát. Grégorios Palamast a bizánci egyház végül 1368-ban szentté avatta.

Palamas tanításainak elfogadása a XIV. század közepén a bizánci szerzetesség történetének igen jelentős

eseménye volt. Több évszázados személyes tapasztalatra és szellemi tudásra építve Palamas írásai összefoglalják az ortodox emberek megismerhetetlen, transzcendens Istenbe vetett hitét és ezzel egyidejűleg képességüket az imán keresztüli felemelkedésre és Isten teremtetlen energiáinak misztikus befogadására. Az emberi lehetőségekről alkotott pozitív nézetét arra a dogmára alapozta, mely szerint Isten jelenlétében az emberiség képes a megdicsőülésre. Grégorios Palamas, Symeon, az új teológus és más korábbi szellemi tanítók írásai a bizánci tartományok többségének 1453-as török kézre kerülése után is megihlették az ortodox szerzeteseket és a világi keresztényeket egyaránt. Az ortodox szerzetesség szívéből fakadó írások képviselik a Bizánci Birodalom egyik legidőtállóbb hozzájárulását a keresztény szellemiséghez.

Szent helyek, szent emberek

A bizánci emberek számára a mennyei és a földi világ szorosan egybefonódott. Isten hatalmát és kegyelmét a legegyszerűbb hívő is bármikor megtapasztalhatta a természeti jelenségeken, gyógyító csodákon vagy az egyház szent rítusain keresztül. Egyes helyekről, tárgyakról és emberekről már igen korán úgy gondolták, hogy az isteni hatalom közvetítői. Ebben a fejezetben azokat a kultuszokat fogjuk megvizsgálni, melyek különleges tiszteletben részesültek a bizánci világban. Ezek közé sorolhatjuk a palesztinai és jeruzsálemi szent helyeket, a mártírok, szentek és Szűz Mária, azaz *Theotokos* (Isten Anyja) ereklyéit, valamint az ikonokat.

Szent helyek

A Szentföldre ellátogató keresztényeket már igen korán említik olyan fontos személyiségek feljegyzései, mint például a II. századi Sardes-i Melito vagy a III. századi Órigenés. A legenda szerint Nagy Kónstantin édesanyja, az idős Heléna a IV. században elzarándokolt Jeruzsálembe, és támogatta a városnak és környékének régészeti felderítését. A kutatás eredményei, melyek közül Krisztus keresztje és sírboltja a legjelentősebbek, örömmel töltötték el szívét: Kónstantin a helyek tiszteletére azonnal templomokat emeltetett. A hatalmas épületkomplexum magában foglalja az Anastásios-rotundát, mely Krisztus sírját és keresztre feszítésének helyét, a Golgotát körülölelő területen épült, valamint a Szent Sír templomaként ismert hatalmas bazilikát. Krisztus keresztféjének ereklyéje

központi szerepet játszott az utóbbi szent helyen. Kónstantin és Heléna Jézus életének Jeruzsálemben kívüli más fontos színhelyeit is felderítették. Betlehem városában például bazilikát építettek a barlang tiszteletére, ahol a gyermek Krisztus megszületett. Az Olajfák hegyén és Galileában számos egyéb hely vált a zarándokok központjává és emlékhelyévé.

Szerencsére a IV. századtól kezdve a Szentföldre látogató korai zarándokok számos feljegyzése fennmaradt. 333-ban, egy Franciaország nyugati partjáról, valószínűleg Bordeaux közeléből érkező ismeretlen nevű zarándok átutazott Palesztinába és feljegyzéseket készített a látottakról. Hozzávetőlegesen 21 újszövetségi és 32 kereszténység előtti bibliai történetet idéző helyszínt említ. Még ennél is lenyűgözőbbek Egeriának, egy valószínűleg kelet felé tartó galíciai apácának a feljegyzései, melyek 381–84 között készültek. Részletesen beszámol a Palesztinát, Jeruzsálemet és még a Sínai-sivatagot is érintő zarándokútról, leírást adva a szent helyekről és az ott látott liturgikus ünnepségekről.

Mártírok és ereklyék

A mártírokat már a kora kereszténység idejében is nagy tisztelet övezte. A pogány keresztényüldözés alatt mártírhalált szenvedett emberekre a teljes önfeláldozás példájaként tekintettek, mivel tettükkel magát a Megváltót követték. A mártírok Paradicsomba és a halál utáni életbe vetett hitében osztozva, a keresztények hittek abban, hogy ezek az emberek közbenjárnak érdekükben Isten mennyei királyságában. A mártírokról és a kultuszukról született szövegek arról tanúskodnak, hogy földi maradványaikat különleges hatalommal ruházták fel. Számos keresztény – gyógyulása és más csodák reményében – hosszú utat tett meg, hogy ellátogasson a mártírok sírhelyeihez.

A korai mártírok emlékére emelt templomok és szentélyek ereklyéinek tisztelete az egész bizánci kort végigkísérte. Egy város sem létezhetett anélkül, hogy ne része-

„Itt ezután Krisztus, a mi Istenünk ösztönzésével, és a minket kísérő szent emberek imáinak segítségével megkíséreltük megmászni a hegyet. Teljesen lehetetlen volt felfogolni, de bár gyakorolnom kellett, nem éreztem meg az erőfeszítést – valójában alig vettem észre, mivel Isten akaratából úgy éreztem, reményeim valóra válnak. Így 10 órakor elértük a Sínai-hegy, Isten hegyének a csúcsát, ahol Isten átnyújtotta Mózesnek a törvényt, és ahonnan füst szállt fel azon a napon, amikor Isten dicsősége leereszkedett.”

J. WILKINSON:
EGERLIAS TRAVELS,
1999.

sült volna az értékes maradványokból, melyekről úgy gondolták, hogy megvédik az ott lakókat az ellenséges támadásoktól és csodás segítséget nyújthatnak az egyes embereknek. A szent ereklyékkel nem rendelkező városoknak néha ajándékozás, vásárlás vagy akár lopás segítségével sikerült ezek birtokába jutni. Így Konstantinápoly is, bár alapításakor nem szolgált híres mártíromság színhelyéül, számos szent ereklyével rendelkezett a XI. század végére. Egy levél, melyet valószínűleg Alexios Komnénos császár írt egy flandriai grófnak, felsorolja ezeket az ereklyéket, amelyek olyan értékes tárgyakat is magukban foglalnak, mint például az az oszlop, amelyhez Krisztust kötötték megkorbácsolásakor, a korbácsot, a töviskoszorút, Keresztelő Szent János fejét és sok más.

A szentek tisztelete

Miután véget vetettek a keresztényüldözésnek, és a kereszténység államvallássá vált, a szent mártírok mellett a szent aszkéták is a tisztelet tárgyává váltak a Római Birodalomban. Míg az egyiptomi sivatag szerzetesei az aszkézis mérsékeltebb formáit, az imádkozást és a böjtölést gyakorolták, valamint fizikai munkát is végeztek, addig a Birodalom más részein, főként Szíriában a szerzetesi élet sokkal végletesebb formái alakultak ki. Az előző fejezetben már említett V. századi Oszlopos Simeon (lásd: illusztráció, 76–77. oldal) mielőtt oszlopot emelt volna, számos egyéb fizikai megpróbáltatásnak tette ki magát évekig dacolva az elemekkel. Kiszáradt ciszternába zárta magát, és követ láncolt a jobb lábához. Számos kis-ázsiai szent követte a későbbiekben Simeon példáját. Kissé fiatalabb kortársa, Oszlopos Dániel 460-ban oszlopot emelt Konstantinápoly külterületén, melynek tetejéről prédikált, csodákat vitt véghez, és még a császárt is ellátta tanácsokkal.

Peter Brown történész tanulmányozta a szentkultuszt, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek a szentek a kívülállók archetípusát testesítették meg Szíriában, majd pedig a Bizánci Birodalomban. Böjtölés és más

aszketikus tettek segítségével közel kerültek Istenhez, de ennél még fontosabb, hogy saját akaratukból száműzték magukat a társadalomból. Ennek eredményeként ezek a kivételes egyéniségek összekötő csatornaként működtek a teremtet és az isteni világ között, olyan közeli kapcsolatot tartva fenn Istennel, melyre még a felszentelt papság sem volt képes. A Symeonhoz és Dánielhez hasonló szent embereket mélyen tisztelték halálukat követően, mivel testük megőrizte az aszkézis során elnyert csodatévő hatalmukat. Számos fennmaradt csodás történet emlékeztet a férfi és női szentek kultuszára.

Szent bolondok

A keleti keresztény szentség egyik legfigyelemreméltóbb példáját az ún. szent bolondok képviselik. Közük tartozik többek között Emesai Szent Symeon, szíriai szent és a későbbi görög szent, Balga András. Az e csoportba tartozó aszkéták a feje tetejére állították a keresztény élet összes szabályát. Szent Symeon félkegyelműnek tette magát és lehetetlen, kiszámíthatatlan módon viselkedett. VII. századi életrajzírója, Nápolyi Leontios szerint egyik vasárnap a templomba lépve mogyoróval kezdte dobálni a gyertyákat. Amikor a közösség megpróbálta kikergetni, felment a szószékre, és onnan dobálta mogyoróval az asszonyokat. Mikor végre elhagyta a templomot, felborította a süteményárusok pultját (akik feltehetően a templom előtt árultak). A szent bolond életének számos más epizódjával gúnyolja ki az egyházi szokásokat, vagy idézi fel Krisztus életének eseményeit. Például amikor először lépett a szíriai Emesa városába, ahol életének hátralevő részét töltötte, egy döglött kutyát vonzott maga mögött. Ahogy közeledett, a helyi gyerekek így kiáltottak: „Hé! Egy örült szerzetes!” Symeon kétségkívül Krisztus Jeruzsálembe menetelét utánozta, csak éppen visszajára fordította a történetet, és a csodálat tárgyából a gúny tárgyává vált. A szent bolond, aki az életét a „Mi oktanok vagyunk Krisztusért” (1Kor 4,10) idézetére alapozta, így sokkal teljesebb megaláztatásban részesült, mint bármely más szegény éhező aszkéta valaha. A szent bolondok hagyománya a bizánci kor későbbi évszázadaiban is fennmaradt, és az ortodox Oroszországban is meghonosodott. A moszkvai Vaszilij Blazsennij-székesegyház a Vörös téren szintén egy szent bolond után kapta a nevét (Mangazeiai Basileios-ról, aki 1552-ben halt meg). Dosztojevszkij híres regényében, *A félkegyelműben* dolgozza fel a témát.

Isten anyját
és Krisztust két
angyal társaságá-
ban ábrázoló
ikon (késő XV.
század). A Szűzet
szinte mindig
Krisztussal ábrá-
zolják a bizánci
művészetben,
így hangsúlyozva
szerepét a meg-
testesülésben.

Mária, az „Istenszülő”, azaz Theotokos

Szűz Mária keresztény kultuszának a bizonyítékai szór-
ványosak, de vitathatatlanok az V. századot megelőzően.
Bár az Újszövetség szövege ritkán tesz utalást személyé-
re, már a korai keresztények is tisztelték Krisztus meg-
testesülésében játszott szerepéért. A II. század végére a
hívók köreiből elterjedtek bizonyos apokrif írások, a leg-
ismertebb ezek közül Jakab *Ősevangéliuma*, amely be-
számol Mária fogantatásáról, születéséről és gyermekko-
ráról. Lyon püspöke, Irenaeus Éva ellenpéldáját látja
Máriában, Krisztus világrahozatalának fontosságát hang-
súlyozza: „szükség volt arra, hogy egy szűz járjon közben
egy szűzért, és a szűzi engedetlenséget szűzi engedelmes-
séggel tegye jóvá”. Az Ószövetség szeplőtelen fogantatást

és a gondviselés más formáit megővendőlő könyvei továbbbi indítékául szolgáltak a Mária-kultusz terjedésének.

Érdekes megjegyezni, hogy néhány, a Szűz tiszteletére született IV. századi szöveg Máriát szent emberi lényként említi. Egy kopt nyelven fennmaradt, valószínűleg Athanasios pátriárkától származó levél Máriát a keresztény szűz mintájaként írja le. Nyugodt, tiszta és szerény volt, szeretett jócselekedeteket végrehajtani, és állandóan imádkozott. Mindennap fáradhatatlanul dolgozott szellemiségének fejlesztésén. A szöveg a Szűzet a jó magaviselet mintájaként mutatja be, az író azonban hangsúlyozza Mária emberi mivoltát, és felhívja a figyelmet arra, hogy jócselekedetei nem tökéletesek, és néha „rossz gondolatok” is megfordultak a fejében. Ez a leírás néhány évszázaddal később elképzelhetetlen lett volna, mivel ekkor már Krisztus után Mária személyét övezte a legnagyobb tisztelet az egyházban.

Az V. század elején az egyre növekvő Mária-kultusz hivatalos jóváhagyást és teológiai igazolást nyert a Bizánci Birodalomban. A Nestorios konstantinápolyi pátriárka és Kyrillos (Cirill) alexandriai pátriárka között zajló vallási vita Mária „Istenszülő”, azaz *Theotokos* címe körül zajlott. A vita Krisztus emberi és isteni természetével kapcsolatos ellentétes nézeteikből indult ki. Nem kétséges, hogy a Szűz Istenszülő volta mellett érvelő alexandriaiak pártját Mária iránt érzett nagy tiszteletük is motiválta. Nestorios azonban Mária Krisztus megtestesülésében játszott szerepéhez képest aránytalannak ítélte felmagasztalásának mértékét. Valószínűleg úgy is érezhette, hogy Mária és fia igaz emberi természete csorbul az eltúlzott imádat által.

Az alexandriaiak győzelme után az ephesosi zsinaton (431) a *Theokotos*-kultusz ellenőrizetlenül fejlődhetett tovább. Ettől kezdve a Szűz liturgikus magasztalása egyre inkább elterjedt, költői prédikációkban és himnuszokban egyaránt megjelent. A VI. század folyamán ünnepnapokat vezettek be a tiszteletére, és sorra születtek a világra jöttét, bemutatását a templomban, üdvözülését és halálát

„Védelmeső
Hadvezérnőnk,
Istennek
Szülője! Meg-
szabadulván a
csapásoktól, há-
ladással jegy-
zik fel győzelmi
ünnepedet
a Te szolgálód.
De mert hatal-
mad megtörhe-
tetlen, szabadíts
meg minket
minden ve-
szélytől, hadd
énekeljük Né-
ked: Örvendezz,
érintetlen
Menny-
asszony!”

AZ AKATHISTOS
HIMNUSZ
ELŐHANGJA, MEIY
VALÓSZÍNŰLEG
KONSTANTINÁPOLY
AVAR ÉS PERZSA
OSTROMA UTÁN (626)
ÍRÓDOTT

dicsőítő szövegek. A VI. századtól kezdve egyre több történelmi forrás tartalmaz feljegyzéseket a Szűz csodálatos közbenjárásáról. Valószínűleg ebben az időszakban fogadta Konstantinápoly védőszentjéül a *Theotokost*.

A Szűz városvédő szerepéről szóló leghíresebb történet az avarok és a perzsák ostromáról szól 626-ban. A két ellenség összehangolt, alaposan előkészített támadást intézett a város ellen szárazföldön és tengeren egyaránt. Hérakleios császár éppen hadjáraton volt, Sergios pátriárka azonban, akinek a gondjaira bízta a várost, összehívta a lakosságot, hogy a *Theotokostól* kérjenek segítséget. Körmeneteket szervezett a városfalak körül, melyeken a papság és a városlakók Krisztus és a Szűz képeit vitték, miközben himnuszokat és imákat kántáltak. A városlakók váratlan bevonása a város védelmébe valóban szerepet játszhatott az ellenség elbizonytalanításában. Az avarok és a perzsák megalázó vereséget szenvedtek, és végül visszavonultak. Megmenekülésüket a bizánciak az isteni védelemnek tulajdonították. Egy korabeli forrás szerint látták, amint a Szűz együtt harcol a városfalakom a katonákkal. A 626-os ostrom hamarosan a városfolkör része lett és a város tiszteletére született népszerű himnuszt, az Akathistost az eseményekre emlékező előhanggal egészítették ki.

Ikonok

A tudósok máig vitatkoznak arról, hogy a bizánci keresztények mikor kezdhették el használni és tisztelni az általában szenteket ábrázoló, fatáblára festett ikonokat. Néhányan úgy tartják, hogy a kultusz a VI. század végén alakult ki, amikor a népesség tudatára ébredt a római civilizáció hanyatlásának és Istenhez fordult megerősítésért. Mások szerint az ikontisztelet valamivel később alakulhatott ki és a VI. század végén és a VII. század elején még mindig a szent ereklyék képezték az isteni hatalom fő csatornáit. Nemcsak a mártírok és szentek testének maradványait tartották ereklyének, hanem ruházatukat, javaikat és bizonyos anyagokat is, például

a sírboltjukból csordogáló olajat. Természetesen Krisztus és anyja, Mária nem hagyott hátra testi maradványokat, mivel halálukat követően mindketten felszálltak a mennybe. Az V. századtól azonban olyan ereklyéket fedeztek fel és vittek nagy ünneplések közepette Konsztantinápolyba, mint például a Szűz köpenye és öve.

Az isteni birodalomra nyíló ablakok

Az ikon szó (görögül *eikon*) egyszerűen képmást jelent, a művész világról alkotott képének megjelenítését bármely közegben, legyen az képzelt vagy valószínű. Szorosabb értelemben azonban az ikon szó az ortodox keresztény hitvilágban és dogmában egyedülálló és fontos szerepet játszó szentek képmását jelenti. Bárki, aki belép egy ortodox templomba, rögtön észreveszi az ikonokat (általában szent embereket és jeleneteket ábrázoló fatáblára festett képeket), melyek szembetűnő lábazon foglalnak helyet a főhajó középpontjában és a szentéllyel szemközi falon. Szigorúan teológiai értelemben, önmagukban nem képezik az imádat tárgyát, hanem az isteni birodalom ablakaiként szolgálnak, melyeket a mise kezdetén és különböző pontjain csókkal és hódolattal illetnek. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy az egyházi szertartásokon alkalmazott szent tárgyak hierarchiájában az ikonoknak is megvan a maguk pontosan meghatározott helye. Nem helyénvaló például a szentképeknek hódolni, amikor az úrvacsora kellékeit behozzák és megszentelik. Máskor azonban az ikon állhat egy szent aktus középpontjában, mint például a gyónás és a felkenés alatt. A hiedelem szerint az első ikonok Krisztus ideje alatt keletkeztek, a leghíresebb példa Lukács evangélista Máriáról, Isten anyjáról festett képe. A művészek a későbbiekben az ikonfestést szellemi tevékenységnek tekintették, melyre böjtöléssel és imával készültek, valamint művészetét hosszú ideig tanulták a gyakorlatban.

A hordozható ikonokat rendszerint fatáblára festették, bár léteztek elefántcsont, mozaik és zománc változatok is. Pigmentfestéket vittek fel az általában ciprusból készült fatáblára, melyet ruhaanyaggal és gipszel erősítettek meg a repedések elkerülése végett. A Sínai-hegy lábánál épült Szent Katalin-monostorban fennmaradt legkorábbi ikonoknál viaszos pigmentfestéket használtak, ugyanúgy, mint az egyiptomi Fayyum vidékén felfedezett késő római portréknál. Az ikonok készítésénél a későbbiekben a pigmentfestéket tojást is tartalmazó temperával keverték. A háttérnél bőségesen alkalmaztak aranyozást, és az elkészült képet lenolajkencével védték.

Az ikonok egyik korai csoportjába, mely inkább sorolható az ereklyék, mint a kézi készítésű szentképek közé, az ún. kéz nélkül készült ikonok (*acheiropoietai*) tartoznak. Ezek közül talán a leghíresebb a kelet-szíriai Edessa városában talált Krisztus-ikon. A VI. századi legenda szerint a város királya, Abgar, aki Krisztus kortársa volt, egy nap megbetegedett, és üzenetet küldött a Megváltónak, melyben könyörgött, hogy menjen el hozzá, és gyógyítsa meg. Krisztus e helyett egy szövetdarabot, *mandylion*t nyújtott át a küldöncnek, melyet előbb arcához szorított és így az megőrizte vonásait. A csodálatos képmás, melyet ezután isteni oltalomként használtak a városban veszély esetén, meggyógyította a királyt.

A kéz nélkül készült ikonokat felhasználták a festett ikonok VII. század folyamán fellépő kultuszának az igazolásához. A korszak irodalmi szövegei arról tanúskodnak, hogy a növekvő ikontiszteletet sokan bírálták, főleg más, a képi ábrázolás használatát szigorúbban korlátozó vallások hívei, különösen a muszlimok és a zsidók. Krisztus csodás ikonjait, vagyis az *acheiropoietait* a szentképvédők arra használták, hogy megmutassák, Isten is helyeselte az ábrázoló művészetet. Idézték a Kivonulás könyvét és az Ószövetség más részeit is, így bizonyítva, hogy a második parancsolat alól még Mózes idejében is tettek kivételt. A zsidóknak megparancsolták, hogy szárnyukat a frigyláda teteje fölé terjesztő angyalok arany képeivel díszítsék a frigyládát (Kiv 25,18–22). Az ikonromboló vita alatt a VIII. és a IX. században az ikontisztelők az előbb említett érveket sorakoztatták fel a szentképek védelmére.

Az irodalmi bizonyítékokon kívül tárgyi emlékek is tanúsítják az ikonok VII. századi elterjedését. A szentképek többsége elpusztult a képrombolás időszaka alatt, de néhány csodálatos darab fennmaradt a Szent Katalin-monostorban a Sínai-sivatagban. E szellemi központ, melyet az arab uralom alatt is ortodox keresztény szerzetesek laktak, kívül esett az ikonromboló császárok

VI. századi,
Krisztust
naturalisztikus
módon ábrázoló
ikon a Szent
Katalin-monos-
torból, a Sínai
félszigetről.

Zarándokkulacs
a feltámadás
jeleneteivel a
keresztes
hadjáratok
idejéből, XI–XIII.
század.

fennhatóságán. Rómában és a Nyugat más területein is maradtak fenn ikonok: ezeket nagy valószínűséggel konstantinápolyi művészek és tanítványaik készítették.

A VII. századtól kezdve egyre több olyan történet született, amely az egyszerű keresztény emberek életében csodákat véghezvivő ikonokról szól. Ezek gyakran a szentek életrajzába, a mirákulumokba és a vallási krónikákba ágyazódva jelentek meg. Arra engednek következtetni, hogy az ikonokat a leghozzáférhetőbb isteni csatornának kezdték tekinteni, melyekhez szükség és veszély esetén fordulhattak. Egy Jóannés Moschos nevű szerzetes által összeállított történetgyűjtemény például beszámol egy remetéről, aki, mielőtt útnak indult volna, meggyújtott egy lámpát, majd a Szűzet és a Gyermekeket ábrázoló ikonhoz imádkozott, melyet a barlangjában tartott. Nemcsak arra kérte a Szűzet, hogy vigyázzon rá utazása során, hanem arra is, hogy gondoskodjon a lámpáról a távollétében. A hat hónapig is elhúzódó utazásairól visszatérve a szerzetes még mindig jó állapotban és égve találta a lámpát. Ugyanennek a gyűjteménynek egy másik története egy asszonyról számol be, aki kutat akart ásni a birtokán, de nem sikerült elérnie a vizet. Végül látomása volt, mely egy helyi szent ikonjának leeresztését tanácsolta a kútba. A víz azonnal folyni kezdett, amint így cselekedett, félig töltve a tárnát. Az ikonokról szóló nagyszámú csodás történet a kultusz egyre növekvő népszerűségére enged következtetni az ikonrombolást megelőző századokban.

Az ikonrombolás korszaka után az ortodox egyházban hivatalosan visszaállították a szentképek és az ereklyék tiszteletét. A IX. századtól kezdődően ezek a tárgyak központi szerepet játszottak a vallásgyakorlatban. Megjelentek bizonyos ikontípusok, például Máriát az anyaság megtestesítőjeként vagy kegyelemosztóként ábrázolták.

Néhány konstantinápolyi templomban őrzött ikon köré sajátos liturgikus ünnepség szerveződött. A Hodegon-kolostorban például a Hodegetria néven ismert ikonról, melyen a Szűz bal karjában tartja a gyermeket, jobb kezével pedig felé mutat, azt gondolták, hogy maga Lukács evangélista festette. A XV. század elején Konstantinápolyba látogató két spanyol diplomata arról számol be, hogy a Hodegon-kolostorban minden kedden különleges ünnepséget tartottak. Vörösbe öltözött, valószínűleg valamely világi testvéreülethez tartozó férfiak kivitték az értékes ékszerekkel felaggatott hatalmas, nehéz ikont az összegyűlt tömegbe.

A keresztesek, mikor 1204-ben lerohanták Konstantinápolyt, számos szentképet és más értékes műtárgyat zsákmányoltak, melyek többsége végül nyugati múzeumokban és kincstárakban kötött ki. Újra rombolásra és fosztogatásra került sor, amikor 1453-ban Konstantinápoly török kézre került, főleg azért, mert a betolakodók nem helyeselték az ortodox vallási művészetet. Ennek ellenére elegendő tárgyi lelet és írott forrás áll rendelkezésünkre az ikonok fontosságának, valamint az egyéni és a közös vallásgyakorlatban játszott szerepének a bizonyítására. A több mint egy évszázadig elhúzódó ikonrombolás korszakától eltekintve a szentképeknek az isteni és a teremtett világ közötti közvetítőkként kiemelkedő szerepük volt a társadalomban.

A világ színeváltozása

Az ikonok hivatalos védelmének egyik eleme az anyagi teremtés szentségét hangsúlyozó „képmások teológiája”-ként vált ismertté. Isten teremtette a világot, érveltek a bizánci teológusok, ezért a világ jó. Emberi alakot öltve megtestesült és visszatért, hogy megmentse az elődeink, Ádám és Éva tudatos választása következtében megbukott teremtett világot. A képtisztelő teológusok az ikonok védelménél leleplezték azt a belső ellentmondást, mely szerint az anyagi világ képtelen az átszellemülésre. Az általuk képviselt ellentétes nézet nemcsak az ikonok,

„Az ikon nem
egy egyszerű
kép vagy dísz,
még csak nem
is a Szentírás
illusztrációja.
Valami sokkal
fontosabb. Az
imádat tárgya
és a liturgia
szerves része.”

LEONID OUSPENSKY:
THEOLOGY OF THE
ICON, 1992.

„Az égen, a földön és a tengeren,
az erdőkön és a köveken,
az ereklyéken,
templom-
épületeken
és a kereszten,
az angyalokon
és az embereken,
minden látható és láthatatlan teremtményen keresztül hódolok
az Úrnak,
minden dolgok teremtettségének,
és csak egyedül neki.

NÁPOLI LEONTIOS,
VII. SZÁZADI
IKONTISZTELŐ

hanem az ereklyék és más anyagi dolgok esetében is alkalmazható. Tételüket nemcsak arra a bibliai gondolatra alapozták, hogy a teremtés eredendően jó, hanem az újplatonista filozófiára is, mely szerint az anyagi világ egy magasabb rendű, transzcendens valóság mása. Így módon, bár az ikonok és az ereklyék átitatódnak isteni hatalommal, soha nem szabad képmásoknál vagy emlékeztetőknél többnek tekinteni őket. Ennek ellenére a szentképek csakúgy, mint az alapjukként szolgáló szentek és mártírok, átszellemülhetnek a Szentlélek jelenlétében, és közvetítőkként szolgálhatnak a földi világ és a mennyi királyság között.

Isten földi királysága

Anapi és heti misén való részvételből és a keresztény élet egyéb szentségeiből álló szervezett vallásgyakorlat teljesen átszötte az egyszerű emberek életét a Bizánci Birodalomban. A társadalom minden rétege, beleértve a császárt is, részt vett valamilyen formában a közösség vallási életében. A hetenként sorra kerülő, Krisztus vagy más szentek életéről megemlékező egyházi ünnepek és az úrvacsorában való részesülés rendszert és jelentést adott az emberek mindennapi életének.

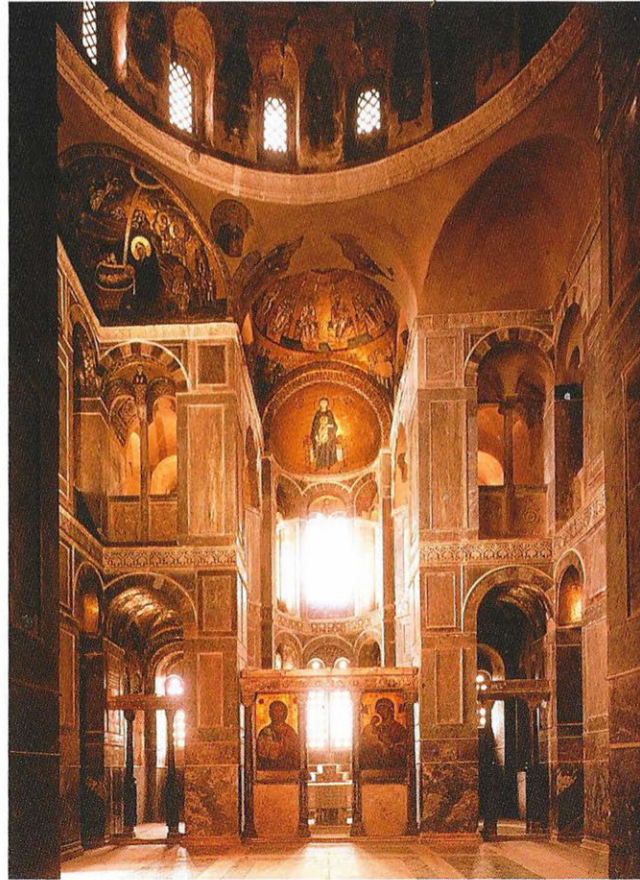
A vallásgyakorlat fontosságát, legyen az közös – melyen nemcsak a templomban sorra kerülő szertartásokat, hanem a birodalmi városokban tartott körmeneteket is értjük – vagy egyéni, nem lehet eléggé hangsúlyozni a bizánci történelem tizenegy évszázada során. A vallási időszámítás, mely számos különböző ciklus alapján szerveződött (éves, heti és napi) mélyebb jelentést adott az idő múlásának. A keresztény ünnepek, a karácsony, a teofánia (Krisztus megkeresztelése), a húsvét és Jézus színeváltozása – hogy csak néhányat megemlítsünk – az Újszövetség fontos eseményeinek újbóli átélését jelentették a liturgia során. Ezek az ünnepnapok a folytonos megújulás és az egyház életében való tevékeny részvétel érzésével ruházták fel az ortodox keresztényeket. Tágabb értelemben a vallási rítusok a fontosabb mérföldköveket, a keresztelést, a gyónást, a házasságot, a felkenést és a temetést jelölték a keresztények életében. Isten állandó jelenlétének és védelmének tudatát újra meg újra megerősítették a különböző veszélyek, ostrom, csata

vagy földrengés esetén tartott könyörgő, és a veszély elmúltával tartott hálaadó szertartások.

Történelmi fejlődés

A bizánci liturgia eredete sajnálatosan homályba vész még azután is, hogy Kónstantin államvallásként bevezette a kereszténységet. Ez azzal magyarázható, hogy e korai időszakból nem maradtak fenn a vallási szertartások rendjét és szövegét tartalmazó liturgikus források. A legkorábbról fennmaradt bizánci liturgikus

Klasszikus bizánci templombelső a XI. századból. A Hosios Loukas-kolostori templom szentélye, Görögország középkeleti részéből.

szöveg a VIII. század közepe táján született. Ennek ellenére számos forrásból – misékből, más területek liturgikus szövegeiből, zarándokok feljegyzéseiből és a templomok szerkezetéből – vonhatunk le következtetéseket a korai bizánci vallási élet rendjéről. Ezekből tudjuk, hogy a kereszténység első három évszázadában változatos vallásgyakorlat alakult ki a római világ különböző területein. Ezt követően, Kónstantin császár és követőinek uralkodása alatt, lassan egységesedni kezdtek a liturgikus szertartások. A konstantinápolyi

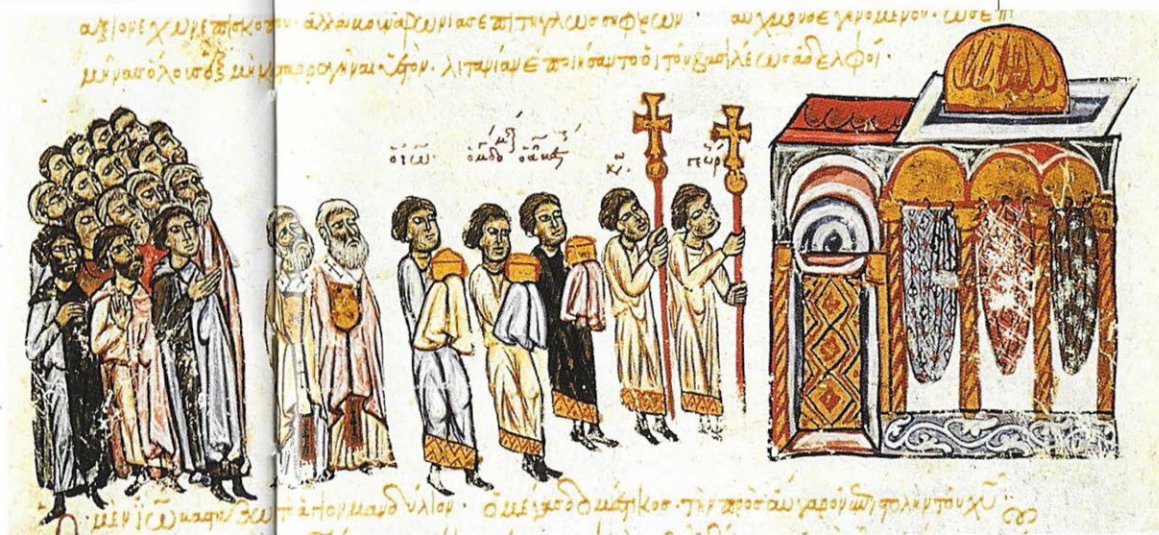
A templom épületének szimbolikája

A szent liturgiához fűzött szövegmagyarázatában a VII. századi Hitvalló Maximos összefoglalja a templom jelentőségét az ortodox hívők számára: „Isten szent temploma az érzékelhető világot szimbolizálja, melyben a szentély a mennynek, a főhajó szépsége pedig a földnek felel meg. Hasonlóképpen a világ is egy templom, mivel a szentélynek megfelelő Mennysországból és a főhajónak megfelelő Földből épül fel.” Aki templomba lép, az szimbolikusan az Isten királyságát is magában foglaló világmindenségbe lép be. Minden teremtmény végeérhetetlenül imádja a háromszemélyű Istent. A templomban a bizánci hívek úgy érezhették, hogy mennyei ünnepségeken vesznek részt kerubok, szeráfok és más angyalok társaságában. A világmindenség hierarchikus szerkezetű, melyet ennek megfelelően tükröz a templom épületének kialakítása és az Isten szent liturgiájában részt vevő mennyei és földi teremtmények különböző rangja. A bizánci templomok többségében a Pantokrátor Krisztus (a világ uralkodója) freskón vagy mozaikon megörökített képmása tekint le a kupolából, míg a szentélyben püspökök, papok és szerpapok a legtitkosabb és legszentebb rítusokkal foglalkozkodnak. A főhajót, mely Maximos szerint a teremtett világot jelképezi, férfiak, nők és gyermekek töltik meg, akik minden érzékszervükkel – látásukkal, hallásukkal, szaglásukkal, érintésükkel és ízlelésükkel – részt vesznek a liturgikus ünnepségeken.

vallási szertartás leginkább a szíriai vallásgyakorlaton alapult, mivel az észak-bizánci tartományok eredendően az antiocheiai székhellyel tartottak fenn szorosabb kapcsolatot. A mise vagy szent liturgia későbbi kéziratokból ismert két fő szövegét, melyet máig használnak az ortodox egyházban, az Anatólia észak-keleti és középső részén székelő Kaisáreiai Basileiosnak és az antiocheiai Aranyszájú Szent Jánosnak tulajdonítják.

A IV. század, amikor a császárok a Római Birodalom megtérítésével foglalatoskodtak, és Justinianus (527–65) császár uralkodása között a bizánci liturgia lassan birodalmi méreteket öltött. A vallási ceremóniákat a konstantinápolyi templomokban egyre nagyobb pompa és kidolgozottság jellemezte, és a császárok egyre inkább központi szerepet játszottak ezeken a liturgiákon. Az egyik szent helytől egy másikig tartó vallási körmenetek vagy „búcsújáró liturgiák” hagyománya, melyeken gyakran miséket is tartottak útközben, már igen korán kialakult Jeruzsálemben. A kereszténység felvétele után a Római Birodalomban Konstantinápoly és Róma is átvette a körmenetek hagyományát, a templomok alapításával és ereklyékkel való felruházásával egyidejűleg. A konstantinápolyi körmenetek során minden szemtanú úgy érezhette, hogy részesévé vált a pompás szertartásnak, amint a pátriárka, a császár és a papság lassan körbejárta a várost, majd végül valószínűleg az Hagia Sophia Nagytemplomba érkezett meg.

A kora bizánci kor pompás és drámai körmeneti liturgiái után a VIII. századtól kezdve a vallási szertartásokra egyre inkább a templom falain belül került

sor. A történészek nem ismerik ennek a változásnak pontos okait, de valószínűleg közrejátszhattak a közép-bizánci kor állandósult külső és belső nehézségei. A VI. századot követően szemmel láthatóan nagyobb hangsúlyt fektettek a templom épületére, azaz a vallás-gyakorlat központjára, a mennyei és földi világ-mindenség jelképére. A korábban a városban zajló vallási szertartásokat egyre inkább a templom falai között tartották. Ily módon a miseliturgiában a mise két részét – az Ige liturgiáját és a Hívek liturgiáját – bevezető menetek ezután a szentély és a főhajó között vonultak, és nem a főajtón keresztül léptek a templomba.

A székesegyházi és szerzetesi rítusok

A VI. és a VIII. század között kialakult másik új fejlemény, hogy külön szertartásokat vezettek be székesegyházak és a kolostorok számára. A székesegyházi rítus sokkal nagyobb pompában zajlott: Elképzelhetjük, hogyan visszhangzott a szépen megzenésített himnuszokat éneklő antifóniás kórusok hangja a hatalmas Hagia Sophiában. A szerzetesi szertartás, melyet a konstanti-

Kézirat-illusztráció, melyen a konstantinápolyiak a szárazság elmúlásáért imádkoznak. A *Skylitzés Krónikából* (XII. század közepe).

nápolyi Studion-kolostorban fejlesztettek ki és amelyre valószínűleg palesztinai intézmények is hatottak, hosszabb volt, és több ismétlést alkalmazott. Ezek a szertartások a nappal és az éjszaka nagy részét kitöltötték. Különösen a szigorúbb kolostorokban még több himnuszt és felolvasást kívántak, hogy a nap minden órájára elfoglaltságot biztosítsanak a szerzeteseknek. A IX. században a Studion és más konstantinápolyi kolostorok szerzetesei szentekről és szentéletű emberekről megemlékező himnuszokat írtak az év minden napjára.

Mindkét bizánci rítus egészen 1204-ig használatban maradt, amikor is a latin keresztesek kifosztották Konstantinápolyt a IV. keresztes hadjárat során. Ezután a világi papság képtelennek bizonyult az Hagia Sophia összetett énekes officiumának további fenntartására. A kolostorok hatalmának növekedése a IX. és a XI. században szintén hozzájárult ahhoz, hogy a székesegyházi rítust fokozatosan felváltotta a szerzetesi szertartás. A szerzetesi zenei és liturgikus hagyománynak az volt az előnye, hogy levezetésére kisszámú és nagyszámú résztvevő esetében egyaránt sor kerülhetett. 1261 után, a bizánci uralom konstantinápolyi visszaállítását követő évszázadokban, amikor a törökök Kis-Ázsiába és Görögországba történő lassú benyomulása következtében a Bizánci Birodalom területe a főváros közvetlen környéke korlátozódott, a szerzetesi rítus maradt a liturgikus szertartás egyetlen lehetséges módja. A helyzet 1453-ban, Konstantinápoly török uralom alá kerülése után sem változott. Az ortodox keresztények a török uralom alatt is szabadon gyakorolták vallási szertartásaikat, ezek azonban inkább a szerzetesi, és nem pedig a nagy zenei kidolgozottságú, régi székesegyházi hagyományt követték.

A liturgikus időszámítás

Az ortodox keresztények életét talán leginkább a liturgikus időszámítás határozta meg, mely az óra fogaskerekeihez hasonlóan, egymásba kapcsolódó különböző

ciklusokból épült fel. Ha a legkisebb, azaz a napi ciklusból indulunk ki, megfigyelhetjük, hogy a szerzetesi időbeosztásban számos szertartás töltötte ki a nap 24 óráját. A zsidó-keresztény időszámítás szerint a szerzetesi nap este kezdődött. A nap első szertartása a *vesperas* volt, melyet a *completorium*, a hajnali zsoltó, a *matutinum*, valamint a *prima*, *tercia*, *sexta* és *nóna* kánoni órái követték. Nem tudjuk, hogy a szerzetesi időbeosztás mennyire befolyásolta a világi bizánci keresztények életét, bár a források arról tanúskodnak, hogy számos, mélyen vallásos világi ember rendszeresen részt vett az esti és reggeli szertartásokon, különösen nagybőjt idején. Néhányan, mint például a VIII. századi szent, Stephanos Neos édesanyja, egész éjszakás virrasztásokon vett részt, melyeket fontosabb ünnepnapokon vagy (ahogy az ő esetében is) minden pénteken a Szűz tiszteletére tartottak. A VIII. századtól kezdve az egész éjszakás virrasztások keretében számos prédikációt tartottak, melyek közönsége mindenféle korú és származású férfiakból és nőkből állt.

A napi cikluson kívül az ortodox keresztények heti szertartásokban is gondolkodhattak, melyeknek csúcsa a vasárnap reggeli mise vagy miseliturgia volt. A bizánci korban a hívek mindig nagyon intenzíven készültek erre a szent rituáléra, az úrvacsorához járulók ezt megelőzően akár egy hétig böjtöltek, csak „száraz ételek”-et, azaz növényi táplálékot véve magukhoz és részt vettek a szombat esti virrasztáson. Nem tudjuk, milyen gyakran áldoztak, de az biztos, hogy az úrvacsora jelentette életük legszentebb „misztérium”-át, mivel teológiailag az összes keresztény egyesülését és a Krisztus testében és vérében való részesülését jelképezte. Egy, a hívők eredeti kérdéseit és szellemi vezetőjük válaszait tartalmazó VII. századi forrás az úrvacsorával kapcsolatos gyakori kételyeket hoz napvilágra. Ilyenek például, hogy „Járulhat-e valaki úrvacsorához, ha reggel véletlenül megivott egy pohár vizet?”, vagy „Szabad-e úrvacsorát venni, ha valaki előző este házasságot kötött?”. Az irodalmi

„Minket, akik a
kerubok seregé-
nek nevében
énekeljük a há-
romszor szent
himnuszt az
életadó Szenthá-
romságnak,
engedj felhagyni
világi gondja-
inkkal, hogy fo-
gadjuk a minde-
nek Urát,
akit az angyalok
láthatatlan
serege kísér.”

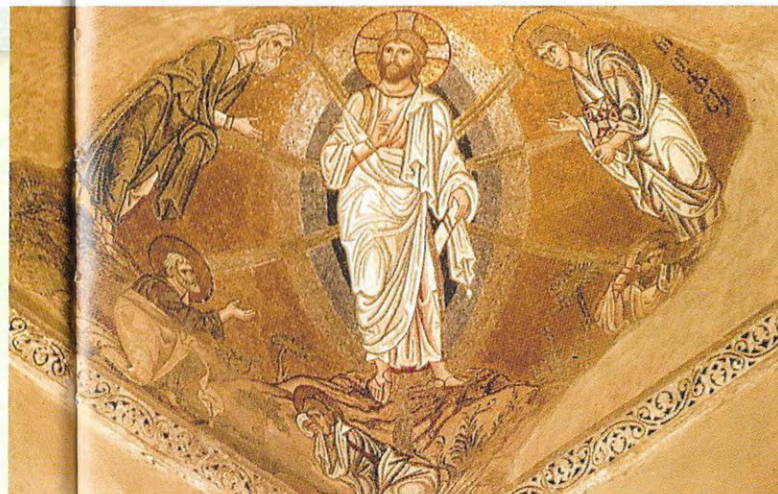
A MISELITURGIÁBAN
ÉNEKELT KERUBI
HIMNUSZ

és régészeti forrásokból arra következtethetünk, hogy a VII. vagy VIII. századot követően az úrvacsora szer-
tartását egyre inkább szent misztériumnak tekintették,
megszentelésére a szentélyrekesztő, a későbbi
ikonosztáz mögött került sor, és csak a felkészültek
részeseülhettek benne.

Az éves liturgikus ciklus szeptember 1-én kez-
dődött és augusztus utolsó napján végződött.
A „rögzített” ünnepek menete a holdévet követi;
Krisztus és anyja, Szűz Mária, azaz *Theotokos*
életének fontosabb eseményeiről emlékezik meg.
Bizonyos ünnepnapokat, különösen a Szűzre
emlékezőket, fokozatosan vezették be a naptárba,
azzal párhuzamosan, hogy a templomi tisztviselők
egyre inkább elismerték személyének teológiai
fontosságát és ráébredtek arra, hogy meg kell
emlékezni életének fontos eseményeiről. Így Szűz
Mária születését (szeptember 8.), amely az első fő
ünnep a naptárban, a VI. század végén vették fel; ezt
követi a Kereszt felmagasztalása (szeptember 14.),
Szűz Mária bemutatása a templomban (november 21.),
a Karácsony (december 25.) és így tovább.

A főbb keresztény ünnepek ikonográfiája

Körülbelül a X. századra a bizánci vallási művészetben kiala-
kultak Krisztus és Szűz Mária életének eseményeiről megem-
lékező ünnepek ábrázolásmódjai. Általában tizenkét jelenetet
alkalmaztak a templomok és az ikonok díszítésénél: Angyali
üdvözlés, Krisztus születése, Krisztus bemutatása a templomban,
Krisztus megkeresztelése, Krisztus színeváltozása, Lázár feltá-
madása, Bevonulás Jeruzsálembe, Jézus keresztre feszítése,
Anasztasis (alászállás az alvilágba és a halottak feltámasztása),
Mennybemenetel, a Szentlélek kitöltetése az apostolokra és Szűz
Mária halála (Koimesis). A jelenetek kiválasztása nagyban függött
attól, hogy ki volt a műalkotások megrendelője. Mindegyik téma
az egyház egy fő ünnepét képviseli, melyekről egész éjszakás
virrasztásokkal, szent liturgiával, és ünnepléssel emlékeztek meg.

Krisztus színevál-
tozását, az orto-
dox egyház 12 fő
ünnepének egyi-
két ábrázoló
mozaik a XII. szá-
zadi Daphni-
kolostor temp-
lomából (Athén
közeliében).

Az egyház főbb ünnepei meghatározó rendszert vit-
tek az egyszerű keresztény emberek életébe. Szerencsés
véletlen, hogy Krisztus születését már igen korán,
a téli napfordulóval közel egy időben, december 25-én
ünnepezték. 274-ben Aurelianus császár is ezt a napot
választotta a Napisten születésének pogány ünnepére
(a tudósok mostanáig vitatkoznak azon, hogy a pogá-
nyok vagy a keresztények ünnepelték először a szüle-
tést december 25-én). Akárhogy is van, a keresztények
jobban magukévá tették a pogány ünnep szimbolikáját:
Krisztust ebben az időszakban az igazság fényeként,
mint a Napot ünnepelték, így jelképezve a fény győzel-
mét a sötétség felett. Az év időszakával való képi meg-
felelés a húsvét, a keresztények életében legfontosabb
szerepet betöltő ünnep esetében is alkalmazható.
Krisztus feltámadásának és a keresztény újjászületés-
nek az ünnepe a kora tavaszi megújulás természetes
időszakával esik egybe.

A másik éves ciklus, melyet néha „mozgó” liturgi-
kus évnek neveznek, a húsvét köré szerveződik. A hús-
vétí ciklus télen, általában február egyik szombatján
kezdődik, melyet „a farizeus és a vámszedő vasárnapja”-

nak hívnak, és pünkösdig tart. Az időszakot mozgónak nevezik, mivel – ellentétben a rögzített éves ciklussal – minden évben a holdnaptárnak megfelelően számolják ki az ünnepek időpontjait. A húsvétot eredetileg a Peszah (zsidó húsvét) után ünnepelték, mivel az evangéliumok szerint Jézus ekkor lépett Jeruzsálem földjére, és ekkor kezdődött a keresztre feszítéséhez vezető eseménysorozat. Az egyház korai évszázadaiban azonban a keleti és a nyugati keresztények nem tudtak megegyezni abban, hogy a húsvét mennyire gyorsan kövesse a Peszahot, és hogy pontosan hogyan számolják ki az időpontját.

A szentségek

Végül minden bizánci ortodox keresztény életét, csakúgy, mint a mai gyakorló keresztények többségének életét, végigkísérték bizonyos szentségek vagy „misztériumok”, melyek segítségével teljes mértékben részt vehettek az egyház életében mint Krisztus testének részei (Róm 12,4 – A parafrázis az 5. versre illik inkább. A lektor megj.). Érdemes megjegyeznünk, hogy a bizánci keresztények a nyugati katolikus egyházzal ellentétben soha nem kötelezték el magukat hivatalosan bizonyos szentségek mellett, sőt, meg sem határozták pontosan a misztériumokat. Míg Theodór Studitész a IX. században hat szentséget sorol fel (keresztelés, úrvacsora, krizma vagy bérmálás, felszentelés, szerzetesi tonzúra és temetés), addig Cabasilas Miklós, aki magyarázatot írt a szentségekről

ről a XIV. században, csak hármat említ: a keresztelést, a bérmálást és az úrvacsorát. Későbbi liturgikus írók akár tíz szentséget is felsoroltak az egyházon belül. Az egyetértés hiánya azt sugallja, hogy a szentségek nem az elmélet, hanem a hívek mindennapi szükségletei alapján alakultak ki.

A korai időszakban a keresztelő nagyon jelentős eseményt képviselt azok számára, akik úgy döntöttek, hogy felveszik a kereszténységet. Hároméves intenzív képzés után, mely nemcsak a misztériumokról és az egyházzal szülő hitoktatásból, hanem szigorú böjtölésből és imádkozásból állt, a beavatott személyt húsvét éjszakáján keresztelték meg, hogy egész lényével megtapasztalhassa Krisztus dicsőséges feltámadását. A csecsemők megkeresztelése a VI. vagy a VII. században kezdte kiszorítani a felnőttek felvételét az egyházba, és ezzel egy időben az egyház legfontosabb

A pátriárka
megkereszteli
VI. León
császár fiát,
VII. Kónstantint.
XII. századi
bizánci kézirat.

szensége bizonyos mértékben veszített szellemi jelentőségéből. Másrésről az ortodox csecsemők és gyerekek keresztelőjüktől fogva az egyház teljes jogú tagjainak számítottak, mivel bérmlásukra vagy olajjal történő felkenésükre is sor került egyazon szertartáson belül. Ma is a csecsemők és a kisgyermekes járulnak először úrvacsorához az ortodox egyházban. Ha megkérdezzük egy ortodox hívőt, vajon a gyermekek megérthetik-e teljesen az úrvacsora jelentőségét, azt fogja válaszolni: „Hogyan tagadhatnám meg tőle a szellemi táplálékot jobban, mint a testit?”

A bizánci egyház három legfontosabb szentsége, a keresztelő, a bérmlás és az úrvacsora után a gyónás misztériumának szerepét kevésbé világosan határozták meg. A nyilvános bűnbánat gyakorlatának helyét a korai egyházban lassan átvette a gyónás, melyet feloldozó ima követett. A keleti ortodox egyház mindig is különbözött a katolikustól abban a tekintetben, hogy soha nem értelmezte a bűnt és a feloldozást jogi úton; a bűnt inkább betegségnek, mint jogi büntetésnek látták, a feloldozás pedig a szellemi gyógyítást jelképezte. A gyónás gyakorlatát a hivatalosság hiánya jellemezte a bizánci korban: az emberek szabadon, maguk választhatták meg szellemi vezetőiket és gyóntatóikat. Ezen „szellemi atyák és anyák” nem feltétlenül az egyház-közösség papjai vagy püspökei voltak, hanem lehettek világi szerzetesi személyek is.

Házasság

A keresztény házasság szent kötelékének eszméje már Pál apostol leveleiben is megjelenik: „Ezért az ember elhagyja apját, anyját, feleségével tart, és a kettő egy ember lesz. Nagy titok ez, én Krisztusra és az Egyházra vonatkoztatom.” (Ef 5,31–32) A részlet két különálló gondolatot fejez ki a házassággal kapcsolatban. Elsősorban Pál erősíti meg a római nézetet, mely szerint a házasság két egyetértő fél legális kapcsolata. Megegyezésük következményeként otthont

alakítanak ki, és mindenben úgy osztoznak, mintha egyek lennének. Másodsorban ő az első, aki egy keresztény házasságfelfogást juttat kifejezésre: A férfi és a nő szent kapcsolata Krisztus és az egyház kapcsolatát szimbolizálja. Isten örök királyságának tükörképeként a házasság egy olyan köteléket képvisel, melyet a halál sem téphet szét.

A Római Birodalom keresztény hitre térése után a házasságok egyház általi szabályozásának és megáldásának gyakorlata viszonylag lassan alakult ki. A X. század elején VI. León császár volt az első, aki törvénybe iktatta, hogy a házasságok csak az egyház jóváhagyásával érvényesek. Az ortodox keresztények hittek a házasság örök és elszakíthatatlan mivoltában, azonban hamar rá kellett döbenniük arra, hogy nem mindenki képes megvalósítani ezt az ideált. Bár nem bocsátották meg a válást vagy a halálesetet követő újravezetést, az egyház mégis gyakran szükségesnek ítélte, és engedélyezte. A második vagy harmadik kötelékbe lépők házassági szertartása vezeklő jellegű volt, és nem tartalmazta az úrvacsora szentségét.

A végső rítusok

Az utolsó kenet szertartása, melyben minden keresztény halála előtt részesül, a sokkal általánosabb „szent kenet” gyakorlatából fejlődött ki, melyet a beteg emberek ágyánál végeztek. Mindkét szertartás alatt egy vagy több pap olvasott fel a Szentírásból, és mondott gyógyító imákat. A beteget vagy haldoklót szent olajjal kenték meg, mely a szent kegyelemben való részesülést és a szenvedésektől történő megszabadulást jelképezte. A temetés szertartásával egyetemben, melyet számos bizánci liturgikus író szentségként értelmezett, a kenet azt is kifejezte, hogy a részesülő személy továbbra is részt vesz az egyház életében. A keresztények még a betegségben és a halál után is Krisztus élő és feltámadott testét jelképezték, melynek a keresztségen és az úrvacsorán keresztül váltak részévé.

„Az egyház képviseli a földön a mennyországot, ahol Isten tartózkodik és jár... Ez a pátriárkákból mutatkozik meg, az apostolokon alapszik, az érsekekben ékesül, és a mártírokban tökéletesedik ki.”

KONSTANTINÁPOLYI
SZENT GERMANOS
(NAGYJÁBÓL 634–732
KÖZÖTT): A MISE-
LITURGIÁRÓL

Mint már láthattuk ebben a fejezetben, a bizánci ortodox keresztény emberek életét számos liturgikus ciklus határozta meg, és segítette mindennapi életük alakulását. A mindennapi ima gyakorlata, melyet a világi keresztények ikonok előtt végeztek otthonaikban, a körmeneteken való részvétel, a templomba járás, és végül az életüket végigkísérő sokkal személyesebb szentségekben való részesülés – mindez értelmet adott az ortodox keresztények életének Isten földi királyságának rendszert adó és szimbolikus törvényeként.

A dogmák és a hét ökumenikus zsinat

A kereszténység, akárcsak a judaizmus, a Szentírásan alapszik. A korai egyház először a Megváltó Krisztus eljövételét megígérő próféciákkal teli Ószövetséget tekintette szentírásának. A II. század folyamán Pál apostol levelei, Az apostolok cselekedetei és a négy evangélium fokozatosan vált a Szentírás részévé. Az evangélisták valószínűleg szájhagyományra támaszkodva jegyezték le az utókor számára a Jézusnak tulajdonított mondásokat és tanításokat. De valójában mit jelentenek a Megváltó önmagára vonatkozó megnyilatkozásai? Jézus megkérdi tanítványait: „Hát ti mit mondtok, ki vagyok?” Péter így válaszol: „Te vagy Krisztus, az élő Isten Fia.” (Mt 16,15–16). Bármit is jelenthettek ezek a szavak Jézus és tanítványai számára, a későbbi keresztények különbözőképpen értelmezték őket.

Úgy tűnik, az Újszövetség egyes részei különböző dolgokat állítanak Krisztusról. Az „Én és az Atya egy vagyunk.” (Jn 10,30) kijelentés ellentmondásban áll a következő mondat értelmével: „Ám azt a napot vagy órát senki sem tudja, az ég angyalai sem, sőt még a Fiú sem, csak az Atya.” (Mk 13,32). A tudósok ma a szavakat idéző evangélisták eltérő szándékával és háttérével magyarázzák ezeket az eltéréseket. A korai egyház idején azonban ezeket az állításokat szó szerint értelmezve, a keresztény dogma ellentmondásos vonásaiként magyarázták. A bibliai szövegek kifinomultabb elemzői az

„Ha a
visszajárót
kéred, az eladó
filozofálni kezd
a teremtet-
ről és a
teremtetlenről.
Ha cipő árát
kérded, a válasz:
»Az Atya a
nagyobb, a Fiú
az alárendelt«;
ha azt kérded:
»Kész van
a fürdőm?«
a szolgál
állítja, hogy a
Fiú semmi.”

NYSSAI GEÓRGIOS,
IV. SZÁZAD

allegóriához folyamodtak és úgy érveltek, hogy a szakaszok szó szerinti jelentése egy mélyebb, szimbolikus jelentést takart.

A megismerhetetlen Isten meghatározása

Ebben a fejezetben látni fogjuk, hogy Krisztus, a Fiú viszonya Istenhez, az Atyához, valamint a Szentlélek viszonya Istenhez és Krisztushoz, továbbá Krisztus isteni és emberi mivoltának különböző értelmezése többször is tragikus egyházszakadáshoz vezetett az első öt évszázad folyamán. Fontos azonban megértenünk, hogy ezek az ellentmondások nem kizárólag a Szentháromsággal és Krisztus megtestesülésével kapcsolatos szellemi elmélkedés eredményeként kerültek a vita középpontjába. A korai görög egyházatyák írásaiból kiderül, hogy ezek a kérdések nagy jelentőséggel bírtak az egyes emberek üdvözülésének tekintetében. A kérdéseken vitatkozó kora keresztények úgy érezték, hogy a szentháromság és a krisztológiai dogma megfelelő értelmezése kihat saját sorsukra.

Az emberek Ádám és Éva bűnbeesése óta különváltak Istentől, és az eredendő bűn az oka az emberiség szenvedéseinek. Isten azonban elküldte egyszülött fiát, hogy halálával és feltámadásával váltson meg minket. Ahhoz, hogy Krisztusnak sikerüljön áthidalnia az emberi és az isteni között tátongó szakadékot, mindkét létből egyformán és teljesen ki kell vennie a részét. Csak Isten képes az emberiség megmentésére; ezért Krisztusnak, a Megváltónak Istennek kell lennie. Ugyanakkor az emberiség csak akkor részesülhet Krisztus halálán és feltámadásán keresztül az üdvözülésben, ha a Megváltó teljesen emberi. Isten és az emberiség közötti kapcsolatot csak egy teljesen emberi és isteni Megváltó, a megtestesült Krisztus garantálhatja. A korai görög egyházatyák még továbbmentek és az „megdicsőülés” (*theiosis*) lehetőségéről beszéltek Krisztus megtestesülésének eredményeként. Mint Athanasios, Alexandria püspöke írta a IV. század elején: „Isten azért vált emberré, hogy mi Istenné válhassunk”.

A hatalom forrásai

A Szentháromság fogalma, továbbá Krisztus isteni és emberi jellege közti ellentmondások feloldására törekedő püspökök több forrásra is támaszkodtak döntéseik alátámasztásához. Isten és Krisztus természetének megértéséhez a keresztény szent iratok és az Újszövetség II. század végére kanonizált könyvei bizonyultak az elsődleges és legfontosabb forrásnak. Mint már korábban is láthattuk, az egyes bibliai szakaszok ellentmondásosak; így szellemi tudásra és ítélőképességre egyaránt szükség volt az evangélisták Krisztusról szóló beszámolóinak értelmezésekor.

Másrészt a II. századtól kezdve nyilvánvalóvá válik, hogy az egyház püspökei és tanítói az írott és szóbeli hagyományt egyaránt irányadónak tekintették egyházi kérdésekben. A legkorábbi keresztény hitvallások valószínűleg az újonnan megkeresztelendők oktatását szolgáló helyi hitszabályokból alakultak ki. Végül pedig az ortodox keresztények hittek, és még ma is hisznek abban, hogy Isten folyamatosan megmutatkozik a

Negatív teológia

Egy, a IV. századtól elterjedt, a görög filozófiai hagyományokra építő, „apofatikus” néven ismertté vált teológiai irányzat a transzcendens Isten megismerhetetlenségét hangsúlyozta. Néha „negatív teológiá”-nak is fordítják, mivel tagadja annak lehetőségét, hogy bármely, ember alkotta fogalom pontosan kifejezheti egy isteni lény misztériumát. Az apofatikus megközelítés nyilvánvalóan nagy hatást gyakorolt a keleti ortodox hagyományra a bizánci korban. Míg a skolasztika, mely szerint az emberi értelem képes szisztematikus teológiai definíciók felállítására, egyre több követőre talált Nyugaton a XI. és a XII. század folyamán, a bizánci teológusok mindig is az apofatikus megközelítést tekintették a legmegfelelőbbnek az Istenről alkotott emberi felfogás kifejezésére. Másrésztől azonban szükség volt dogmák felállítására az egyház számára folyamatosan kihívást jelentő eretnekségek leküzdése érdekében. Ily módon az ortodox teológián belül feszültség keletkezett az Isten lényegi megismerhetetlenségét kimondó állítás és a Szentháromság három tagjának természetére vonatkozó hitvallások felállításának szükségessége között.

Előző oldalon:
A Szentlélek
leereszkedése
pünkösdkor.
XI. századi
mozaik a Hosios
Loukas szerzetesi
templomban,
Görögország
középső részén.

Szentlélek sugalmazásán keresztül. Az egyház hét, 325 és 787 között összehívott ökumenikus zsinatán kifejezésre juttatott eszmék a keresztény dogmák megfogalmazásakor a bibliai források mögé tekintenek; ebben azonban Isten folyamatos jelenléte az emberek életében és a szent kinyilatkoztatások fokozatos folyamata tükröződik. Mint ahogy Nazianzi Geórgios is érvelt a IV. században, néhány dogma, mint például a Szentlélek isteni természetéről szóló, csak fokozatosan mutatkozott meg, mivel Krisztus tanítványai és követőik még nem voltak képesek teljesen megérteni őket. „A megvilágosodás időszakait fokozatosan érzékeljük, és a kinyilatkoztatások rendje, melyet meg kell tartanunk, soha nem mutatkozik meg egyszerre, de nem is marad rejtve örökre” – írja Geórgios.

A hét ökumenikus zsinat

Krisztus, a Fiú és Isten, az Atya egymáshoz való viszonya pontos meghatározásának a problémája, mely elindította a Szentháromság tanával kapcsolatos elnyúló vitát, a IV. század elején vált központi kérdéssé. A vita időpontja és a Római Birodalomra (ebben az időszakban ez a Földközi-tengert körülölelő területeket jelentette) gyakorolt következményei valójában nem véletlenszerűek. Az egységesség és a közös dogmák nagyon nagy fontossággal bírtak az egyház életében rögtön azután, hogy Nagy Kónstantin a Római Birodalom államvallásává tette a kereszténységet. Nézeteltérések már korábban is előfordultak az egyházon belül, de általában helyi zsinatokon vagy püspöki rendelkezések segítségével simították el őket. Miután az egyház ideiglenes fejeként elismerte a császárt és az egyházi hierarchia az öt fő egyházmegye, azaz patriarkátus köré szerveződött, szükségessé váltak az egyetemes zsinatok, melyek határozatai kötelezően vonatkoztak az egész egyházra.

Nagy Kónstantin hívott össze először egyetemes zsinatot Nikaia városába, 325-ben, válaszul Arius alexandriai pap tanaira. Arius, vagy azért, mert szó szerint értelmezte

a Szentírást, vagy pedig, mert teljesen fenn akarta tartani Isten, az Atya transzcendens mivoltát, azt vallotta, hogy Krisztus, a Fiú alacsonyabb rendű Istennél. Fennmaradt leveleinek egyikében így ír: „Isten egyszülött fia, aki az idők kezdete óta létezik, nem létezett Isten előtt.” Más szóval, hiába létezik az idők kezdetei óta, Krisztus, a Fiú nem létezett együttesen Istennel, *volt idő, amikor még nem volt.* Alexander, Alexandria püspöke, aki először emelte fel szavát Arius tanai ellen, János evanéliumának részleteit használta a Fiú és az Atya egyenlőségének bizonyítására. Érvelése szerint Arius Isten, az Atya és Krisztus egyenlőségének megtagadásával azt sugallta, hogy Krisztus egy egyszerű teremtmény. Ha ez igaz lenne, akkor nem képviselhetné az emberi és az isteni közötti kapcsolatot: ily módon pedig nem valósulhatna meg a krisztusi megváltás.

A nikaiai zsinaton összegyűlt püspökök kidolgoztak egy rendszert Krisztus egylényegűségére az Atyával. Az egylényegű jelentésű *homoousios* új fogalmát a görög filozófiából kölcsönözték, és ezzel juttatták kifejezésre az Atya és a Fiú megbonthatatlan egységét. A nikaiai hitvallás hangsúlyozza Krisztus, az Ige örök és teremtetlen létét: „Isten az Istentől, a fény a fénytől, az igaz Isten az igaz Istentől elsőszülött és nem teremtetett, az Atyával egylényegű”. A nikaiai zsinatról szóló történeti és teológiai beszámolók szerint néhány püspök, bár aláíra a határozatot, nem értett teljesen egyet a *homoousios* kifejezéssel. A fogalmat többféleképpen is lehetett értelmezni, de ennél sokkal aggasztóbb volt, hogy újjátsnak számított, mivel eltért Krisztus tisztán a Szentíráson alapuló meghatározásától. A kifejezés és a nikaiai antiariánus határozatokat követő vita majdnem egy évszázadig elhúzódott, különösen Nagy Kónstantin ariánus utódainak uralkodása idején. A vitát végül a II. egyetemes

A Szentháromság lefestésének egyik módja a kései bizánci ikonokon az Ábrahámot meglátogató három angyal ábrázolása volt.

zsinaton, Konstantinápolyban oldották meg 381-ben, amikor megerősítették a nikaiai zsinat határozatait és fenn tartották a *homoousios* fogalmát.

A IV. századi Keleten Athanasios és a három kappadókiai egyházatya, Kaisareiai Basileios, Nyssai Geórgios és Nazianzi Geórgios voltak azok a teológusok, akik a legnagyobb mértékben hozzájárultak a dogma kidolgozásához. Athanasios, aki pályafutása nagy részében az alexandriai püspöki szék birtokosa volt, és az ariánus császárok idején száműzték az egyházmegyéből, több írásában is megvédte Krisztus isteni jellegét, beleértve *A megtestesülésről* című értekezését. A Szentháromság dogmájához való jelentős hozzájárulásuk mellett a kappadókiai egyházatyák kiálltak a Szentlélek isteni jellege mellett egy új eretnekséggel szemben, mely megkérdőjelezte az Atyával és a Fiúval egyenlő helyzetét a Szentháromságban. Kaisareiai Basileios *A Szentlélekről* című értekezésében a Szentírásra és a hagyományra egyaránt támaszkodva a Szentháromság három részének, az Atyának, a Fiúnak és a Szentléleknek az egyenlősége mellett érvelt. A II. ökumenikus zsinaton 381-ben elfogadott módosított hitvallás a Szentlélek hosszabb meghatározását tartalmazta: „(Hiszek)... a Szentlélekben, az Úrban és életadóban, aki az Atyától származik, és akit az Atyával és a Fiúval együtt imádunk és dicsőítünk.”

A konstantinápolyi zsinat az egyház szervezetével kapcsolatos kérdések tekintetében is támaszkodott az I. ökumenikus zsinat intézkedéseire. Új fontossági sorrendet állított fel a kereszténység öt közigazgatási és szellemi központja, azaz a patriarkátusok között. Mióta Nagy Kónstantin 330-ban megalapította az „új Rómát”, először történt meg, hogy Konstantinápolyt Róma után a második legfontosabb egyházmegyének nyilvánították, így megelőzte a nála sokkal régebbi egyházmegyéket: Alexandriát, Antiocheiát és Jeruzsálemet. A Konstantinápoly, Antiocheia és Jeruzsálem között zajló folyamatos hatalmi harc jelentős szerepet játszott azokban az eseményekben, melyek az V. század nagy vallási vitájához vezettek. A vita

Túlföldön:
Nazianzi
Geórgios,
a három
kappadókiai
egyházatya
egyike prédikáció
írása közben
asztalánál.
A Sinai-félszigeten
található
Szent Katalin-
monostor
egyik kéziratá-
nak előlapja
(1136–1155
között
keletkezett),
amely
valószínűleg a
konstantinápolyi
Pantokrátor-
kolostorból
származik.

Krisztus kettős természetével kapcsolatban robbant ki két teológiai iskola, az antiocheiai és az alexandriai között.

A bajok akkor kezdődtek, amikor Nestorios, egy antiocheiai szerzetes, akit 428-ban Konstantinápoly püspökének neveztek ki, Szűz Mária *Theotokos* (Istenszülő) jelzője ellen prédikált, azzal érvelve, hogy Mária a megtestesült Krisztusnak, nem pedig Istennek adott életet. Nestorios valószínűleg a már virágzását élő Mária-kultuszra reagált, de érvelését az antiocheiai krisztológiai tanításokra is alapozta. Az antiocheiai teológiai iskola szó szerint értelmezte a Szentírást és a hangsúlyt Jézus Krisztus emberi természetére, valamint történelmi valóságára helyezte. Kyrillos, Alexandria érleyes püspöke, hallván Nestorios nézeteit, levelet írt Konstantinápoly fontos személyeinek és magának Nestoriosnak is. Kyrillos az alexandriai teológiai iskolán nevelkedett, mely sokkal allegorikusabb módon közelítette meg a Szentírást, és hagyományosan Krisztus isteni természetét, mint Isten Igéjét vagy a *logost* hangsúlyozta. Míg Nestorios ragaszkodott ahhoz, hogy Krisztus kettős természetű, ezzel bizonyítva igaz emberi mivoltát, addig Kyrillos az egység fogalmából indult ki és azt állította, hogy Isten Fiának emberi és isteni természete szétválaszthatatlan egymástól. Részletek, mint például „az Ige testté lett” (Jn 1,14) vagy „én és az Atya egy vagyunk” (Jn 10,30) igazolták, hogy Szűz Mária, azaz *Theotokos* valójában Istennek adott életet.

II. Theodosios császár a vita elsimítására 431-ben összehívatta a III. ökumenikus zsinatot Ephesos városába. Kyrillos és az alexandriai iskola nézetei győzedelmeskedtek a zsinaton, melyen Nestorioszt megfosztották pozíciójától, és fenntartották Szűz Mária *Theotokos* címét. Az ephesosi zsinat azonban nem jelentette a vita végét, mivel a császár és a püspökök továbbra is az alexandriai és az antiocheiai iskola kibékítésén fáradoztak. Nem sokkal a zsinat után 433-ban Kyrillosnak alá kellett írnia egy ún. újraegyesülési egyezményt, melyet egy antiocheiai teológus, Kyrrhosi Theodórétos fogalmazott meg. A dokumentum, mely Krisztus leírására a „két természet egysége”

kifejezést alkalmazta, Kyrillos követői számára egyenlő volt az alexandriai teológia teljes feladásával. Az elkövetkező években Alexandria és Konstantinápoly egyházi személyei egyre inkább előtérbe helyezték Kyrillos alexandriai teológiáját, és kinyilvánították, hogy Krisztusnak csak egyetlen, isteni természete van. 449-ben újabb zsinatot tartottak Ephesosban, melyen a monofizitizmus győzedelmeskedett, eltávolítva ezzel a kiváló I. (Nagy) Leó pápát, aki hittételeit, melyekben kiállt Krisztus kettős természete mellett, *Tomus* címmel tette közzé.

Végül a keresztény birodalom egységességének és összhangjának igénye eldöntötte a kérdést. II. Theodosios halála után (450) követője, Markianos 451-ben összehívatta a IV. zsinatot Chalkédón városába. A zsinat határozatai az egyetemes kompromisszum csúcsát jelképezik az egyház történetében. A krisztológiai dogma chalkédoni meghatározása, mint ez Leó pápa szavaiból is kiderül, sikeresen egyesíti Antiocheia, Alexandria és Róma eltérő teológiai nézeteit:

Mindannyian egy lélekkel valljuk, hogy az Úr Jézus Krisztus, egy és ugyanazon Fiú, az Istenségében tökéletes, az emberi

E maga nemében páratlan kép, mely a gyermek Krisztust egyedül ülve ábrázolja, jól tükrözi azt a szándékot, hogy el akarták kerülni Máriával való kapcsolatának nyílt kifejezését, mivel a mozaik keletkezésének időpontjában még nem dőlt el a vita sorsa. A trónon ülő gyermek Krisztus képe (432–40), Santa Maria Maggiore, Róma.

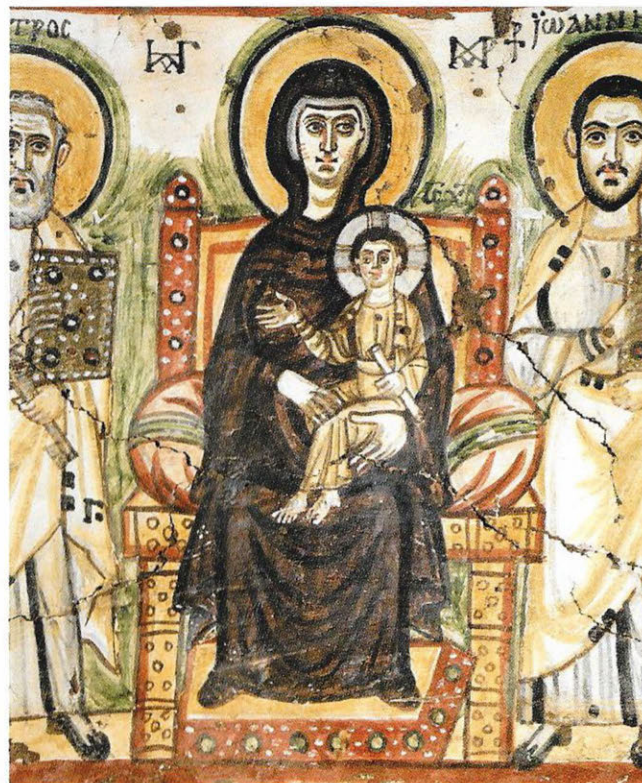
mivoltában tökéletes, az igaz Isten és igaz ember, a testtel és lélekkel bíró, isteni mivoltában az Atyával egylényegű, emberi mivoltában velünk egylényegű ... Szűz Máriától, a Theotokostól született, kettős természete ismerszik, össze nem keverve, fel nem cserélve, szét nem választva, el nem különítve; a természetek közötti különbséget az egyesülés össze nem moshatja, hanem inkább mindegyik természet tulajdonképpen ijegyei megőrződnek, egy személyben és egy szubsztanciában (hypostasis).

A CHALKÉDONI ZSINAT HATÁROZATA, 451.

Sajnálatos azonban, hogy az V. századi zsinatok nem tudták megakadályozni a keresztény egyház első nagy szakadását. A közel-keleti területeken (a mai Szíria, Irán és Irak) élő keresztények jelentős számú csoportja leszakadt az egyház fő vonulatától. Nem tudták elfogadni az ephesosi zsinat határozatait, mely elítélte Nestoriot más antiocheiai teológusokkal egyetemben, és fenntartotta Szűz Mária *Theotokos* címét. Ez az egyház, melyre gyakran félrevezető módon nesztoriánusként utalnak (előnyben részesítik a szír keleti egyház elnevezést) és a mai napig fennmaradt, elhatárolta magát a chalkédóni ortodox egyházközösségtől. A második egyházszakadásra a chalkédóni zsinat után került sor, amikor Dioskoros és Alexandriai Kyrillos monofizita követői úgy érezték, hogy a zsinat határozataival kijátszották őket. Az ún. monofizita egyházak, melyek a mai napig túlsúlyban vannak Egyiptomban, Nyugat-Szíriában, Örményországban és Etiópiában, szintén elhatárolódnak a nyugati katolikus és a keleti ortodox egyházközösségektől, melyek elismerték a chalkédóni határozatokat.

Összebékítési kísérletek

A dogma alakulása a VI–VII. századi Bizánci Birodalomban folyamatosan tükrözi a császároknak és a püspököknek az ephesosi (431) és a chalkédóni (451) zsinatokat követő egyházszakadások kezelésére irányuló törekvéseit. Ezek között meg kell említenünk Alexandriai Kyrillos nézeteinek revízióját a VI. században, új eszmék, mint például a

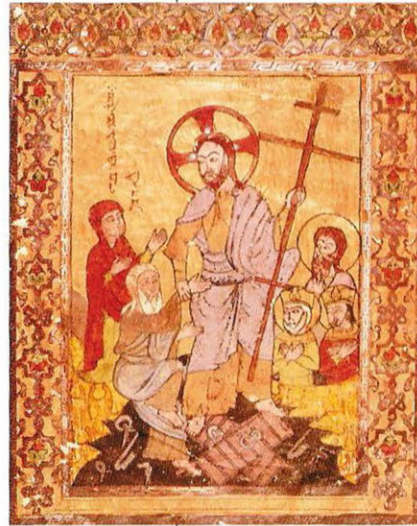

A Szűzet és a
Gyermeket
ábrázoló kopt
falfestmény,
valószínűleg
a VII. századból

Theopaschita formula bevezetését, mely kimondja, hogy Jézus Istenként szenvedett a kereszten, valamint olyan fogalmak újraértékelését, mint például a *physis* (természet) és a *hypostasis* (szubsztancia). Végül Justinianos császár 553-ban összehívta az V. ökumenikus zsinatot Konstantinápolyba, mely hivatalosan is lejegyezte a hit formális definíciójának kompromisszumait. Mint ez jellemző volt a korábbi zsinatokra is, az egyik vitacsoport tagjainak kiátkozása – ebben az esetben három antiocheiai IV. és V. századi teológusé – ellenfeleik kibékítését szolgálta.

Az elkövetkező ökumenikus zsinatok kompromisszumainak azonban csak részben sikerült kezelniük az egyházszakadásokat. Néhány történész szerint az egyes

csoportok teológiai nézetkülönbségei nyelvi, etnikai és politikai elkülönülésük következtében jöttek létre. A chalkédónitól elkülönülő egyházak ténylegesen a birodalom keleti területein alakultak ki, és az itt élő népek nem beszéltek görögül. Valószínűleg úgy érezték, hogy el vannak zárva az egyházat képviselő püspököktől, akiknek a távoli fővárosban, Konstantinápolyban volt a székhelyük. Másrésről azonban nem szabad alábecsülnünk a „helyes hit”, más szóval ortodoxia fontosságát a korszak keresztényeinek életében. Mint már korábban is meg-

Krisztus feltámadása, vagyis az Anastasis. A jelenet ikonográfiája bizánci, de a stílusban világosan felismerhetők a keleti elemek. Illusztráció egy XIII. századi szír liturgikus könyvből.

figyelhettük, a Krisztus emberi és isteni természetére vonatkozó dogmák kihatottak az egyén és a közösség üdvözülésére egyaránt. Az, hogy a monofizita, az antiocheiai és a chalkédóni krisztológia különbségei visszatekintve inkább hangsúlybéli, mint lényegi eltéréseknek tűnnek, nem szabad, hogy elhomályosítsa azt a tényt, hogy híveik ezeket létfontosságú kérdésekként értelmezték. Az egyházak elkülönülése a VI. század folyamán tovább fokozódott az egymással rivalizáló püspökök és különböző egyházszervezetek kialakulásának következtében.

Az „egy akarat”, azaz a monothelétizmus dogmája

A VII. század második felében további erőfeszítéseket tettek a monofizita és a chalkédóni egyház kibékítésére, főleg Hérakleios császár uralkodása alatt. Sergios, Konstantinápoly pátriárkája kidolgozott egy monotheléta dogmát, mely reményei szerint elegendő engedményt tartalmazott ahhoz, hogy a különböző monofizita egyházak visszatérjenek a nyájhoz. A monotheléta tanítás szerint, melyet 638-ban birodalmi *Ekthesis*-ben (ediktum) tettek közzé, Krisztusnak két természete van, de csak egy isteni akarata.

Habár úgy tűnik, a tantétel egy ideig sikeresnek bizonyult, és egyes keleti püspökök hajlandóak voltak csatlakozni a birodalmi egyházhoz, két figyelemre méltó bizánci teológus, a szerzetes Hitvalló Maximos és Sóphronios jeruzsálemi pátriárka eretneknek nyilvánították. Bár Maximos már nem érthette meg a monothelétizmussal szembeni erőfeszítéseinek sikerét, a dogmát végül érvénytelenítették a VI. konstantinápolyi ökumenikus zsinaton (680–81).

A monothelétizmus az utolsó kísérletet jelentette a 451-es chalkédóni zsinatot követő keleti egyházszakadás kezelésére. A 630-as évek után az egyház egységének helyreállítása elvesztette jelentőségét, mivel a Közel-Kelet és Észak-Afrika muszlim kézre került. Chalkédóni és más keresztény közösségek továbbra is fennmaradtak ezeken a területeken, a bizánci császárok azonban már nem tartották szükségesnek, hogy a konstantinápolyi patriarkátus hatáskörébe tartozzanak. Helytálló az az állítás, hogy a szentháromság- és krisztológiai dogmák a VII. század végére teljesen kialakultak, és ezt követően nem történt több kísérlet a kompromisszumra. Volt azonban még egy kérdés, mely a vita alapjául szolgált, mégpedig a szent ikonok védelme a birodalmi képromboló politika ellen a VIII. században.

A képrombolás mint teológiai probléma

A VIII. században III. Leóntól (717–41) kezdve császárok sora követett képromboló politikát, mivel szerintük az egyház a bálványimádás bűnébe esett. A hordozható ikonok és a templomok Krisztus és más szentek képeivel való díszítése III. León és követői szerint megsértette Isten második parancsolatát (Kiv 20,4). Bár a képrombolás érvei és ellenérvei először a bálványimádat problematikájából indultak ki, később a krisztológiai dogmák területére tolódtak. A képrombolók, mint ahogy néhány fennmaradt szövegükből ez kiderül, azzal vádolták a képtisztelőket, hogy a nesztorianizmus és a monofizitizmus eretnek bűnébe estek. Krisztus képének megalkotásával vagy szétválasztották isteni és emberi természetét (nesztorianizmus), vagy összekeverték a kettőt (monofizitizmus).

A szentképek védői – más szóval képtisztelők – között számos kiemelkedő teológus akadt, akik értekezéseikben teljesen feltárták a képrombolók vádjainak jelentőségét. Damaskosi Jóannés, a Jeruzsálem mellett található Szent Sabas-kolostor szerzetese a VIII. század elején biztonságban írhatott az iszlám területeken a szentképek egyházban betöltött szerepéről. Jóannés a szentképek védelmében érvei igazolására számos területre támaszkodott, beleértve az egyházi hagyományt, a chalkédóni krisztológiát, sőt még az újplatonikus filozófiát is. A VII. és utolsó ökumenikus zsinat 787-ben Nikaiában a szentképek védelmére hatalmas szentírási és patrisztikus okiratgyűjteményt állított össze, mely elsősorban arra támaszkodott, hogy Krisztus megtestesülésének és Isten királyságába való megtérésének a fényében a szentképek imádata nem tekinthető bálványimádatnak. Mikor V. León (813–20) újra bevezette a képrombolást, két újabb kiemelkedő teológus, Theodór Studitész és Niképhoros pátriárka továbbfejlesztette az ikonok krisztológiai és filozófiai védelmét.

A képrombolás időszakának dogmatikai fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni az ortodox teológia történetében. Ez egyike azon területeknek, melyekben a bizánci ortodox egyház jelentősen eltért a Nyugat szellemi és filozófiai irányvonalától. Bár a válsággal kapcsolatban kikérték a pápák véleményét, akik az ikontiszteletet támogatták, menedéket nyújtottak az üldözött bizánci képtisztelők számára, és aláírták a hét ökumenikus zsinat határozatait, mégis nyilvánvaló, hogy egy teljesen más szellemi nézőpontból tekintettek az ikonhasználatra. A vallási témájú képábrázolást a Nyugat már évszázadok óta alkalmazta, de ott elsősorban oktatási célokat töltött be. A kulturális különbséget jól illusztrálja a frank teológusok reakciója a nikaiai zsinatra: a frankfurti zsinaton (794) kinyilvánították, hogy az ikonimádat nem tartozik az igaz hit kérdései közé, és jelentősége nem akkora, hogy ökumenikus zsinaton kellene megvitatni.

A bizánciak számára azonban a képromboló politika következtében kialakult „szentképek teológiája” a végső

szakaszt jelentette a Szentháromság- és krisztológiai dogma meghatározásában, melynek eredményeit a hét ökumenikus zsinat foglalta össze. Az Isten személyével kapcsolatos meghatározások természetesen pontatlanok, mivel ő maga transzcendens, szavakkal és képekkel egyaránt leírhatatlan. Másrészt a bizánci ortodox teológusok és püspökök két okból is szükségesnek ítélték az egyetemes zsinatok határozatait. Egyrészt a hitet definiálni kell a különböző eretnek irányzatokkal szemben, melyek a történelem során többször veszélyeztették egységét és jelentését; másrészt Krisztus megtestesülése alapvetően megváltoztatta az emberiség Istenhez való viszonyát. Krisztus, Isten fia emberi természetéből adódóan körülírható, így összekötő kapocsként szolgál az isteni és a teremtet világ között.

A dogma fejlődése 787 után

A hét ökumenikus zsinat korszaka (325–787) a bizánci keresztények számára az ortodox teológia aranykorát jelentette, amikor is a Szentháromság- és krisztológiai dogmák elnyerték végső formájukat. Ez nem jelenti azt, hogy további problémákkal nem kellett számolni az elkövetkező évszázadokban. Nyilvánvaló azonban, hogy a dogma későbbi fejlesztése a meghatározások pontosításával foglalkozott, válaszul a keleti egyházat kívülről és belülről ért támadásokra. Az ikonok visszaállítása után 843-ban, amit az ortodoxia győzelmének nevezünk, bizonyos különbségek alakultak ki a dogma és a vallás-gyakorlat terén a konstantinápolyi és a római egyház között. Végül ezek végső egyházszakadáshoz vezettek, melyre hivatalosan 1054-ben került sor. Egyes nyugati egyházak egy rövid betoldással, a *filioque* (és a Fiútól is) kifejezéssel egészítették ki a nikaiai–konstantinápolyi hitvallás Szentlélekre vonatkozó részét, „aki az Atyától származik”. Azzal párhuzamosan, hogy a *filioque* kifejezéssel kapcsolatos nyugati és keleti nézetek a IX. század közepétől kezdve egyre inkább összeütközésbe kerültek, bizánci teológusok, köztük Phótios pátriárka teológiai

értekezéseket írtak a kérdés dogmatikai jelentőségéről. A bizánciak két okból is elleneztek a *filioque* betoldását: először is, ez olyan újítást jelentett volna, melyben nem értett egyet az egész egyház; másrészt az állítás hamis, mivel a Szentlélek kizárólag az Atyától származik.

A IX. század folyamán további eretnekmozgalmak jelentek meg, és segítették az ortodoxia fogalmának további finomítását. A X. és a XI. században a bogumilok dualista szektája Bulgária területéről áttért a Balkán-félszigetre és Kis-Ázsiába, majd végül elérte Konstantinápolyt is. Lehetséges, hogy a mozgalom kapcsolódott olyan korábbi dualista eretnekségekhez, mint például a manicheizmus és a XII–XIII. századi itáliai és dél-franciaországi katharmozgalom.

A bogumilok

A nyugat-európai katarokhoz hasonlóan a bogumilok is dualisták voltak. A dualizmus eszménye azon az elgondoláson alapszik, hogy a világmindenséget két ellentétes erő, a Jó és a Rossz örök harca irányítja. A jóságot a láthatatlan, szellemi isten jelképezi, akinek semmi dolga a teremtet világgal, ahol élünk. Csak néhány kiválasztott rendelkezik isteni szikrával, mely megkülönbözteti őket az emberiség többi részétől. Az anyagot és a testet a Gonosz erői irányítják. A szellemi és az anyagi világ szöges ellentétben áll egymással, és az üdvözülés csak a halál után lehetséges, amikor a szellem megszabadul a hús fogságából. Azonban csak az isteni szikrával rendelkezőknek rendeltetett üdvözülés. Az eretnekségekről szóló bizánci feljegyzések szerint a mozgalom követői szigorú, aszketikus életet éltek, tartózkodtak a hústól, a bortól és a nemi érintkezéstől. Anna Komnéné, XII. századi királyi történész így jellemzi őket: „A bogumilok komor képet vágnek, az orrukig be vannak bugyolálva, görnyedten járnak, csöndesen mormolnak magukban – de belülről a ragadozó farkashoz hasonlítanak”. Anna beszámolójának a sorai között olvasva arra következtethetünk, hogy – mint a legtöbb vallási reformmozgalom – a bogumilizmus is nagy vonzerővel bírt azok számára, akik úgy érezték, hogy a hivatalos egyház elvesztette az apostolok idejéből származó tisztaságát. A szekta és az ortodox kereszténység közötti legnagyobb különbség Isten és a teremtet világ értelmezéséből adódott. Míg a bogumilok más dualistákhoz hasonlóan az anyagot eredendően bűnösnek tartották, addig az ortodox teológia az egész teremtet világra a jó és jóakarató Isten munkájaként tekintett.

A palamizmus és Isten teremtetlen lényege

A XIV. században, mint már az 5. fejezetben is láthattuk, újabb vita robbant ki azzal kapcsolatban, hogy az emberek ima segítségével képesek-e Isten természetének misztikus megértésére. Gregorios Palamas és követői, valamint ellenfeleik – akik közül a kalabriai Barlaam szerzetes a legjelentősebb – vitája érintette Isten természetének dogmatikus kérdését. Amikor a misztikus bizánci irodalom régi hagyományaira építő Gregorios kinyilvánította, hogy az embereket az ima isteni látomásokra teszi képessé, Barlaam azzal vágott vissza, hogy ez összeegyeztethetetlen az Isten transzcendens és megismerhetetlen természetéről szóló dogmával. Gregorios Palamas azonban különbséget tett Isten lényegi megismerhetetlensége és az isteni energiák között. Példaként azt hozta fel, amikor Krisztus a Tábor-hegyen az isteni energiát jelképező teremtetlen fény formájában megjelent tanítványainak. A keresztény misztikus, aki akár saját erőfeszítései, akár Isten kegyelméből ilyen látomásban részesül, közvetlenül az élő Istennel találkozik. Ezt a tapasztalatot más néven „megdicsőülés”-nek (*theiosis*) nevezzük, és kizárólag azért lehetséges, mert Isten a saját képmására teremtette az embert. Gregorios Palamas tanításainak elfogadása és Barlaam nézeteinek elutasítása a bizánci egyház történetében fontos állomást jelképez az ortodox misztikus teológia fejlődése szempontjából. Csakúgy, mint a szentképek esetében, a vita itt is hozzájárult a dogmatikus kérdések továbbgondolásához és letisztulásához.

Ortodoxia kontra eretnekség

A bizánci egyház dogmáinak meghatározása több évszázadig tartott, és számos vita kísérte. Az első öt század folyamán kialakult és az ökumenikus zsinatokon jóváhagyott főbb dogmák képezik a keleti és a nyugati egyház közös dogmatikus alapját. A hit hivatalos meghatározása az egyházon belüli szellemi kihívások következtében vált szükségessé. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a püspökök, ha lett volna rá lehetőségük, szívesen elkerülték volna az

Isten természetére vonatkozó kinyilatkoztatásokat. A Szentháromsággal, valamint Krisztus, a Fiú, és Isten, az Atya viszonyával kapcsolatban felmerült kérdések következtében az ortodox püspökök úgy érezték, hogy kötelességük megvédeni a Szentíráson és az egyházi tapasztalaton alapuló autentikus dogmát.

Hit és világnézet

Mikor azt állítjuk, hogy mindenki vallásos volt a Bizánci Birodalomban vagy az egész középkori világban, fontos megértenünk, hogy mit is értünk ezalatt. A transzcendens Istenbe vetett hit, valamint a Szentírás- és a Szentháromság-dogmák alapvető elfogadása képezte az ortodox keresztények hitének alapját. A bizánci hit azonban átszötte az emberek teljes világnézetét. A világmindenséget, a történelem folyását, az emberiség végső sorsát mind olyan keresztény nézőpontból értelmezték, mely több tekintetben is idegennek tűnhet modern, többségében világi társadalmunk számára.

A középkori kultúra más aspektusai is figyelemre méltónak tűnhetnek számunkra, és megérdemlik a tüzetesebb vizsgálatot. A bizánciak minden korszakban úgy érezték, hogy a természetfeletti erők fontos szerepet játszanak mindennapi életükben. Ezeken nemcsak a teremtettség világba szent embereken és tárgyakon keresztül sugárzott isteni hatalmat értették, hanem a démoni formát öltő gonosz erőket is. Az emberi élet törekvése egy invázióktól, járványoktól és természeti katasztrófáktól folyamatosan fenyegetett világban valószínűleg felerősítette a bizánciak halál utáni életbe vetett hitét. Végül az ortodox kereszténység, mint a társadalom uralkodó vallása a valahová tartozás érzésével töltötte el az embereket, és meghatározta személyiségüket. A bizánci szövegekből kiderül, hogy a kisebbségek, például a zsidók, az eretnekek vagy külső ellenségek, köztük a muszlimok folyamatos üldözése megerősítette

Előző oldalon:
 Ádám és Éva
 teremtését
 ábrázoló mozaik-
 részlet. Bizánci
 hagyományokra
 építő művészek
 munkája
 a Szent Márk-
 székesegyházban.
 Velence,
 XIII. század eleje.

az összetartozás érzését, és szembeállította a bizánci társadalmat a világ többi részével.

A kozmosz

A korai keresztények számos szellemi hagyományt örököltek, melyeket be kellett illeszteniük valahogy a világ keletkezésének ésszerű magyarázatába, hogy Isten miért teremtette az embert, és a történelem hogyan fog végződni. A II–IV. századokban a görög egyházatyák leginkább a zsidó hagyományokra építettek, és a Teremtés könyvének első fejezeteit alkalmazták, a szöveg szó szerinti értelmezéséből azonban nyilvánvaló problémák adódtak. Például: Hogyan választotta szét Isten a fényt a sötétségtől az első napon, mikor a napot és a holdat csak a negyedikén teremtette? Antiocheiai Theophilos püspök állt elő ezen fejezetek első kozmológiai magyarázatával a II. században. Szerinte a világmindenség úgy épül fel, mint egy doboz: a Föld (amely lapos) képezi alapját, és az égbolt vagy más szóval mennyezet pedig fölötte helyezkedik el. A mennyország, melyet Isten az első nap teremtett, nem része a látható égboltnak, hanem fölötte helyezkedik el és nem látható a teremtett világból. Olyan az alakja, mint egy tetőnek vagy egy boltozatnak, mint ez a következő részletből is kiderül: „Ő terítette ki, mint valami leplet, az eget, s kifeszítette, mint a lakósátrat” (Iz 40,22). A szöveg azt sugallja, hogy a látható világ csak kis részét képezi Isten teremtésének, és ezért a fény nem korlátozódik az emberek által látható égitestekre.

Órigenés, a II. század végén és a III. század elején alkotó keresztény író még jobban belemélyedt a kozmológiába, és *Az alapelvekről* című értekezésében az univerzum részletes magyarázatát adja, melyre nagy hatással volt a középplatonista filozófia. Antiocheiai Theophilostól és a legtöbb későbbi keresztény teológustól eltérően Órigenés rendszere nem a fizikai oldaláról közelíti meg a világmindenséget. Nála nem találunk dobozhasonlatot, hanem egy hierarchikus szerkezetet,

élén a transzcendens Istennel, akitől az Ige, a *logos* származik, az angyalok és a többi teremtetett lény tisztán fogalmi rendszerben léteznek. Órigenés írásai, különösen *Az alapelvekről* (*Peri arkhón*) című traktátusa – tanításainak az ortodoxiával szembenálló vonásai következtében – rossz hírnévre tettek szert halála után körülbelül egy évszázaddal. A *logos* alárendelése Istennek – habár Órigenés megerősítette, hogy a Fiú örökkévalósága elválaszthatatlan az Atyától – és a világ újratemtése (*apokatastasis*) a végítélet napján, amelyen talán még a gonosz is megítéltetik, olyan gondolatok voltak, amelyek összeegyeztethetetlennek tűntek a későbbi keresztény dogmával.

A kozmosz bibliai értelmezésének talán egyik legjobb példája a VI. századi *Keresztény topográfia*, egy alexandriai kereskedő, Kosmas Indikopleustes munkája. Kosmas gazdag tapasztalatokkal rendelkezett a fizikai világ-egyetemről. Pályafutása alatt leutazott egészen a Vöröstengerig, ellátogatott Etiópiába és sok más országba is. Nem jutott el Indiáig, de bizánci kortársainál bizonyosan jobban ismerte a lakott világot. Kosmas keresztény nézőpontból jellemzi a világmindenséget, melyben a teremtetett világot (melyet úti tapasztalataira alapozva részletesen bemutat) a mennyei királyság koronázza. Ez a korábbi keresztény írók, például Antiocheiai Theophilos doboz szerkezetűként leírt univerzumát idézi. Csakúgy, mint Theophilos, a világmindenség szerkezetének felvázolásakor Kosmas is a Biblia, különösen a Teremtés könyve szó szerinti értelmezésére támaszkodott.

Kosmas beszámolóját illusztráló ábrákból láthatjuk, hogy a kozmoszt háromdimenziós doboznak képzelte el, mely fölött boltozatos tető helyezkedik el. Az alapot képező földet négy oldalról felderítetlen óceán veszi körül. Az óceánt kívülről keskeny földszalag szegélyezi, ehhez kapcsolódik az univerzum négy fala, melyek a leginkább egy ház plafonjához hasonlatos égboltot tartják. Fölötte a falak befelé hajlanak egy boltozatos tetőt képezve, ebben helyezkedik el a mennyei királyság. Az egész szerkezet

„A bizánciaknak – és valójában a középkor emberének – a természetfeletti nagyon is valóságos és mindennapi értelemben létezett. E másik világ nemcsak hogy folyamatosan hat a mindennapi életre, hanem egy magasabb időtlen valóságot képvisel, melynek a földi lét csak egy rövid bevezetőjeként szolgál. A bizánci világnézetről szóló bármely beszámolóknak ezért szükségszerűen a természetfelettiből kell kiindulnia.”

CYRIL MANGO:
BYZANTIUM: THE
EMPIRE OF NEW
ROME, 1980

Mózes sátrát ismétli nagy méretekben, ahol a szent kenyér asztala (Kiv 25,30) a földet jelképezi, a függőny helye pedig az égboltot (Kiv 26,31).

Nem tudjuk, hogy a bizánci keresztények minden korszakban hittek-e a világmindenség szigorúan bibliai megközelítésében. Kosmas *Keresztény topográfiáját* azonban többször lemásolták és olvasták a bizánciak a későbbi évszázadokban. Egyes értelmiségiek, mint például a IX. századi Phótios, megvetették tartalmát, de elképzelhető, hogy számos, mélyen vallásos keresztény kielégítőnek találta az univerzum e jól áttekinthető leírását. Ugyanakkor a világmindenség felépítésének tudományosabb magyarázatai is közkézen forogtak a bizánci korban. Ezek antik közép-keleti és görög asztrológiai megfigyeléseken alapultak, melyeket ugyan elítélt az egyház, de a népesség műveltebb tagjai bizonyára tanultak belőlük. Az antik görög tudomány az univerzumot gömbként ábrázolta, melynek a Föld képezte forgó központját. A távoli éjszakai égboltot a Föld körül keringő rögzített gömb belsejének képezték. Ennek belsejéhez voltak erősítve a csillagok, melyek a gömbbel együtt keringtek, megtartva sajátosságos csillagállásukat. A külső szféra és a Föld közötti űrben a bolygók, beleértve a Napot, saját pályájukon keringtek. A görög *planetes* szó „vándorlás”-t jelent, jelezve, hogy a csillagok saját útjukat követik.

A mennyei bíróság

A mennyei és a földi birodalomról alkotott elképzelés tükrözte a Bizánci Birodalom szigorúan hierarchikus szerkezetét. Krisztust, a megtestesült Istent számos bizánci szöveg és kép úgy ábrázolja, hogy méltóságosan ül bírósága élén, melybe olyan fenséges személyek tartoztak, mint édesanyja, Szűz Mária, a kerubok, a szeráfok, a mártírok és a szentek. Ez az erősen hierarchikus szerkezet a földi birodalmi bíróság tükörképe, csak annyiban különbözik tőle, hogy Isten nemcsak a mennyei, hanem a földi birodalmon, azaz a kozmoszon is uralkodik.

A bizánci szövegek Istent különböző szerepekben uralkodóként, bíróként vagy kegyes Atyaként ábrázolják.

Az Istent szolgáló angyalok nagyon sokan voltak, azonban nekik is megvolt a maguk szigorú hierarchiája. Néhányan a mennyei királyságban maradtak Isten véget nem érő dicsőítésére, másokat azonban megbízatások teljesítésére a teremtet világba küldtek, ahol az embereknek segítettek különböző módokon: megvédték őket a veszélytől, üzeneteket vittek, vagy a halál utáni veszélyes úton vezették lelküket. A korai egyház bizonyos angyalok imádatát ellenezte, a Mihály arkangyalnak ajánlott templomok magas számából viszont arra következtethetünk, hogy a kultusz a későbbi évszázadokban is fennmaradt. Az angyalokra vonatkozó tan elméleti és nagyban misztikus kifejtésére egy titokzatos V. századi író, Pseudo-Dionysios Areopagités vállalkozott, akinek munkájára hatott az újplatonikus filozófia. Nem valószínű, hogy e nehéz szöveget sokan olvashatták, annak ellenére, hogy a bizánciak Pál apostol egyik tanítványának tulajdonították. A legtöbb keresztény hitt abban, hogy a veszélyben egy őrangyal őrökdi felette. Az egyszerű emberek körében a katonatisztként ábrázolt Mihály arkangyal örvendett a legnagyobb népszerűségnek.

Az isteni bíróságnak a szentek is tagjai voltak, bár sohasem adtak rá kielégítő magyarázatot, hogy miként jutottak el ide a halál után. A legtöbb vallási szövegből, beleértve a *Szentek életét* és a látomásokról szóló beszámolókat, arra következtethetünk, hogy e szent embereknek nem kellett várniuk a végítélet napjára, hanem halálukat követően rögtön a mennyek országába jutottak. Itt vagy a mennyei bíróságon, vagy pedig Ábrahám kebelén ábrázolták őket. Kivételes helyzetükből adódóan a védőszentek közbenjárhattak Istennél az emberek érdekében, ezért az imák és a fogadalmi felajánlások fontos szerepet játszottak a bizánciak mindennapi életében. A hívők valószínűleg különös kapcsolatot érezhettek a szentekkel, mivel

„A hierarchia célja..., hogy az élőlények olyan hasonlatossá válhassanak Istenhez, amennyire csak lehetséges, és hogy eggyé váljanak vele. A hierarchia minden gondolatának és cselekedetének Isten az irányítója. Folytonosan és közvetlenül Isten kegyességére tekint. A hierarchia magán viseli Isten jegyét. A hierarchia tagjai minden tekintetben Isten képmásai, tisztán és makulátlanul tükrözik az ősi fény ragyogását és magát az Istent.”

PSEUDO-DIONYSIOS
AREOPAGITÉS:
A MENNYEI
HIERARCHIA,
V. SZÁZAD

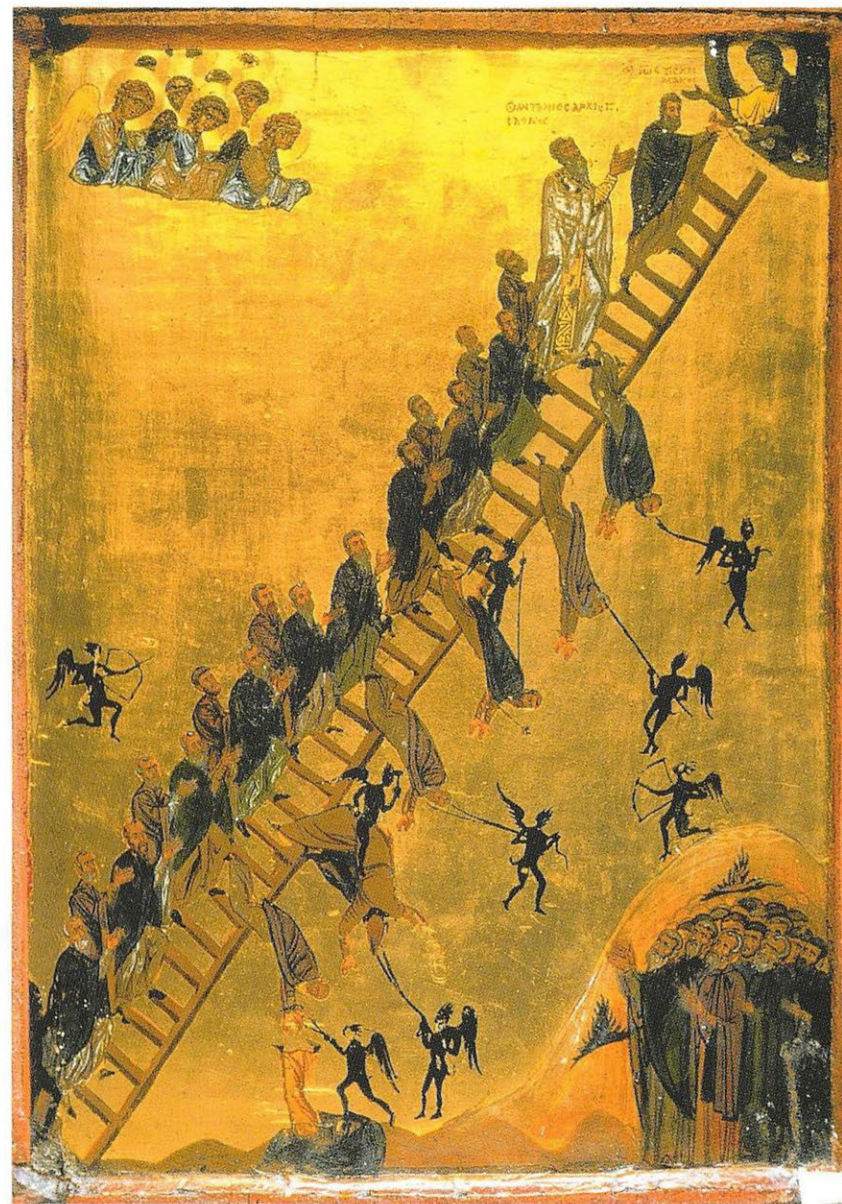
Túldalon:
Késő XII. századi
ikon, a Klimakos
Szent János által
elképzelt meny-
nyei létrát ábrá-
zolja. A szerze-
tesek ezen emel-
kednek a menny-
be, miközben
apró fekete dé-
monok próbálják
őket letaszítani.
Szent Katalin-
monostor.

ezek olyan emberi lények voltak, akik áthatoltak a teremtet és az isteni világot elválasztó korlátokon.

Az emberiségen és más élőlényeken kívül démonok népesítették be a teremtet világot. A bizánci szövegek, különösen a korai időszakokban biztosak a természetfeletti lények jelenlétében. Ezek a Sátánt szolgálják, és többen közülük pogány szentélyekben és síremlékekben laknak. A szerzetesi értekezések szerint általában láthatatlan démonok öt érzékszervükön vagy értelmükön keresztül csábítják bűnre a keresztényeket. Egyes démonokhoz különböző bűnök tartoznak, így van démonja a büszkeségnek, a gőgnek, a paráznaságnak stb. Néha emberi vagy állati formát öltenek, például a kígyóét, a kutyáét vagy a mogyorós peléét. Szembe-

Démoni történetek

Sykeóni Szent Theodór életéből, a VII. századi Kis-Ázsiában élő és utazó szent aszkéta életrajzából tudhatunk meg a legtöbbet a bizánci démonokról. Az életrajz szerint a falusi keresztények számos alkalommal hívták Theodórt, hogy segítsen közösségüket megszabadítani a démonoktól. Mivel Isten embereként szigorú aszkéta életet élt, ő volt a legalkalmasabb a feladat elvégzésére. Egyszer egy kis falu egyik lakosa, mikor szérűjét akarta kibővíteni, elsimított egy kis dombocskát, melyben démonok laktak. A tisztátalan szellemek kiözönlöttek a nyíláson, megszállták az állatokat és még néhány embert is. Az öregek végül elküldtek Theodórárt, és könyörögtek neki, hogy szabadítsa meg a falvat a fertőtől. Amint megérkezett, utasításba adta, hogy tágítsák ki az üreg nyílását, melyben a démonok laktak. A rákövetkező napon körmenetet vezetett a falu körül, és amikor odaértek a dombhoz, imádkozni kezdett, majd megparancsolta a démonoknak, hogy térjenek vissza a búvóhelyükre. A megszállottakból is kiűzte a démonokat. Mikor a démonok visszatértek az üregbe, lezárták a nyílást, és kegykeresztet állítottak a halmon. A *Sykeóni Szent Theodór életében* megjelenő démonok nagy veszélyt jelentettek a helyi lakosságra, a szent azonban könnyedén legyőzte őket. Érdekesség, hogy a démonok állandó lakhellyel rendelkeztek – az egyik részletben a gordiumi démonok kijelentik, hogy erősebbek a galíciaiainál. Különböző formákat vehettek fel, néha légy, máskor nyúl és mogyorós pele alakjában jelentek meg.

szállnak az emberekkel, különösen az aszkéta szentekkel, mivel el akarják vonni figyelmüket, és meg akarják rémíteni őket. Gyakran parazita módjára megszállják az emberek vagy az állatok lelkét, és örületbe kergetik őket. Az evangéliumokban leírtakhoz hasonló ördögűzési gyakorlatokat a *Szentek élete* is gyakran említ, ilyenek voltak például a kereszttetés vagy az, hogy egy szent ember kézrátétellel kiűzhette a démont, aki hangos, rikácsoló hangot hallatva menekült.

A halál és a túlvilági élet

A Bizánci Birodalomban nem alakult ki egységes és állandó nézet azzal kapcsolatban, hogy mi történik a halál után. A beszámolók többféle forrásra támaszkodnak: ezekből azonban világosan kiderül, hogy az egyház hivatalos véleménye sok esetben eltért az általános felfogástól. A temetéseken és a megemlékezések alkalmával elhangzott imák, himnuszok és hitszónoklatok azt az általános nézetet képviselik, hogy a halált követően a lélek elválik a testtől. Egy bizonyos várakozási idő elteltével elérkezik számára a végítélet napja, amikor minden halandó fölött Krisztus ítélkezik és végső útjára bocsátja vagy a pokolba, vagy pedig a mennyországba. A halál és a végítélet napja között eltelt időszak okoz problémát a teológusok számára. Hol tartózkodik a lélek, amikor elhagyja a testet? Mint korábban már láthattuk, a szentek lelkéről azt feltételezték, hogy rögtön a paradicsomba száll; ez azt jelenti-e, hogy a többiek lelke valahol máshol, egy kevésbé vonzó helyen várakozik? A bizánciak nem fogalmaztak meg hivatalos dogmát a purgatóriummal kapcsolatban, mint ahogy ezt a nyugatiak tették a XII. században. Tulajdonképpen ez volt a vita egyik tárgya a ferrara–firenzei zsinaton (1438–39). Úgy vélték, hogy a menny és a pokol között léteznie kell valami közbülső, harmadik várakozási helynek, ahol sor kerülhet a bűnök megbánására és az ítéletek megváltoztatására. Az élők közbenjáró imádságairól azt tartották, hogy hatással lehetnek az egyes emberek sorsának végső alakulására.

A közemberek számára íródott szövegek másképp és alkalomadtán szórakoztató módon számolnak be a halál utáni életről. A bűnösök közvetlen halál utáni bűnhődésének gondolata érthetően vonzó volt. Egy ilyen tipikus büntetés jelenik meg egy VII. századi csodás mesegyűjteményben, melyet Jóannés Moschos, Palesztinában és Egyiptomban utazó szíriai szerzetes gyűjtött össze. Jóannés elmeséli, hogy egy szerzetes nem hajtotta végre a felettese által kiszabott büntetéseket. Nem sokkal ezután meghalt, és ez a felettes Istenhez imádkozott, hogy mutassa meg neki, mi történt tanítványa lelkével. Transzba esett és egy tűzfolyót látott, melyben emberek álltak. A szerzetes is ott volt nyakig elmerülve. Amikor a felettese megfeddte, és emlékeztette arra, hogy hányszor figyelmeztette a büntetés lehetőségére, a szerzetes így válaszolt: „Köszönöm Istennek, atyám, hogy megkegyelmezett a fejemnek. Az ön imáinak köszönhetően egy püspök fején állok.”

A lelkek halál utáni sorsával kapcsolatban még figyelemreméltóbb a „vámházak” gondolata. Bár ezt a nézetet nem támogatta az egyház hivatalosan, mégis számos forrásban találkozhatunk vele, köztük – utalásként – Szent Antal híres életrajzában is, melyet Athanasios pátriárka írt a IV. században. Ezek alapján az ember lelke, miután a halál pillanatában elvált a testtől, a levegőn keresztül száll, és az úton meg kell állnia bizonyos vámházaknál. Minden egyes ponton kifaggatják a lelket arról, hogy mi mindent tett életében. Ha az egyén bűnbe esett, akkor élete során jócselekedetekkel kellett fizetnie ezekért. A X. századi *Ifjabbik Szent Basileios élete* szerint összesen huszonegy ilyen vámház volt, melyek mindegyike egy bizonyos bűnt képviselt. Ezek között megtalálhatjuk a büszkeséget, a kapzsiságot, a kéjvágyat és még sok mást. A halál pillanatában angyalok és démonok harcoltak annak jogáért, hogy ki kísérhesse el az elhunytat a veszélyes utazásra. Ezért játszhatott az élők imája kiemelten fontos szerepet e nehéz pillanatban.

A végítélet napjával kapcsolatos hiedelmek elsősorban apokaliptikus szövegekre, különösen a János evangélistának tulajdonított Jelenések könyvére támaszkodnak. Krisztus felségesen ül Szűz Mária és Keresztelő Szent János társaságában, angyalokkal, prófétákkal és az apostolokkal körülvéve. Hét angyal (számuk változhat a képi

A kép az elkárhozottak pokolbéli gyötrelmeit ábrázolja. Bizánci technikával készült mozaik a végítélet napjáról, egy XI. századi templomban Torcellón (Velencéhez közeli sziget).

ábrázolásokon) fújja trombitáját, és a halottak felemelkednek sírjukból, és lelkük egyesül testükkel. Pál apostol szerint nem a fizikai testükkel, hanem egy „szellemi test”-tel (1Kor 15,44). A halottak sorsa bizonyos mértékben már haláluk pillanatában megpecsételődő: a jelenet képi ábrázolásain a halottak Krisztus jobb és bal

„Adj mellé
angyalokat,
hogy
megvédhessék
lelkét a
szellemtől, a
levegő vadjaitól
és könyörtelen
lényeitől, akik
mindent
elnyelnek, ami
a közelükbe
kerül.”

A VII. SZÁZADI
SZENT BOLOND,
EMESAI SYMEON
IMÁJA ÉDESANYJA
HALÁLAKOR.

oldalán sorakozva várják a végítéletet. Mindegyikük megmérettetik, és kiszabják nekik a megfelelő sorsot: a mennyek országát vagy az örök kárhozatot. Az ortodox keresztények a bizánci történelem folyamán többször gondolták úgy, hogy ez az esemény hamarosan bekövetkezik. Konstantinápoly török kézre kerülése után 1453-ban (amit néhányan az Antikrisztus eljövetelét jelző katasztrófaként értelmeztek) azonban folytatódott az emberiség története és a keresztények továbbra is várták a végítélet napjának eljövetelét.

Betegség és gyógyítás

A hagyományos gyógyászat a korhoz képest figyelemre méltóan fejlett volt a Bizánci Birodalomban. A bizánci orvosok a görög-római hagyományokra támaszkodtak, és számos értekezésből, köztük Hippokratész és Galenos munkáiból is merítettek. A fennmaradt orvosi szövegek arról tanúskodnak, hogy az orvosok újrarendezték, és gyakorlati tapasztalataik alapján gyakran ki is egészítették őket. Számos kórház létesült nemcsak Konstantinápolyban, hanem a provinciákban is. Magas szinten alkalmaztak gyógyszereket, és különböző gyógy módok léteztek a mellkas, a szív, az emésztőrendszer és más szervek gyógyítására. A sebészet is figyelemre méltóan fejlett volt. A sebészeti eszközök listájából arra következtethetünk, hogy nagyszámú és változatos operációkat hajtottak végre; a bizánci sebészek beszámolóiban boncolásokat is említene, melyeket az emberi test működésének alaposabb megértése érdekében végeztek.

Ugyanakkor több bizánci állampolgár csodás gyógyulást keresett, amikor a hagyományos gyógyászat csődöt mondott. Számos csodás történetgyűjtemény maradt fenn, általában valamely szent kultusza kapcsán. Néhány szent bizonyos betegségek gyógyítására specializálódott, így a hasonló betegségben szenvedők járultak a szentélyéhez. A gyógyulást a szent helyekre való zarándoklatok is befolyásolták, például egy mártír vagy szent sírjának meglátogatása, a szenvedő felkenése a

sírból vagy ikonból folyó olajjal, ivás a szent hellyel kapcsolatban álló olajból vagy vízből, vagy az inkubáció. Az utolsó módszer, mely szerint egy éjszakát a szent sírjánál kellett tölteni, valószínűleg kapcsolatba hozható Asclepios pogány kultuszával, mivel ő is ekképpen gyógyította az embereket.

A természetfeletti gyógyulásokról és egyéb csodás történetekről szóló beszámolók magas számából arra következtethetünk, hogy a bizánciak erősen hittek a világ isteni és démoni erőinek jelenlétében. A hit fontos szerepet játszott a gyógyulások sikerében: Néhány ember azért nem részesült isteni segítségben, mert nem hitt eléggé. Az Istentől közvetlenül eredő hatalom, még

Csodás gyógyulások

A gyógyító kultusz egyik jó példája Szent Artemios, a Julianos császár uralkodása alatt, valószínűleg 362-ben mártírhálált halt keresztény tisztviselő története. Az Artemios ereklyéit birtokló konstantinápolyi Keresztelő Szent János-templomban előforduló csodás gyógyulások történeteit valószínűleg a VII. században gyűjtötték össze. Szent Artemios emésztőrendszeri és nemzőszervi megbetegedésekre – különösen a heregolyó-problémákra – specializálódott. A sérvtől, daganatoktól és egyéb betegségektől szenvedők a templomban aludtak. A szent általában látomás formájában jelent meg betegeknek, és közvetlen beavatkozással, vagy pedig orvosi tanácsok segítségével gyógyította meg őket. Egy György nevű ember évek óta here-rendellenességtől szenvedett, és orvosai a szervek amputálását tanácsolták. Ehelyett az éjszakát a Szent János templomban töltötte, és azt álmodta, hogy a hentesnek öltözött Artemios alhason szúrta egy késsel. Eltávolította és megtisztította a beleit, majd feltekercselte és visszahelyezte őket György testébe. Amikor a beteg ember felébredt, azt tapasztalta, hogy teljesen meggyógyult. Egy másik embernek kelés volt a heréjén, amit a hagyományos orvosok képtelenek voltak meggyógyítani. Amikor elment a Szent János templomba, a szent egy látomásban megjelent számára és szikével bemet-
szést végzett a kelésen. Ez azonnal kifakadt, és a beteg meggyógyult. Érdekes megjegyeznünk, hogy Artemios ezekben az esetekben a hagyományos gyógyászat módszereit alkalmazta, miközben a természetfeletti hatalom erejére is támaszkodott.

ha szenteken, ereklyéken vagy ikonokon keresztül jutott is el az emberekhez, mindenképpen magasabb rendű volt a démoni hatalomnál. Elegendő volt, ha egy szent ember keresztet vetett vagy imát mondott a megszálltakért, és azok máris meggyógyultak. A bizánci szövegekben megjelenő gyógyításoknak, ördögűzéseknek, csodás gyógyulásoknak Isten természetes rendjének helyreállítása volt a szerepe. A betegségek és a halál e rendtől való eltévelyedést jelképezték, melyet csak Isten képes helyrehozni.

Az ortodox identitás „mások”-kal szemben

A bizánci világnézet másik jellemzője a közös identitás fogalmában rejlik. A bizánci történelem minden korszakában az ortodox keresztények elsősorban a valláson keresztül határozták meg önmagukat. Természetesen birodalmi polgárok voltak, a fogalom azonban a több nép által benépesített, többnyelvű, hatalmas (bár egyre csökkenő) területű politikai uralomhoz való hűségüket fejezte ki. Cserébe azért, hogy a Keletrómai Birodalom polgárai voltak, és adót fizettek a központi birodalmi kormánynak, csupán katonai védelmet remélhettek. A keresztény vallás azonban teljes világnézetet biztosított számukra, melynek, mint már láthattuk, része volt mind a földi, mind pedig a mennyei királyság, valamint az élet és a túlvilág. A Szentírás olvasása, a templomba járás, az ikonok előtt való imádkozás, a mártírok és a szentek sírhelyeinek meglátogatása révén a keresztények egy közös identitású és célú közösség tagjaivá válhattak.

A bizánci történelem folyamán a keresztény identitást többször fenyegette veszély kisebb-nagyobb mértékben hol kívülről, hol pedig belülről. Az ortodox keresztények úgy érezték, hogy hitüket és életüket ellenséges ideológiai rendszerek fenyegetik. Az első lépés ezek leküzdésére az volt, hogy kifejezésre juttatták hitüket az ökumenikus zsinatok dogmatikus határozataiban, majd pedig olyan dokumentumokban, mint az

ortodoxia *Synodikonja*. A második lépés a dogmáktól eltérők megbüntetése volt a birodalom határain kívül és belül egyaránt.

Meglepő és sajnálatos tény, hogy több korszakban is a zsidó közösségeket érte a legtöbb kritika. A bizánci keresztények részéről több oka is lehet a zsidók elleni hosszan tartó előítéletnek. Már a II. századtól kezdve a kereszténység ideológiai ellenségeként tekintettek a zsidókra. A korai keresztények, akik közül sokan a zsidó hitről tértek át, el akartak távolodni korábbi hittestvéreiktől, akik nézetük szerint elutasították Krisztus új üzenetét. Ezenkívül a keleti birodalom legtöbb nagyvárosában fennmaradt, nagy részben önmagukat kormányzó zsidó közösségek a bizánci társadalom számára kívülállónak tűntek. Ez különösen olyan katonai és gazdasági nyomás alatt volt jellemző, mint például a VII–VIII. században, amikor is a zsidók voltak a fekete bárányok, és az üldöztetés minden formájának ki voltak téve. A bizánci szövegekből és képekből egyaránt kiderül, hogy a zsidók az ideológiai ellenség jelképévé váltak. Így zsidónak bélyegezték az eretnekeket, például az ariánusokat vagy a képrombolókat. A prédikációk és a himnuszok, különösen nagypéntek és húsvét környékén, a zsidókat Krisztus keresztre feszítésében játszott szerepükért elítélték.

Az emberek kollektív identitását a társadalomban nemcsak az határozza meg, hogy hogyan látják magukat, hanem az is, hogyan nem. Gyakori veszélyes politikai és katonai helyzetük következtében a bizánciaknak talán még jobban szükségük volt arra, hogy egységes csoportként tekinthessenek magukra. Mint már láthattuk ebben a fejezetben, identitásuk alapját elsősorban ortodox keresztény vallásuk képezte, mely nem csak az elfogadott dogmákból és vallásgyakorlatból, hanem a kozmosz keletkezésével kapcsolatos elméletekből, a történelem céljainak meghatározásából és az isteni hatalom evilági közelségéből állt. A jól meghatározott csoporthoz való tartozás tudata szintén fontos

„A keresztény
álláspont
védelme a
zsidók elítélésén
keresztül
könnyen
megérthető: a
keresztények
évszázadokon
keresztül úgy
határozták meg
magukat, hogy
különbséget
tettek a
kereszténység
és a judaizmus
között, ezért
ellenségeiket
gyakran
zsidóknak
bélyegezték.”

KATHLEEN
CORRIGAN: VISUAL
POLEMICS IN THE
NINTH-CENTURY
BYZANTINE
PSALTERS, 1992.

részét képezte világnézetüknek. Ez sajnálatosan a Bizánci Birodalom területén élő vallási kisebbségek elnyomásához vezetett, ami azonban valószínűleg megerősítette a gyakran a kihalás szélén álló társadalom önbizalmát.

A művészet mint a hit kifejezőeszköze

A bizánci egyház egyik legfontosabb öröksége az a művészet, amelyet létrehozott és amely a mai napig fennmaradt a birodalom korábbi területein, főleg a Közel-Keleten, a mai Törökország, Görögország és az egykori Jugoszlávia utódállamainak területén. A nyugati turisták gyakran ellátogatnak ezekre a helyekre, és lenyűgözi őket a falfestmények, mozaikok, valamint a templomépületek látványa. A legértékesebb bizánci műalkotások nagy része nyugat-európai múzeumokban és könyvtárakban található. Ezek közül néhányat a keresztetek raboltak el Konstantinápolyból

Jellegzetes
középbizánci
templom,
hagyományos,
négyzetbe
rajzolódó kereszt
kupolával.
A XI. századi
Hosios Loukas-
kolostor-templom
Görögország
középső részén.

1204-ben, a többit a későbbiekben keletre látogató európaiak vásárolták meg. Ez a fejezet két okból vizsgálja a bizánci művészet és építészet történetét: Először is a bizánci szellemiség fontos kifejezőeszközei; másodsorban talán ezek képezik e kihalt civilizáció legkönnyebben hozzáférhető örökségét az utazók és a kutatók számára egyaránt.

Korai keresztény művészet

A bizánci művészet kezdetének időpontját ugyanolyan nehéz meghatározni, mint magáét a birodalomét. A IV. század eleji keresztény művészet még gyermekcipőben járt, amikor Kónstantin megalapította a fővárost, Konstantinápolyt. Habár a tudósok máig vitatkoznak azon, hogy az első két évszázadban bálványimádásnak tekintették-e és tiltották-e az ábrázoló művészetet, az azonban nyilvánvaló, hogy nagyon kevés kép keletkezett ebben az időszakban. A legrégebbi díszített keresztény épület a Dura-Európosz városában (a mai Szíria) található keresztelőkápolna, mely Ádám és Éva, Krisztus, a Jó Pásztor és a feltámadása után Krisztus sírjához látogató három asszony festményét tartalmazza. A templom-épületből arra következtethetünk, hogy a fontos keresztény tanításokat jelképező bibliai jelenetek képi ábrázolásának hagyománya a III. század közepére már kialakult. Még ennél is meglepőbb, hogy az ugyanezen a helyen épült zsinagógában az Ószövetség történeteit ábrázoló falfestményeket találhatunk. Látszik tehát, hogy a korszakban a területen élő zsidók és keresztények nem értelmezték szó szerint Istennek a vallási témájú képi ábrázolás elleni parancsolatát (Kiv 20,4).

A korai keresztény művészetnek egy másik jelentős példáját találhatjuk a Róma falain kívüli katakombákban, melyeket a keresztények és a pogányok egyaránt temetkezőhelyként használtak. A keresztény katakombák a III–V. századból származnak. A föld alatti kamrákat díszítő festményekben az a legmeglepőbb, hogy milyen egyszerűen és szimbolikusan ábrázolják a keresztény hit alap-

vető üzenetét: a krisztusi üdvözülést és feltámadást. A választott jelenetek – például Ábrahám feláldozza Izsákot, Mózes átkel a Vörös-tengeren, a három ifjú a tüzes kemencében, Lázár feltámadása – eddigre már a keresztény feltámadás jelképeivé váltak. A római katakombák feltárással vált ismertté a keresztény igazságok egyszerű de hatásos képi ábrázolásának fejlett bizánci módszere, melynek lényege, hogy a képek nem történeteket ábrázolnak, hanem az Ószövetség és az Újszövetség eseményeinek teológiai interpretációi.

A keresztény művészet kezdeteivel kapcsolatba hozható másik jelenség a III. és a IV. században, mely az esztétikai értékek eltolódását is jelzi, a késő római művészetnek a klasszikus realizmustól való elmozdulása az absztrakt ábrázolásmód felé. A kutatók szerint az absztrakt ábrázolásmódot gyakran szándékosan alkalmazták, tehát ennek oka nem szükségszerűen a művész technikai hiányosságaiban keresendő. A szobrok – mint például a III. században uralkodó négy császár (tetrarchák) porfír szobra, amely jelenleg a velencei Szent Márk-székesegyház előtt áll – szimbolikus üzenetet közvetítenek a realista ábrázolásmód rovására. A szobor absztrakt, sőt primitív stílusa az uralkodók jellemzőit érzékelteti: a megbízhatóságot, az egységet és a katonai erőt.

Mivel Kónstantin támogatta a keresztény vallást a Római Birodalomban, az egyháznak lehetősége nyílt arra, hogy hivatalos imahelyeket építsen és ezeket feldíszítse. Hamarosan elkezdtek díszíteni templomaikat, és a bibliai jelenetek, valamint a szentek ábrázolásának különböző módjai alakultak ki. Az V. századra a templomdíszítésnek két teljesen különböző módja körvonalazódott. Az első ezek közül a már korábban – a római katakombákkal kapcsolatban – említett teológiai dogma szimbolikus ábrázolása. A földgömbön helyet foglaló, angyalokkal övezett Krisztus képe a VI. századi San Vitale-templomban Ravennában jó példája ennek az irányzatnak. A mozaik egyértelműen azt az üzenetet

III. század végi
vagy IV. század
eleji porfír
szobor,
valószínűleg
a tetrarchiáról.
Szent Márk-
székesegyház,
Velence.

közvetíti, hogy a Pantokrátor Krisztus az emberiség megmentésére érkezett.

A díszítés másik korai stílusa a bibliai történetek részletesebb, narratív képi ábrázolása. Jó példákat találunk e stílusra az V. századi Santa Maria Maggioreban Rómában, amely részletes ó- és újszövetségi jeleneteket tartalmaz. Köztudott, hogy az egyház felismerte a vallási témájú képek oktatási jelentőségét, és valószínűsíthető, hogy ez lehetett a templomdíszítés e stílusának elsődleges célja. Különböző korai egyházatyák magasztalták a vallási témájú képi ábrázolás értékeit, különösen az írástudatlanok és azok számára, akik nem férhettek hozzá könyvekhez.

A templomfal és mennyezet mozaik dekorációját széles körben alkalmazták az V–VI. század folyamán

A glóbuszon
helyet foglaló
Krisztus
az angyalok tár-
saságában.
A VI. században
épült San Vitale-
templom
szentélymozaikja,
Ravenna.

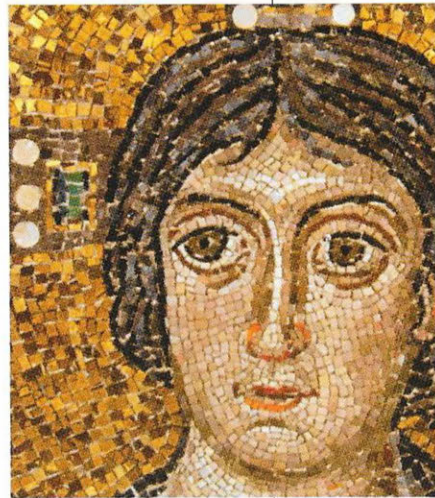

a birodalomban. A stílus tökéletesedésével párhuzamosan egyre finomabb és értékesebb anyagokat alkalmaztak az egyes mozaikok készítéséhez. A fali mozaik sötétebb részei terrakottából, de akár átlátszó üvegből és fél-drágakövekből is készülhettek. Az arany és ezüst mozaik úgy készült, hogy az értékes anyagok vékony lemezeit áttetsző üveglapok közé helyezték. Ezeket különböző méretű darabokra vágták, a legfinomabbakat és legkisebbeket az emberi arcok és más fontos részletek ábrázolásához használták fel. A művészek a magasban elhelyezkedő mozaikok tervezésénél és kivitelezésénél figyelembe vették a távlati és a fényviszonyokat, még akkor is, ha emiatt rövidülésben kellett ábrázolniuk az egyes alakokat. A VI. századi bizánci mozaikok legszebb példái a birodalom azon területein maradtak fenn, melyeket

nem sújtott az ikonrombolás. A Szent Katalin-monostor (Sínai-félsziget) templomának szentélyében látható gyönyörű ábrázolás a megtestesült Krisztusról vagy a VI–VII. századi ravennai uralkodók, például Justinianos által alapított templomok ábrázolásai talán a templomdíszítés e „fényűző” formájának legszebb darabjai.

Hordozható ikonok

Az V. és a VIII. század között, különösen a birodalom keleti felén az ábrázoló művészet egy másik formája vált egyre népszerűbbé a közösségi és a magányos ima gyakorlatában: az általában falakra, de olykor más anyagra, például elefántcsontra vagy zománcre festett szent ikonok. A legkorábbi ilyen ikonok a VI. vagy VII. század-

Krisztus fejét
ábrázoló
mozaikrészlet
a ravennai
San Vitale-
templomban.

„Állítsatok keresztet a szentélyben...
A szent templom falait mindkét oldalon díszítsétek egy kiváló festő ó- és újszövetségi képeivel, hogy az írástudatlanok ezek láttán megtudhassák az igaz Istent őszintén szolgálók férfias hőstetteit, és kedvük támadjon a jó példa követésére.”

SÍNAI SZENT
NEILÓS (MEGHALT
430 KÖRÜL)

ban készültek. A korszakból fennmaradt 27 darabból álló legnagyobb gyűjtemény a Szent Katalin-monostorban a Sínai-félszigeten, a mai Egyiptomban található.

A Sínai-gyűjtemény egyik híres darabja Isten anyját ábrázolja, amint a gyermek Krisztust tartja ölében, két szent, Szent György és Szent Theodór társaságában. Mögöttük két angyal áll, félig elfordulva, az ég felé tekintve. Az ikon különböző művészi stílusaira felfigyeltek a tudósok és egyetértenek abban, hogy ezeket a művész szándékosan alkalmazta. A szilárd, emberi alakként ábrázolt Szűz félrenéz a szemlélőtől, mintha így akarná éreztetni kapcsolatát az isteni hatalommal. Az impresszionista stílusban ábrázolt angyalok földöntúli jellege a legmegfelelőbb testetlen természetük megjelenítésére. A szent katonák azonban egyenesen a szemlélő szemébe néznek, így érzékeltetve, hogy ők jelképezik az emberi és az isteni világ kapcsolódási pontját. A komoly, szemből ábrázolt testtartás és az absztrakt stílus jellemző a korszak szentábrázolásaira. Valószínű, hogy ezzel kívánták érzékeltetni a szent alakok szellemi elkülönülését a világi társadalomtól.

Művészet az ikonrombolás után: a makedón reneszánsz

Az ikonrombolás, azaz a vallási témájú képi ábrázolás közel egy évszázados elnyomása után újra felvirágzott a bizánci művészet. A templomokat ismét mozaikok és falfestmények díszítették. Ikonok készültek, a kéziratokat miniatúrákkal és más dekorációkkal illusztrálták. Ebben az időszakban alakult ki bizonyos bibliai témák ábrázolásának klasszikus módja, azaz az ikonográfia. Ugyanakkor eredeti és kreatív művészi megközelítéseknek lehetünk tanúi az ábrázoló művészet más területein is. Ebben a részben ezek közül kettővel foglalkozunk: a kézirat-illusztrációkkal és a monumentális faldekorációkkal, különös tekintettel a mozaikokra.

Máriát, Isten
anyját két szent
társaságában
ábrázoló
VI. századi ikon.
Szent Katalin-
monostor, Sínai-
félsziget.

A kéziratok száma jelentősen megnövekedett a IX. század elején. Ebben az időszakban kidolgoztak egy új, kurzív kézírást, a minusculás írást, melynek elterjedéséhez a bizánci kolostorok egyre nagyobb szerepe és a képtisztelet győzelme szintén hozzájárulhatott. Bár a fennmaradt görög kéziratok nagy részét nem illusztrálják miniatűrök, a gazdag patrónusok és császárok megbízatásából készült példányok gyakran tartal-

maznak arany levéllel díszített, gyönyörűen kidolgozott képeket. Az evangéliumos könyvek és a szentírási olvasmánygyűjtemények, azaz a lectionariumok között található a legtöbb illusztrált kézirat. Közülük több egész oldalakon ábrázolja a könyveiket író evangélistákat vagy Krisztus életének jeleneteit. A Dávidnak tulajdonított 150 zsoltárt tartalmazó Zsoltároskönyvet (psalterium) is gyakran illusztrálták. A legkorábbi zsoltároskönyv-díszítések a IX. századra tehetők. Az egyes zsoltárokat kísérő képek a margón helyezkednek el; érdekesség, hogy nemcsak a versszakok témájára, hanem a korabeli

eseményekre, például az ikonrombolásra is utalnak.

Egyes IX. és X. századi kéziratok emlékeztetnek a hellenisztikus és a késő római művészet klasszicizáló stílusára. Az alakok ábrázolásmódja, a ruhák redői, a perspektíva, a pogány megszemélyesítések következtében ezekre a képekre egyfajta kulturális reneszánsz termékeiként szokás tekinteni. A reneszánsz kifejezés azonban félrevezető lehet. A bizánciak emlékeztében mindig is élénken élt a pogány,

klasszikus múlt, és soha nem volt szükség szándékos újjáélesztésére. Talán célravezetőbb lenne, ha a klasszicizáló képekre és irodalmi szövegekre a bizánci kultúra jellegzetes, mindig is fontos ágaként tekintenénk. Teljesen elfogadott volt, ha egy keresztény üzenetet pogány retorika és művészi technika segítségével közvetítettek. Ezek valójában hitelesebbé teheték a kéziratokat a múltat értékelni képes olvasók és szemlélők számára.

Templomdíszítés a középbizánci korban

A Justinianos császár uralkodásának elején tervezett és épített Hagia Sophia-nagytemplom vált az egyházi építészet ideális modelljévé a Bizánci Birodalomban. Az Hagia Sophia egy négyszögletes alapra épített kupolás

A zsoltárokat író
Dávid a *Párizsi*
Zsoltároskönyv-
ben (950 körül).

bazilika. Ennek köszönhetően hatalmas a belső területe, melyben a látogató szemét felfelé vonzzák a nagy kupolához vezető boltívsorozatok. A VIII. századi Germanos pátriárka valószínűleg az Hagia Sophiára gondolt, amikor a Nagytemplom hatalmas belsejét jellemezte írásában. Az ikonrombolás korszakát követően a bizánci templomokat egy bizonyos építészeti típus, a „négyyszögbe rajzolódó kereszt” alapján tervezték. Ezeknek a templomoknak, az Hagia Sophiához hasonlóan, központosított a szerkezetük: A csúcskupolát számos csegelyes kupola és boltív támogatja, melyek a négyyszögletes alap felé ívelnek. A késő bizánci templomok az Hagia Sophiához képest általában kisebb méretűek voltak. Emiatt zártabbnak és sokkal meghittebbnek tűnnek a nyugat-európai templomoknál.

A középbizánci templomok díszítése követi építészeti szerkezetüket. A falfestmények és mozaikok témaválasztása az univerzum hierarchiáját tükrözi. A csúcskupolában a Pantokrátor Krisztusnak, az emberiség bírójának és megváltójának a mellképét láthatjuk.

A Szűz és a Gyermeke általában a szentélyben jelenik meg. A kupolát körbevevő felső falakon és sarokboltozatokon Krisztus életének különböző jeleneteit találhatjuk. A jelenetek rendszerint az egyház fontos ünnepeit ábrázolták. A kulcsfontosságú ünnepeket, mint például Gyümölcsoltó Boldogasszony, a karácsony, Jézus színeváltozása, a virágvasárnap és a húsvét, mindig ábrázolták, de bizonyos fokú rugalmasság megengedhető volt a témaválasztás és a jelenetek elrendezése terén. A templom alsóbb falain szentek, mártírok és más fontos személyiségek arcképét láthatjuk. Az ünnepi jelenetekhez hasonlóan a választott szentek jelentősen eltérnek az egyes templomokban. A templomdíszítés nyilvánvalóan nagymértékben tükrözte az adományozók kívánságait és kikötéseit; minden templom egyedi; patrónusa, építész, festője és mozaikkészítője gondolatait tükrözi, akik együttesen tervezték meg szerkezetét és díszítését.

A Pantokrátor
Krisztus képe
a XII. századi
Daphni-kolostor
templomának
kupolájában
(Athén közelében).

Késő bizánci művészet

A Bizánci Birodalom végső pusztulását (1453) megelőző viszontagságok ellenére tovább virágoztak a művészetek és az építészet. Változatos művészeti médiumok – nemcsak falfestmények és ikonok, hanem kéziratok, elefántcsont faragványok, selyem falikárpit és fémmunkák – segítségével ábrázolták a vallási témákat. Sajnos ez a fejezet nem elegendő a részletes bemutatásukra; helyette azonban hasznunkra válhat a késő bizánci művészet néhány irányzatának általános bemutatása.

Visszatérve a falfestményekre és az ikonokra, szembetűnő, hogy a XI–XII. századi művészek egyes alkalmakkor sokkal realisztikusabb stílust alkalmaztak, mely nagyban különbözik a korábbi ábrázolásoktól. A stílusváltásnak azonban megvan a maga oka. Az absztrakt ábrázolásmód a vallási művészetnek megfelelően a világi dolgoktól való elfordulást és egyfajta nyugalmat közvetít. Az egyes, de semmi esetre sem az összes későbbi ikonokon megfigyelhető realista stílus általában történetet vagy az ábrázolt alakok érzelmeit hivatott kifejezni.

Az irányzatot jól megfigyelhetjük a Szent Katalin-monostor egyik XII. századi ikonján, mely az angyali üdvözlést ábrázolja. Az Isten anyjához közelítő Gábel arkangyal félig elfordult, örvénylő drapériába öltöztetett alakja a küldetésének sikerével kapcsolatos izgalmat közvetíti; ez a gondolat az ünnepről megemlékező számos hitszónoklatban szintén megfogalmazódik. A Szület szerény fiatalasszonyként jelenítik meg, aki Jakab Ősevangéliuma szerint skarlátvörös fonalat fon.

A korszak realista ábrázolásmódjának és érzelmkifejezésének másik híres példaként tekinthetünk a mai Macedónia területén található, Skopjéhez közeli nerezzi Szent Panteleimon-kolostor falfestményeire. A kolostor keletkezését az 1164-ből származó felirat alapján datálják; a központi templomban körülbelül 20 jelenetből álló falképciklus található, köztük egy passió-ciklus is. Az alapító, Alexios Komnénos – II. Joannés császár unokaöccse – bizánci volt, akinek valószínűleg birtokai voltak a területen. Látható, hogy a kolostor főtemplomának díszítésére rendkívül tehetséges bizánci művészeket alkalmazott, akik magabiztosan és finoman fogalmazták meg képileg Krisztus kínszenvedését. A Krisztus siratását ábrázoló kép, melyen Mária átöleli halott fiát, és arcát az arcához szorítja, az anya fájdalmát rendkívül élethűen juttatja kifejezésre (lásd: illusztráció, 173.

Az angyali üdvözlést ábrázoló XII. század végi ikon a Szent Katalin-monostorban, a Sinai-félszigeten.

oldal). Számos tudós véleménye szerint az ilyen XII. századi monumentális alkotások voltak a XIII. századi itáliai Giotto és kortársai falfestményeinek közvetlen előfutárai.

Konstantinápoly visszafoglalása a latinoktól 1261-ben és a Bizánci Birodalom végső összeomlása között eltelt időszakban tovább virágzott a kultúra, ami az irodalomban és a művészetekben egyaránt kifejezésre jutott. Egyre több ikon készült, jelezve az ortodox keresztények folytatódó rajongását az isteni hatalom hordozható jelképeiért. A parányi kövekből készített

Krisztus születését ábrázoló jelenet a Hosios Loukas-kolostorban

A középbizánci művészet ünnepi jeleneteinek jobb megértése érdekében hasznunkra váltat egy tipikus jelenet elemzése. Krisztus születésének mozaikábrázolása a X. századi Hosios Loukas-kolostorban, Görögország középső részén, a bizánci vallási művészet számos jegyét magán viseli. Először is fontos megfigyelnünk a művész mértéktartását a jelenet megszerkesztésében: A Szűz egy barlangban ül a gyermek Krisztus mellett. Jobb oldalán a gyermeket csodáló pásztorok, bal oldalán pedig a három király foglalnak helyet. Az angyalok felülről nézik a jelenetet, míg József a központi figurától kicsit távolabb ül, meglehetősen szomorúan. A jászoltól egy kicsit jobbra, mintha csak egy külön jelenet lenne, a gyermek Krisztust fürdető két babaasszonyt láthatjuk. Amint ránézünk erre a jelenetre, rögtön nyilvánvalóvá válik, hogy itt többről van szó, mint a bibliai történet illusztrációjáról. A kép minden eleme szimbolikus jelentést hordoz, melyekre az evangéliumokon kívül még számos forrásból következtethetünk. Például Krisztus születésének jeleneténél mindig megjelenő ökör és szamár az állati világot és a tanulatlan rétegeket jelképezik, akik először fogadták el Krisztus tanításait. Ha az ökör és a szamár jelenlétét Izajás próféciájának beteljesüléseként értelmezték: „Az ökör megismeri gazdáját, és a szamár urának jászolát, csak Izrael nem ismer meg, népem nem tud semmit megérteni!” (Iz 1,3). A gyermeket fürdető babaasszonyok története a Jakab Ősevangéliumaként ismert apokrif szövegből származik. A jelenetet Krisztus emberi természetét és születésének valóságát közvetítette. A jelenet számos más aspektusát ihlették ószövetségi próféciák és a fentiekhez hasonló teológiai megfontolások. Mindezekelőtt azonban a kép gondos felépítése és az események szimbolikus jelenésének hangsúlyozása tűnik szembe.

mozaikok a korszak technikai újítását jelképezik. Az arany levéllel gazdagon díszített és a jól megalapozott ikonográfiai hagyományokra építő kézirat-illusztrációk szintén nagy számban fennmaradtak. Nemcsak Konstantinápolyban épültek mozaikokkal és freskókkal díszített templomok és kolostorok, hanem a még bizánci uralom alatt álló külső provinciákban is.

A vallási épületek felújítása és alapítása gyakran gazdag patrónusok dolga volt. Konstantinápolyban számos ilyen személyiséget ismerünk az utolsó évszázadokból. Egy birodalmi előljáró parancsnok,

Krisztus születését ábrázoló jelenet a XI. századi Hosios Loukas-kolostorban Görögország középső részén.

Michaél Glabas felújította a Theotokos Pammakaristos-kolostort, mely a Fethiye Camii mecsetként mai napig fennmaradt Isztambulban. Valószínűleg az 1290-es években Glabas kupolát építtetett a tetejébe, melyet a Pantokrátor Krisztus mozaikja díszít. A késő bizánci patrónusok másik fontos példája a tudós és államférfi Theodór Metochítés, aki a Konstantinápoly külterületén elhelyezkedő ősi Chora-kolostor felújítását támogatta (lásd: illusztráció, 46. oldal). A felújítás alatt újjáépítették és mozaikokkal díszítették a korábbi templom boltozatait, a belső és külső előcsarnokot, azaz narthexet és egy csatlakozó kápolnát, *parekklesiont* építettek hozzá. A kolostor különböző részeit díszítő mozaikok és falfestmények ma is láthatók, és az őket alkotó művészek zseniális képességeit tanúsítják: a korai bizánci ikonográfia művészi mértéktartását és teológiai szimbolizmusát megőrizték, de ugyanakkor az emberi testek, érzelmek és mozgás kifinomult ábrázolásának lehetünk tanúi.

A bizánci művészeti örökség

Bár a bizánci művészeti örökség jelentős hányada elpusztult, a Földközi-tenger vidékén mégis számos műkincs fennmaradt. A területre ellátogató mai turisták ugyanolyan gyönyörűnek és inspirálónak találják a Keleti Birodalom maradványait, mint a sokkal híresebb klasszikus civilizációét. Sok nyugati turista azonban nincs tisztában azzal, hogy milyen messzire terjedt a bizánci művészetnek és mestereinek a hatása. A XII. századi palermói és cefalúi (Szicília) templomok több szempontból is a közép-bizánci díszítés klasszikus példái. Bár az 1140-es és 1180-as évek között uralkodó normann királyok megbízásából épültek, minden kétséget kizáróan bizánci mesteremberek tervezték és díszítették őket. A mozaikok stílusa és elrendezése, kezdve a Pantokrátor Krisztus alakjával a kupolában a főhajóban látható bibliai jelenetekig és alakokig, majdnem teljesen bizánci

ihletésűek. Ugyanakkor számos különbség is megfigyelhető, melyek nagy valószínűséggel a nyugati megrendelők vágyait és nézőpontját tükrözik. A palermói Cappella Palatina szentélyében található második Pantokrátor Krisztus az alatta ülő Szűz Mária alakjával teljesen idegen a bizánci ikonográfiában. A jelenetek megválasztásának és elrendezésének egyéb különös variációival találkozhatunk a főhajó falain.

Velence szoros kapcsolatot tartott fenn a Bizánci Birodalommal még Észak-Itália longobárd kézre kerülése (VIII. század) után is. Ezt tanúsítja a városban a XI. században épült Szent Márk-székesegyház, melynek építőjére nagy hatást gyakoroltak a bizánci építésszek és mozaikkészítők, akik valószínűleg maguk is közreműködtek az építésben. A templom terve a híres konstantinápolyi Szent Apostol-templomot veszi alapul, mely sajnos nem maradt fenn. A mozaikok a közeli Torcello szigetének templomáéhoz hasonlóan teljesen bizánci stílusúak.

A bizánci művészet és építészet hatása nemcsak a bizánci uralom alatt álló területeken nyilvánvaló, hanem a szomszédos északi, keleti és nyugati államokban is. Macedónia, Szerbia, Románia, Oroszország és Ukrajna számos temploma viseli magán az egykori

Krisztus siratását
ábrázoló
falfestmény
a Szent
Panteleimon-
kolostor
templomának
északi falán a
Skopjéhez közeli
Nereziben,
Macedóniában.

Előző oldalon:
Bizánci stílusban
díszített,
1600 körül épült
kolostortemplom
a romániai
Sucevitában.

tehetséges bizánci mesteremberek kézjegyét, míg másokat helyi építésztanítványaik építettek. A keleti területeken, például Örményországban és Grúziában azután is érezhető a Bizánci Birodalom hatása, miután ezek a területek már nem tartoztak Konsztantinápoly fennhatósága alá. A kulturális és a vallási hatás következtében meghonosodtak a templomépítészet és -díszítés hagyományai, melyeket a politikai befolyás megszűnte után továbbra is alkalmaztak.

Az örökség

Konstantinápolyt, a Bizánci Birodalom fővárosát végül 1453. május 29-én elfoglalták az oszmán törökök. A támadást megelőző éjszakán a város görög és latin keresztény lakosai egy utolsó misére gyűltek össze az Hagia Sophia-nagytemplomban. Az ostrom kora hajnalban kezdődött. A török csapatoknak sikerült átjutniuk a falakon, és megrohamozták a fővárost. XI. Kónstantin császár életét vesztette az ostrom alatt, holttestét sohasem találták meg. II. Mehmed szultán három napon és éjszakán át hagyta, hogy csapatai fosztogassák a várost. Ekkor számos elbecsülhetetlen értékű bizánci műkincs pusztult el, köztük ikonok, kéziratok és egyházi kincsek. Végül II. Mehmed győzelmesen bevonult a meghódított városba, mely az Oszmán Birodalom fővárosa lett.

Vajon e tragikus események a Bizánci Birodalom pusztulásához vezettek? Konstantinápoly elfoglalása kétségtávol a Keleti Birodalom politikai és katonai uralmának a végét jelentette. A megmaradt görög területek hamarosan mind elestek: az oszmánok nem sokkal ezután elfoglalták az égei-tengeri szigeteket, a dél-görögországi Moreát pedig 1460-ban. Végül pedig a nagy bizánci Komnénos dinasztia uralma alá tartozó, a Fekete-tenger északi partjainál fekvő Trebizond került török kézre 1461-ben. Ez a dátum jelenti a birodalom végét, mely több mint egy évezreden keresztül minden fronton meg tudta védeni magát ellenségeivel szemben.

Az ortodox vallás hívei és egyházuk azonban nem szűntek meg létezni 1453 után sem. Az oszmán uralom alatt a török szultánok tolerálták görög alattvalóik keresztény hitét. Az iszlám legkorábbi hagyományainak megfelelően a keresztényekre mint a „könyv emberei”-

re tekintettek, akik osztoztak a muszlimokkal és a zsidókkal az ószövetségi hagyományokban. A muszlimok Jézus Krisztust prófétaként tisztelték, de nem fogadták el az ortodox keresztények hitét, mely Megváltóként és Isten fiaként tekintett rá. Nem sokkal Konstantinápoly bukása után II. Mehmed Gennadios görög tudós szerzetest nevezte ki a város pátriárkájává. Gennadios elszántan ellenezte a római egyházat, és hamarosan semmisnek nyilvánította a ferrara–firenzei zsinat (1438–39) megállapodásait. Az ortodox egyház ezután az európai nyugati egyházaktól függetlenül működött a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka vezetése alatt. A török uralom alatt a keresztények nagymértékben maguk kormányozhatták magukat a *millet*ként ismertté vált rendszerben. Mivel a muszlimok nem tettek szigorú különbséget a vallás és a politika között, a keresztény alattvalók szinte minden tekintetben függetlenek voltak, kivéve a katonait. A rendszer 1923-ig maradt fenn Törökországban, Cipruson pedig III. Makarios érsek 1977-ben bekövetkezett haláláig.

A Bizánci Birodalom korábbi területein élő görög keresztények mellett az ortodox egyházak a IX. századtól fokozatosan megtérített szláv nemzeteknél is fennmaradtak. Számos állam, például Szerbia, Bulgária és végül Oroszország autonómiát nyert, és maga kormányozhatta egyházát a Bizánci Birodalom követő évszázadokban. Míg korábban a konstantinápolyi pátriárka nevezte ki a püspököket, és irányította az egyház ügyeit, ezután ezek a független egyházak saját pátriárkákat vagy autokefál érsekeket választottak. Az ortodox kereszténység egyes államokban szorosan összefonódott a nemzeti öntudattal, különösen azután, hogy a XIX. század folyamán sikerült visszanyerniük függetlenségüket a törököktől. Egyetlen egyház sem feledkezett meg arról, hogy gyökerei és hagyományai a Bizánci Birodalomban keresendők; mint láthattuk, művészetük, vallási irodalmuk és szerzetesi szellemiségük mind felfedi a szoros kapcsolatot e középkori örökséggel.

*Túlfoldalon:
A XVI. századi
Konstantinápoly
az oszmán
uralom alatt.*

Az összes független ortodox egyház a mai napig fennmaradt, 100 millió hívőt tudhat soraiban és ehhez nem számítják azt a 27 millió nem chalkédóni keresztényt, akik az ún. keleti ortodox egyházak tagjai. Keleti ortodox keresztények főleg Konstantinápoly és Görögország területén élnek, valamint Kelet-Európa szláv nyelvű egyházainak hívei Oroszországban, Bulgáriában, Romániában, a korábbi Jugoszláviában, főleg Szerbiában és Ukrajna egyes területein. A fennmaradt ortodox egyházak fontos jellemzője a hagyománytisztelet, melynek következtében megőrizték régi szertartásaikat, dogmáikat és szerzetesi szellemiségüket. Míg a nyugati egyház radikálisan átvértékelte a keresztény vallásgyakorlatot, az ortodox egyházak megőrizték és továbbra is használják a IV–V. századi egyetemes egyház idején összeállított liturgikus szövegeiket. Számos keresztény – köztük protestáns múltúak – nagyra értékeli az ortodox egyház szerepét a korai hagyományok megőrzésében.

Egy ilyen terjedelmű könyvben lehetetlen teljes mértékben kifejteni a bizánci művészetek fejlődését, mélységében vizsgálni a társadalom hitvilágát, vallásgyakorlatát vagy egyházának szerkezetét. Ennek ellenére reméljük, hogy az olvasónak sikerült nagy vonalakban megismernie a bizánci ortodox egyház különböző emlékeit, és felkeltettük érdeklődését a téma iránt. A középkori Nyugathoz hasonlóan a legjobb forrásokat az ebben az időszakban élt emberek alkotásai jelentik. Az irodalmi szövegek és a műemlékek mindent elmondanak arról, amit a bizánci keresztények világnézetéről, hit- és gondolatvilágáról tudni lehet.

306–37: I. Nagy Kónstantin (egyeduralkodó 324-től).

312: Kónstantin látomása és ezt követő győzelme a Pons Milviusnál.

325: A nikaiai zsinat, az első az ökumenikus (egyetemes) zsinatok sorában. Hivatalosan elutasította Arius tanításait és kinyilvánította, hogy a Fiú *homousios* (egylényegű) az Atyával.

330: Konstantinápoly, az „új Róma” megalapítása.

337: I. Kónstantin megkeresztelése és halála.

381: A konstantinápolyi II. ökumenikus zsinat: eretneknek nyilvánította az ariánusok tanait és megerősítette a Szentlélek isteni természetét. Konstantinápolyt Róma után a második legfontosabb püspöki székhelynek nevezte ki.

431: Az ephesosi III. ökumenikus zsinat, melyen elfogadták Szűz Mária *Theotokos* (Istenszülő) címét.

450–51: A chalkédóni IV. ökumenikus zsinat. Elismerték Krisztus kettős természetét, a dogmát azonban néhány püspök, különösen a keleti patriarkátusokban, nem tudta elfogadni. A chalkédóni zsinat határozatai végül egyházszakadáshoz vezettek.

527–65: Justinianos bizánci császár uralkodása.

537: A Szent Bölcsesség templomának (Hagia Sophia) felszentelése Konstantinápolyban.

553: A konstantinápolyi V. ökumenikus zsinat. Kísérlet a monofizita egyházak kibékítésére.

614: A perzsák elfoglalták Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot (korábban római területek). Krisztus keresztjét Kteszifonba, a perzsa fővárosba vitték.

622: Mohamed Mekkából Medinába megy. (Az arabok ezt az utat „hidzsrá”-nak nevezik.)

622–27: Hérakleios bizánci császár hadjárata a perzsák ellen.

626: Megbukott Konstantinápoly „kettős”, perzsa és avar ostroma. A bizánciak a győzelmet az isteni közbenjárásnak, különösen Szűz Mária, Isten anyja segítségének tulajdonították.

626–28: Bizánci győzelem a perzsák fölött.

630: Krisztus keresztjét nagy üneplések közepette visszavitték Jeruzsálembe.

634–46: A muszlimok meghódították Szíriát, Palesztinát, Mezopotámiát és Egyiptomot.

638: Az *Ekthesis*, Hérakleios és Sergios ökumenikus pátriárka vallási ediktuma, mely megpróbálta összebékíteni a monofizitákat a chalkédóniakkal.

655: I. Márton pápát és Maximos Confessor bizánci teológust hitszegőként elítélték, mivel elutasították a monothelétizmus („egy akarat” Krisztusban) birodalmi dogmáját. Mindkettőjüket száműzték, és nem sokkal ezután meghaltak.

680–81: A konstantinápolyi VI. ökumenikus zsinat. Hivatalosan elutasították a monothelétizmus dogmáját.

717–18: Konstantinápoly arab ostroma. III. León korábbi hadvezér magához ragadta a hatalmat.

730: Germanos pátriárka visszavonulása az ikonrombolás birodalmi politikájának bevezetése következtében.

741–75: V. Kónstantin ikonromboló császár uralkodása. Az ikontisztelők erőteljesebb üldözésének kezdete, különös tekintettel a kolostorokra és a szerzetesekre.

754: A képromboló zsinat Hierciában, melyen hivatalosan elismerték a képrombolás politikáját.

787: A VII. ökumenikus zsinat Nikaiában, mely véget vetett a képrombolás politikájának. Visszaállították az ikontiszteletet és -használatot az ortodox vallás-gyakorlatban.

800: A pápa Nagy Károlyt nyugatrómai császárrá koronázta a római Szent Péter-székesegyházban. A bizánciak elutasították trónkövetelését.

811–13: Bolgár győzelmek Bizánc felett a Balkánon. Niképhoros császár vereséget szenvedett és meghalt a harc során.

815: A képrombolás második szakaszának kezdete V. León császár uralkodása alatt.

843: Az ortodoxia győzelme. Másodszor is megdöntötték a képrombolás politikáját, és visszaállították az ikonok tiszteletét. Az ortodox kereszténység dogmáit tartalmazó *Synodikon* kiadása.

860: A ruszok (vikíngék) megtámadták Konstantinápolyt.

863: Kyril és Metód bizánci hittérítő missziói Morvaországban. Szláv nyelvre fordították az evangéliumokat és más vallási szövegeket, és ezeket magukkal vitték a missziókra.

864 vagy 865: Borisz bolgár kán megkeresztelése.

900-as évek eleje: A bolgárok terjeszkedése Simeon cár uralkodása alatt.

922: Békekötés a bolgárokkal.

954 vagy 955: Olga kijevi hercegnő megkeresztelése

963-tól: Keleti bizánci hadjáratok. Az arab kézben levő területek visszahódítása.

988: A rusz uralkodó, Vladimir felvette az ortodox kereszténységet. Az egész rusz nemzetet megismertette az új hittel.

990–1019: II. „bolgárölő” Basileios győzelmet aratott a bolgárok felett. Bulgária újra a Bizánci Birodalom része lett, a Duna képezte északon az új határvonalat.

1015: Borisz és Gleb rusz hercegek halála, bátyjuk, Szvjatopolk keze által. Az orosz egyház békés magatartásuk miatt ettől kezdve a „szenvedés hordozói”-ként tisztelte őket.

1054: Hivatalos egyházszakadás a nyugati (római pápaság) és a keleti egyházak (Konstantinápoly, Alexandria, Antiocheia és Jeruzsálem patriarkátusa) között.

1071: A szeldzsuk török uralom kezdete Közép-Anatóliában. A normannok benyomultak Dél-Itáliába.

1081–85: A nyugati balkán provinciák normann megszállása.

1096: Az I. keresztes hadjárat kezdete.

1098–99: Jeruzsálem elfoglalása, latin hercegségek és a Jeruzsálemi Királyság megalakulása Palesztinában és Szíriában.

1146–48: A II. keresztes hadjárat.

1186: Felkelés Bulgáriában. A bizánci csapatok leverése után megalakították a második Bolgár Birodalmat.

1187: A muszlimok Szaladin vezetése alatt visszafoglalták Jeruzsálemet.

1203–04: A Konstantinápoly kifosztásával végződő IV. keresztes hadjárat.

1204–61: A latinok uralmuk alá vonták a korábbi bizánci területeket. Független görög államok maradtak fenn Nikaiában, Epirosban és Trezibondban.

1261: Konstantinápoly visszahódítása a latinoktól. VIII. Michaél császárrá koronázták, amit a rivális császár támogatói elleneztek. Ez egyházszakadáshoz vezetett, melyet csak Arsenianos korábbi pátriárka halála után lehetett helyreállítani.

1274: A II. lyoni zsinat, melyen meggyeztek a keleti és a nyugati egyházak egyesítéséről. Ezt azonban a legtöbb bizánci ortodox keresztény elutasította.

1280–1337: Az oszmán törökök elfoglalták a Kis-Ázsiában megmaradt bizánci területeket.

1341: A konstantinápolyi zsinaton megvitatták Kalabriai Barlaam tradicionalista szerzetes panaszait Szent Gregorios Palamas hésychasta tanításaival kapcsolatban. Palamas dogmája győzedelmeskedett.

1331–55: A Szerb Birodalom virágzása Stefan Dusan uralkodása alatt.

1347: A pestis (fekete halál) elérte Konstantinápolyt. A helyi zsinat megerősítette az 1341-es zsinat határozatait.

1365: Az oszmán törökök elfoglalták Adrianopoliszt, és fővárossá nevezték ki.

1389: A kosovói (első rigómezei) csata. A Szerb Birodalom bukása és az oszmán törökök előrenyomulása a Balkánon.

1393: A Bolgár Birodalom bukása a törökök nyugat-balkáni előrenyomulásával párhuzamosan.

1397–1402: I. Bayezid oszmán szultán ostrom alá vette Konstantinápolyt, azonban visszavonulásra kényszerült, mikor Timur, mongol vezér szétverte az oszmán seregeket az ankarai csatában.

1430: Az oszmán törökök elfoglalták Thessalonikét.

1438–39: A ferrara–firenzei zsinat, melyen VIII. Jóannész császár is részt vett. A törökök elleni katonai segítség ellenében újra megegyeztek a nyugati és a keleti egyházak egyesítéséről.

1444: Az Ulászló magyar és lengyel király vezetése alatt álló magyar és nyugati keresztiesek vereséget szenvedtek a várnai csatában.

1451: II. Mehmedet oszmán török szultánná választják.

1453: Konstantinápolyt meghódították II. Mehmed vezetése alatt. Az utolsó bizánci császár, XI. Kónstantin meghalt a csatában. A görög ortodox egyház fennmaradhatott az oszmán uralom alatt és Gennadios személyében új pátriárkát neveztek ki.

allegória, allegorikus értelmezés: A Szentírás értelmezésének a kereszténység korai századaiban, főleg Alexandriában kialakult módszere. A szöveg szó szerinti értelmén túlmutató, mélyebb, szimbolikus jelentés megismerését teszi lehetővé.

antifóna: Két kórus alkalmazása az egyházi szertartáson, melyek egymást váltva éneklék a verseket és a himnuszokat.

apokaliptikus: A görög *apokalypsis* szóra visszavezethető kifejezés, titkos tanítások felfedését, feltárását jelenti. Az apokaliptikus írások általában a világ végével kapcsolatos eseményeket jövendölnek meg. Gyakran erősen szimbolikus nyelvhasználatuk azt sugallja, hogy a korabeli katasztrófák részei ennek a folyamatnak. Az Ószövetség apokaliptikus szövegei között meg kell említenünk Dániel könyvét, mely i. e. 175–164 között keletkezhetett. Más zsidó próféciákkal együtt közvetlenül hatott az újszövetségi Jelenések könyvére (Apokalipszis).

apszis: A bizánci templomok keleti tájolású része, mely általában félkör alaprajzú. Az apszis központjában foglal helyet a főoltár, mögötte pedig ívelt fal található, melybe beépítették a püspökök és a papok székeit. A konkáv szentélyboltozatot általában a Szűz és a gyermek képével díszítették, szimbolikus megjelenítve Krisztus megtestesülését.

arianizmus: Egy alexandriai papról, Ariusról elnevezett tan, amely tagadta Jézus Krisztus, a Fiú egylényegűségét az Atyával és azt hirdette, hogy Isten később, a semmiből teremtette a Fiút. Az arianizmus későbbi követői Krisztus emberi természetét hangsúlyozták az istenivel szemben.

Codex Theodosianus: II. Theodosios császár után elnevezett latin törvénykönyv. 438-ban adták közze. Magában foglalta a Nagy Konstantin (megh. 337) uralkodása óta keletkezett birodalmi törvényeket, amelyek nagy része a kereszténység népszerűsítésével foglalkozott a Római Birodalomban.

coenobita (koinobita) szerzetesség: A szerzetesi élet közösségi formája, mely főleg az egyiptomi vezető, Pachómios elveit követte, nem pedig a Szent Antal-i magányosság eszményét tartotta követendő példának.

csegelyek: A bizánci építészetben a kupola alatt függő falak. Összekötik a kupoladobokat az őket tartó boltívekkel és oszlopokkal. A háromszög alakú, de egyben boltozatos falfelületeket gyakran díszítették.

deesis: Jelentése: könyörgés, fohász. Arra a képi elrendezésre is utal, mely Krisztust ábrázolja az esdeklő testtartású Szűz Mária és Keresztelő Szent János társaságában.

despotatus: Rangban közvetlenül a császár vagy társascsászár után következett despotes (nemes ember) uralma alatt álló terület. A politikai igazgatás e formája csak a Bizánci Birodalom kései századaiban jött létre.

diaszpóra: A görög szó (jelentése: szétszóródás) az eredeti szülőföldjüktől távol élő népcsoportokra utal. A zsidók már korán összekapcsolták a száműzetés fogalmával, először a babiloni uralom, másodszor pedig a jeruzsálemi szentély lerombolásának és Jeruzsálemből való kiűzetésüknek az idején.

dualizmus: Olyan viláffelfogás, mely elkülöníti egymástól a szellem és az anyag birodalmát, mivel szerinte ezek két ellentétes létállapotot testesítenek meg. A tanítás szerint a Jó és a Rossz két, egymástól független erőből származnak, melyek állandó harcban állnak egymással. A legtöbb dualista rendszer hisz egy transzcendens, szellemi Istenben, akinek semmi köze az anyagi világhoz és az azt domináló gonosz erőkhöz.

eusebiánus: Kaisareiai Eusebios IV. századi püspök, történész és I. Konstantin szónokának gondolataival kapcsolatos (tanok).

felkenés: Olajjal való kenés gyakorlata egyes szentségek (keresztelő, bérmálás és végső rítusok) alkalmával. A szent olajról – melyet vagy megáldottak, vagy pedig egy szent sírjából vagy ikonjából csodálatos módon nyertek – azt gondolták, hogy gyógyító hatalommal bír és a Szentlélek kegyelmét képviseli.

gótok: A III. századtól dél felé terjeszkedő germán törzs. Két csoportja a vizigótok és az osztrogótok. A IV. században felvették a kereszténységet, bár többségük az első két ökumenikus zsinaton eretneknek nyilvánított arianus tanokat követte. Az V. században elfoglalták a Nyugatrómai Birodalom nagy részét, azonban jórészt alkalmazkodtak és megőrizték a civilizáció sajátosságait.

hunok: Ázsiai (valószínűleg török) eredetű nomád törzs, melyet a római források először a IV. században említene. 375 körül átkeltek a Don folyón, majd eljutottak egészen Galliáig. Rablóhadjáratokat szerveztek a letelepedett népek ellen, melyek kiváló lovasolni tudásukra épültek. Fejedelmük, Attila uralma (406–53) alatt Galliától a Balkán északi részéig terjedő birodalom urai voltak.

ikon: Általában szent embert vagy jelenetet ábrázoló, fatáblára vagy az ortodox templomok falaira és mennyezetére festett képekre utal.

ikonosztáz: Az ortodox templomokban a belső szentélyt a főhajótól elválasztó fal. A korábbi fal (templon) csak derékmagasságú volt, míg az ikonosztáz sokkal magasabb és szentképek borítják. Nagyjából a XI–XII. század folyamán váltotta fel a templont.

ikonrombolás: A bizánci történelem azon időszakai (730–87 és 815–43), amikor több császár hivatalosan megtiltotta az ikonhasználatot a templomokban. E politika eredményeként a kora bizánci műkincsek nagy része elpusztult, bár a monumentális művészet egy része fennmaradt a távoli területeken, például Itáliában és a Közép-Keleten.

ikontisztelők: Azok, akik az ikonrombolás idején kiálltak az ikonok védelmében. Az első időszakban főleg szerzetesek voltak. Néhányukat, például Stephanos Neost, bebörtönözték és kivégezték hitük miatt. Az üldöztetés során mutatott bátorságáért számos ikontisztelőt később szentté avattak.

kalifátus: A muszlimok kormányzati rendszere, melyet a VII. század közepétől a meghódított területeken alkalmaztak. A muszlim

uralkodót kalifának hívták, és a birodalmat a közel-keleti fővárosból, Damaszkuszából, később pedig Bagdadból kormányozta.

kappadókiai atyák: Három IV. századi görög püspök és teológus, akik kidolgozták a Szentháromság-dogmát, mely válasz volt az arianizmusra és más eretnek tanításokra. Kaisareiai Basileios és Nyssai Geórgios testvérek voltak, Nazianzeni Geórgios pedig a barátjuk.

katekézis, katekista tanítások: A keresztény egyházba belépni kívánók hivatalos oktatása. A korai keresztény időkben erre általában nagybőjt idején került sor; a megtértek keresztelőjére pedig húsvétkor.

kozmológia: A kifejezés két görög szóra a *kosmos*ra (világ, univerzum) és a *logos*ra (tanítás, dogma) vezethető vissza. A világ keletkezését és természetét vizsgáló tudomány.

középplatonizmus: Platón (i. e. 427–347) görög filozófus írásainak és tanításainak az első két évszázadban virágzó értelmezése, amely hatással volt a keresztény teológiára. A középplatonisták vallásos formába foglalták Platón tanításait, melyben a létezők hierarchiájának a csúcán egy transzcendens, szent lény foglal helyet. Alexandriai Kelemen és Órigenész II. század végi–III. század eleji teológusokra különösen nagy hatással voltak ezek a tanítások.

krisztológiai dogmák: Jézus Krisztus személyével kapcsolatos dogmák: főleg az isteni és emberi természetével foglalkozók.

kurzív kézírás: Kisbetűs folyóírás. Valószínűleg a VIII. század végén vagy a IX. század elején dolgozták ki az uncialis, a nyomtatott nagybetűs (kapitális) írásmód helyett, melyet az ezt megelőző évszázadokban a hivatalos dokumentumok lejegyzésénél használtak.

monofizita: A szót (mely görögül egylényegűt jelent) a főleg közel-keleti keresztényekből álló vallási csoportokra használják, melyek a chalkédóni zsinatot (451) követően elszakadtak az egyház fő irányvonalától. A dogma követői az isteni és emberi elemek egységét hangsúlyozták Krisztus személyében.

miseliturgia: A keleti ortodox egyház szakki-fejezése az úrvacsorára, illetve a misére.

narthex: Templomi előcsarnok, mely a főhajó előtt helyezkedik el a bizánci templomokban. A szentélytől általában nagy ajtó vagy ajtók sora választja el.

nesztorianizmus: A hittételt Nestoriusról (Konstantinápoly pátriárkája 428–431 között) nevezték el, kinek nézetét az ephesosi zsinaton, 431-ben eretneknek nyilvánították. A dogma Krisztus kettős természetének eltérő jelentőségét hangsúlyozta, ellentétben az emberi és az isteni vonások egy természetben való egyesülését hirdető tan-telekkel.

ortodox: Görögül igaz hitet jelent. A keresztény egyházban először az autentikusnak ítélt írott és szóbeli szövegeket és hagyományokat elfogadó csoportokra utaltak vele. Az egyház fő irányvonalához tartozó és az ettől – a IV–V. század ökumenikus zsinatait követően – elszakadt csoportok egyaránt ortodoxnak nevezték magukat. A kifejezést később a konstantinápolyi ökumenikus pátriárka vezetése alatt álló keleti keresztény egyházra alkalmazták, ellentétben a nyugati (egyetemes) egyházzal.

ökumenikus (egyetemes) zsinat: A görög *oikoumene* kifejezésből származik, melynek jelentése: az egész lakott világ. Elméletben ez azt jelenti, hogy az egyetemes zsinaton a kereszténység minden területe püspökeinek képviseltetniük kell magukat. A keleti és a nyugati egyházak egyaránt elfogadták az első hét zsinat (325–787, Nikaia) határozatait, a többin azonban nem tudtak egyességre jutni.

patrisztikus: A kifejezés szó szerinti jelentése: egyházatyákra vonatkozó. A korai egyházatyák és tanítók írásaival foglalkozó teológiai vizsgálódásokra utal az I. század végétől körülbelül a VIII. századig. Az ökumenikus zsinatokon ebben az időszakban dolgozták ki a hivatalos dogmákat és krédókat.

pentarchia: A Rómában, Konstantinápolyban, Alexandriában, Antiocheiában és Jeruzsálemben székelő öt ősi patriarkátus.

sarokboltozat: A bizánci templomban két fal sarkain elhelyezett boltív vagy falfülke. A négyszögletes alap fölött nyolcszögletű alapot képez a főkupolának. Gyakran díszítettek mozaikkal és festményekkel, melyeknek két oldala is lehetett derékszög esetén.

scriptorium: Kéziratok másolására – leggyakrabban kolostorokban – alapított középkori műhelyek. A kéziratok másolásának más központjai, például birodalmi másológyműhelyek is léteztek a Bizánci Birodalomban.

Theotokos: Istenszülő; a jelző Szűz Mária Isten születésében játszott szerepére helyezi a hangsúlyt. Az ephesosi zsinaton 431-ben fogadták el.

újplatonista filozófia: Platón filozófiájának teljes újraértékelése, melyet főleg a pogány filozófusnak, Plotinusnak (205–70) tulajdonítanak, aki a középplatonistákénál is teljesebb vallási rendszerré fejlesztette Platón kozmológiáját. A filozófia arisztotelészi, sztoikus és keleti elemeket foglal magában, és a világmindenség hierarchikus és misztikus felfogását hirdeti.

úrvacsora: A keresztény vallásgyakorlat központi aktusa, mely az utolsó vacsoráról emlékezik meg, ahol Krisztus saját testeként és véreként ajánlott fel bort és kenyeret tanítványainak. Az úrvacsora bizánci értelmezése a patrisztikus értelmezéseket vette alapul, melyek Krisztus valódi jelenlétét hangsúlyozták az elemekben.

vandálok: Germán nép, akiket 406-ban említettek először a források, amikor átlépték a Rajnát több más törzsszel együtt, és három évig fosztogatták Galliát. Ezután Hispániát dúlták fel, mielőtt letelepedtek a félsziget nyugati és déli területein. 429-ben átkeltek Észak-Afrikába, és meghódították a Római Birodalom ottani tartományainak a nagy részét.

zsinat: A püspökök helyi gyűlése. A bizánci egyházban ezeken választották az új pátriárkákat, döntöttek kánonjogi kérdésekben, és itt vitatták meg először a dogmatikus kérdéseket.

A

Abgar 102
 absztrakció 161, 164, 169
 acheiropoetai 102
 Ádám 105, 122, 144, 160
 Akathistos himnusz 100
 aldiakónusok 59
 Alexander, Alexandria
 püspöke 127
 Alexandria 6, 53, 59, 66, 70,
 122, 127, 129–131
 alexandriai teológiai iskola
 130, 131
 Alexios Komnénos császár
 96, 169
 állam 20, 23, 28, 30, 39, 45,
 48–58, 67, 71, 173, 179
 allegória 122
 Andronikos Palailogos, II. 56
 angyali üdvözlés 169
 angyalok 102, 106, 109, 114,
 121, 145, 147, 151–153, 161,
 162, 164, 170
 Anjou Károly 46
 antifóna 111
 Antiocheia 6, 21, 42, 53, 59,
 66, 77, 129, 131
 antiocheiai teológiai iskola
 130, 131
 Antiocheiai Theophilos 144,
 145
 apácák 75, 84, 87–91, 95
 apát 27, 32, 56, 75, 83, 85,
 86, 88, 90, 91
 apokaliptikus 152
 apokatastasis 145
 apostolok és utódaik 60
 arabok 22, 26, 30, 32, 43, 102
 ariánus 22, 127, 129, 157
 Arius 126, 127
 Arsenios pátriárka 56
 árvák, árvaházak 70–72
 asketizmus 77, 78, 83, 84, 90
 asztrológia 146
 asztronómia 33, 69
 athéni Akadémia 69, 82
 Athós-hegy 80, 88, 89, 91
 autokefál érsekek 179
 avarok 25, 100

B

Balga András 97
 Balkán-félsziget 21, 25, 31,
 45, 138
 bálványimádás 26, 54, 135,
 136, 160
 barbár megszállás 22
 barbárok 49, 54
 Barlaam 92, 139
 Basileios, I. 50, 72
 Basileios, II., a „bolgárölő” 37
 Basileios, Mangazeiai 97
 bazilika 19, 20, 94, 95, 167
 bérmálás 116–118
 Bessarión, nikaiai érsek 46
 betegség 154–156
 Betlehem 95
 Biblia 6, 65, 69, 79, 145
 bogumilok 8, 138
 bolgárok 27, 36–38, 47
 bolygók 146
 Borisz, bolgár kán 36, 38
 Borisz és Gleb, rusz hercegek
 39, 41
 Boszporusz 19, 55
 bűjt, bűjtölés 8, 41, 77, 79,
 96, 101, 113, 117
 Brown, Peter 96
 buddhizmus 78
 Bulgária 38, 138, 179, 180
 Byzantion 17

C

Cabasilas Miklós 116
 chalkédóni egyház 134
 Chora-kolostor 4, 46, 172
 Codex Theodosianus 20
 completorium 113
 Constantelos, Demetrios J.
 70
 Constantius 20
 Constitutiones apostolorum
 65
 cölíbatús 41, 64, 65, 77, 83
 csegegy 167

D

Daphni-kolostor 115, 168
 démon 78, 79, 141, 148, 150,
 151
 diakonia 72

diakónusok, diakonisszák
 59, 64, 65
 diaszpóra 21
 Diocletianus 20
 dogmák 6, 20, 35, 57, 60, 67,
 82, 91, 93, 101, 121–141,
 145, 150, 157, 161, 180
 Dosztojevszkij, Fjodor 97
 dualista, dualizmus 79, 138
 Dura Európosz 160

E

Edessa 102
 Egeria 95
 egyeduralom 48–51
 egyetem 69
 egyház és állam 23, 67, 71
 egyházi fegyelem 55, 56, 60,
 67
 egyházi ószláv 37, 38
 egyházszakadás 22, 41–43, 56,
 60, 122, 132, 133, 135, 137
 Egyiptom 8, 25, 26, 61, 75,
 77, 80, 83, 132, 151, 164
 Eiréné 27
 Ekthésis 134
 engedelmesség 41, 80, 83,
 86, 87, 98
 építészet 23, 160, 166–168,
 173
 ereklyék 8, 25, 94–96,
 100–102, 104, 106, 110,
 155, 156
 eretnekség, eretnekek 7, 8,
 20, 22, 26, 53, 55, 67, 92,
 123, 129, 135, 137–141, 157
 Etiópia 8, 132, 145
 Éva 84, 98, 105, 122, 144, 160

F

falfestmény 18, 84, 133, 159,
 160, 164, 167–169, 172, 173
 Fekete-tenger 17, 19, 37, 177
 felkenés 101, 107, 118, 154
 feloldozás 118
 felszentelés 116
 filantrópia 70, 71, 73, 74
 filioque 35, 42, 137, 138
 filozófia 33, 43, 48, 68, 69, 78,
 82, 106, 127, 136, 144, 147
 frank 30, 50, 136
 freskó 43, 80, 109, 171

G

Gábiel arkangyal 169
Galilea 95
Gennadios, ökumenikus pátriárka 179
Germanos, I., ökumenikus pátriárka 54, 119, 167
Gibbon, Edward 7
Giotto 170
Glabas, Michaél 172
gnosztikusok 60
gótok 21, 22, 25, 36
Görögország 39, 43, 46, 64, 70, 89, 108, 112, 126, 159, 170, 171, 180
Grúzia 176
gyógyítás 154–156
gyónás 101, 107, 118
Gyümölcsoltó Boldogasszony 167

H

hadereg 21, 27, 50, 79
Hagia Sophia 19, 23, 25, 27, 33, 34, 39, 42, 45, 50, 51, 56, 110, 112, 166, 167, 177
hagyománytiszteltet 180
halál 95, 119, 138, 141, 147, 150–154, 156
hatalom 6, 7, 26, 33, 35, 36, 41, 44, 46, 49, 53, 58, 59, 61, 68, 76, 94, 95, 100, 106, 123, 155–157, 164, 170
házasság 41, 57, 64, 65, 67, 107, 118, 119
hegumenos 80
Heléna 94, 95
Hérakleios 9, 21, 25, 100, 134
hésychizmus 92
hésychia (magány) 91
hidzsra 26
hierarchia, hierarchikus 20, 50, 53, 59, 65, 66, 101, 109, 126, 144, 146, 147, 167
himnusz 32, 91, 99, 100–112, 150, 157
Hispania 22, 25, 35
Hiszekegy 35, 42
hitzabályok 123
hitzónoklat 150, 169
Hodegetria ikon 105
Hodegon-kolostor 105

homousios 127, 129
Hosios Loukas-kolostor 108, 126, 159, 170, 171
Humbertus bíboros 41, 42
hunok 21
húsvét 57, 107, 115–117, 157, 167

I

identitás 8, 44, 47, 156–158
Ignatios 33
ikonográfia 114, 134, 164, 170, 172, 173
ikonok mint kommunikációs csatornák 105, 106
ikonrombolás (képrombolás) 25–31, 33–35, 55, 69, 85, 102–105, 157, 163–167
ikontisztelet, ikontisztelők 55, 100, 102, 106, 136
ima 32, 83, 87, 88, 90–93, 95, 100, 101, 118–120, 139, 147, 150, 151, 153, 156, 163
India 8, 145
inkubáció 155
írástudatlanság 8, 69, 162, 164
iskolák 69
Isten
az Atya 121–140, 147
megismerhetlensége 92, 93, 122, 123, 139
„nem teremtett energiái” 92
transzcendens mivolta 92, 93, 123, 127, 139
iszlám 25, 26, 31, 53, 136, 177
Itália 22, 25, 138, 173

J

Jakab Ősevangéliuma 98, 169, 170
Jelenések könyve 152
Jeruzsálem 6, 25, 42, 53, 59, 66, 94, 95, 97, 110, 114, 116, 129, 136
Jézus-ima 92
Jézus Krisztus
feltámadása 115, 117, 122, 160
isteni mivolta 122, 123, 129–132, 134, 135

keresztre feszítése 94, 114, 116, 157
kettős természete 22, 129–132
követése 70, 71, 75
mennybemenetele 17, 101, 114
mint Jó Pásztor 160
mint messiás (Megváltó) 21, 121, 179
mint Pantokrátor 45, 109, 162, 167, 172
mint próféta 179
sírja 94
szenvetése 169, 170
színeváltozása 107, 114, 115
születése 95, 114, 115, 132, 170, 171
Jóánnés, Damaskosi 55, 58, 136
Jóánnés, VIII., Palailogos 47
jótékonyági intézmények 61, 70–74, 88
judaizmus 8, 78, 121, 157
Julianus, I. 20, 50
Justinianos, I. 22, 23, 25, 30, 52, 67, 69, 82, 110, 133, 163, 166
Justinianos, II. 25

K

Kaisereiai Eusebios 18, 23, 48–52, 58, 73
Kaisareiai Szent Basileios 32, 82–86, 110, 129
kalifátus 26
kánonjog 55, 57, 66–68
kánonok (regulák) 66, 67, 86
kappadókiai egyházatyák 129
karácsony 55, 57, 107, 114, 167
katakombák 160, 161
katekézis, Nagy és Kis 86
katharok 138
katholikon 72
keleti ortodox egyházak 8, 180
képmások teológiája 55, 105, 106, 136, 137
kereszt, keresztvetés 6, 18, 25, 94, 150, 156

- „négysszögbe rajzolódó kereszt” alapú templomok 167
- keresztelés 21, 36, 65, 107, 114, 116, 117
- Kereszt felmagasztalása 114
- keresztény hitre térés 19, 48, 110, 119, 126
- keresztes hadjáratok I. (1095–99) 42 IV (1202–04) 31, 43, 56, 112
- Kérullarios, konstantinápolyi pátriárka 41, 42
- kéziratok 32, 33, 86, 110, 164–166, 168, 171, 177
- Khaeremon püspök 77
- khi-rhó jel 18
- kiátkozás 42, 56, 57, 68, 92, 133
- Kijev 38, 39
- Kis-Ázsia 7, 17, 31, 43, 46, 77, 82, 83, 85, 89, 112, 138, 148
- klasszikus hagyományok 68–70, 166
- klérus 20, 52, 59–66, 68
- kolostor 23, 27, 32, 33, 45, 56, 61, 67–69, 71–76, 80, 83–91, 105, 112, 136, 165, 169–172
- Komnéné, Anna 138
- Komnénos, Jóannés, II. 58, 72, 169
- Kónstans, II. 50
- Kónstantin, I., Nagy 7, 17–21, 48, 53, 60, 71, 94, 95, 108, 109, 126, 127, 129, 160, 161
- Kónstantin, V. 27, 54, 85
- Kónstantin, VI. 55, 56
- Kónstantin, VII., Porphyrogennétos 50, 57, 117
- Kónstantin, XI., Palailogos 177
- Konstantinápoly az „új Róma” 17, 19, 129
- bizánci visszafoglalása (1261) 43, 170
- kifosztása (1204) 43, 112
- latin uralom alatt (1204–61) 31, 43, 56, 105
- török meghódítása (1453) 17, 46, 47, 74, 105, 112, 154, 168, 177
- Korán 26
- kórház 61, 70, 72, 73, 154
- koronázás 50, 51, 56, 61
- Kosmas Indikopleustes 9, 145, 146
- kovásztalan kenyér 41, 46
- kozmológia 144–146
- kozmosz (világmindenség) 109, 111, 141, 144–147, 157
- körmenetek 100, 107, 110, 120, 148
- krisztológia 122, 130–137
- kultusz 8, 27, 94–106, 130, 147, 154, 155
- kurzív írás 32, 165
- Kyminas-hegy 89
- Kyiril és Metód 36–38
- Kyrrillos, Alexandria püspöke 99, 130–132
- L**
- Lactanius 18
- Lajos, Jámbor frank király 50
- latinok 31, 38, 41–47, 56, 105, 112, 170
- látomás 18, 79, 91, 104, 139, 147, 155
- Latros-hegy 89
- lelkek 147, 150, 151
- Leó, I., pápa 131
- León, III. 21, 25, 27, 85, 135
- León, IV. 27
- León, V. 27, 28, 54, 55, 136
- León, VI. 57, 67, 117, 119
- Leontios, Neapolisi 70, 97, 106
- leprások 72
- Licinus 17, 79
- liturgia 9, 23, 39, 52, 106–114
- liturgikus év 32
- liturgikus időszámítás 107, 112–116
- longobárdok 25, 173
- Lukács evangélista 101, 105
- Lyoni Irenaeus 60, 98
- M**
- Macedónia 64, 169, 173
- magány 64, 75–93
- makedón reneszánsz 32, 164
- manicheizmus 138
- manzikerti csata 42
- Markianos 131
- Márkos 46
- mártírok 20, 9–96, 100, 106, 119, 146, 156, 167
- Márvány-tenger 19
- másolóműhely 32, 85
- Maxentius 18
- Maximos, Hitvalló 109, 135
- megaláztatás 27, 45, 97
- megdicsőülés (theosis) 91–93, 122, 139
- megváltás 73, 79, 91, 127
- Mehmed, II. 177, 179
- Methodios 33
- Metochítés, Theódor 46, 172
- metropoliták 20, 46, 57, 60, 61, 66
- Mezopotámia 26
- Michaél, II. 50
- Michaél, VIII., Palailogos 43, 45, 56
- Mihály arkangyal 147
- Miklós, I., pápa 35
- millett 179
- minusculás írás 165
- misszió 36–38, 41
- moicheia 56
- Mohamed 26
- monofizita, monofizitizmus 22, 131, 132, 134, 135
- monothelétizmus 134, 135
- Morea 177
- Morvaország 36, 38
- muszlimok 25, 26, 61, 102, 141, 179
- művész 101, 104, 144, 161, 163, 164, 169, 172
- Mystikos, Nikolaos, I., öku-
menikus pátriárka 57
- N**
- Nagy Athanasios (Athanáz),
Alexandria püspöke 78–80, 99, 122, 129, 151
- Napisten 115
- narratív ábrázolás 162
- narthex 172
- Nazianzi Geórgios 82, 126
- negatív teológia 123
- Nestorios 99, 130, 132
- nesztorianizmus 135
- Niképhoros, I. 27
- Niképhoros Phókas, II. 67, 87

Niképhoros, pátriárka és
krónikás 27, 55, 56, 136
normannok 41
Notitiae Episcopatum 66
Nyssai Geórgios 82, 129
Nyugat-Európa 6, 21, 34
nyugati egyház 35, 41, 45,
59, 61, 64, 139, 179

O

oikonomia 68
oktatás 32, 61, 68, 69, 117,
123, 136, 162
Olajfák hegye 95
Olga, kijevi hercegnő 39
Olümposz 89
Órosz krónika 39
Orbán pápa, II. 42
Oroszország 38, 97, 173, 179,
180
ortodoxia 28, 30, 35, 85, 134,
137–139, 145, 157
orvosok 72, 154, 156
Órigenés 94, 144, 145
Oszlopos Simeon 76, 96
oszmánok 31, 46, 177
Őszövetség 68, 98, 102, 121,
160, 161, 170, 179
ökumenikus zsinatok 22,
53, 133, 139, 156
ördögűzés 150, 156
Örményország 8, 132, 176
özvegyek 70, 71, 85, 87

P

Palamas, Grégorios 91–93,
139
palamizmus 139
Pál apostol 59, 60, 118, 121,
147, 153
Palesztina 21, 25, 26, 61, 83,
95, 151
Pantokratór-kolostor 73, 129
pápai főhatalom 6, 7, 35, 36,
46
pápák 6, 35, 42, 59, 136
pápaság 31–33, 35, 41, 43
papi teendők 64
papok 38, 41, 43, 49, 53, 56,
58, 59, 61, 64–68, 97, 100,
109, 110, 112, 118, 119, 126
parekklesion 172

pátriárkák választása 61
patriarkátus 6, 32, 33, 36,
38, 41, 53, 59, 61, 66, 126,
129, 135
patrónus 90, 165, 167, 171,
172
paulikiánusok 8, 26
pentarchia 6
perzsák 25, 30, 100
Peszah 116
Phótios pátriárka 33–36, 38,
137, 146
Platón, Sakkudion apátja 56
platonista filozófia 106, 144
politikai ideológia 48, 49
Pons Milvius 18
prédikáció 34, 61, 64, 65, 69,
86, 91, 99, 113, 129, 157
presbiter 59, 64
próféták 59, 60, 152, 179
Prokopios 25, 72
prostituált 72, 84
Pseudo-Dionysos,
Areopagitis 147
purgatórium 46, 150
pünkösöd 116, 126
püspök 6, 7, 20–23, 33, 35,
36, 46–49, 57–61, 64–69, 77,
78, 82, 98, 109, 118, 122,
123, 126, 127, 130, 132–140,
144, 151, 179
Pythagoras 78

R

Rastislav 36
realizmus 169, 170
retorika 33, 68, 69, 166
Róma 6, 9, 17, 18, 21, 27, 41,
53, 59–61, 70, 104, 110,
129, 131, 160, 162
Római Birodalom 6, 17–30,
34, 36, 48, 50, 53, 60, 71,
75, 110, 119, 126, 161
római jog 23
Románia 173, 180
Rufinus 80
ruszok 38, 39, 47

S

Sámuel, bolgár cár 37
Santa Maria Maggiore, Róma
131, 162

San Vitale, Ravenna 52,
161–163
Sardes-i Melito 94
sarokboltozat 167
Sátán 148
Sergios, ökumenikus
pátriárka 100, 134
Sínai-félsziget 82, 129,
163–165
Sínai-hegy 82, 95, 101
sivatag 77–80, 84, 96
sivatagi atyák és anyák 75,
77, 84
skolasztika 123
Skylitzés Krónika 28, 111
Sóphronios, jeruzsálemi
pátriárka 135
Studion-kolostor 32, 85, 112
sücevitai kolostor, Románia
174–176
Symeon, az új teológus 91–93
Synodikon 28, 157
szamaritánusok 7, 23
szegényház 71
szegénység 77, 83, 87
székesegyházi rítus 111, 112
szeldzsukok 42, 43, 46
szellemi útmutatás 88, 118
szénátus 19, 50
Szent Antal 77–80, 151
Szent Artemios 155
Szent Athanasios 89
Szent Auxentios-hegy 89
Szent Basileios, ifjabbik 151
Szent Benedek, Nursiai 83
szent bolondok 97
Szent Dániel, Oszlopos 96, 97
Szent Eiréne 19
szentek 8, 20, 66, 75, 79, 84,
85, 94, 96, 97, 100, 101,
104, 106, 107, 112, 135,
146, 147, 150, 156, 161, 167
szentek tisztelete 96, 97
szentély 20, 21, 33, 34, 52,
79, 95, 108, 109, 111, 148,
154, 162–164, 167, 173
szentélyrekesztő 114
Szentföld 32, 42, 94, 95
Szent György 164
Szentháromság 20, 22, 82,
114, 122, 123, 126, 129,
135, 137, 140, 141

szent hegyek 89

Szentírás 27, 36, 54, 64, 68,
69, 106, 119, 121, 123, 127,
129, 130, 140, 141, 156

Szent János, Alamizsnás 70

Szent János, Aranyszájú 110

Szent János, Keresztelő 45,
78, 96, 155

Szent János, Klimakos 148

Szent Jeromos 84

Szent Katalin-monostor, Sínai-félsziget 82, 101–103,
129, 148, 163–165, 169

Szentlélek 20, 35, 46, 59, 91,
106, 114, 126, 129, 137, 138

szent liturgia 109, 110, 114

Szent Macrina 84

Szent Mamas-kolostor 91

Szent Mária, Egyiptomi 84

Szent Mária (Marinos) 84

Szent Márk-székesegyház,
Velence 144, 161, 173

Szent Neilos, Sínai 164

szent olaj 101, 119, 155

Szent Pakhómios 79, 80

Szent Pantaleimon-kolostor
169, 173

Szent Pelagia 84

Szent Sára 84, 85

szentségek 6, 52, 61, 107,
116–120

Szent Symeon, Emesai 97,
153

Szent Stephanos Neos 27,
113

Szent Syncletica 84

Szent Theódor 164

Szent Theódor, Sykeóni 148

szeplőtelen fogantatás 98

szerbek 38, 47

Szerbia 173, 179, 180

szerzetesi közösségek 75,
79–93

szerzetesi regulák 86

szerzetesség 33, 39, 57, 58,
75, 76, 80, 82, 83, 85–87,
89, 90, 92, 93

Szicília 172

szimbolika 109, 115

szimbolizmus 172

Szfria 8, 22, 25, 26, 61, 77,
83, 96, 132, 160

szír keleti egyház 22, 132

szlávok 8, 30, 36–38, 47, 179

Szűz Bebaia Elpidosnak

szentelt zárda 91

Szűz Mária (Theotokos) 8,
17, 45, 58, 94, 98–101, 104,
114, 130–132, 146, 152, 165

Szvjatopolk, rusz herceg 39,
41

Szvjatoszlav, rusz uralkodó 39

T

Tarasios pátriárka 33, 55, 56

társadalmi intézményrend-
szer 39, 72–74

taxis 66

temetés 107, 116, 119, 150

teofánia 107

Teremtés könyve 144, 145

természetfeletti 141, 145,
148, 155

Thébai Pál 77

Theodóra császárnő 72

Theodórétos, Kyrrhosi 130

Theodór Laskaris, II. 56

Theodór Studítés 32, 55, 58,
83, 85, 86, 116, 136

Theodosios, I. 53

Theodosios, II. 19, 130, 131

Theopaschita formula 133

Theophanés, krónikás 27

Theophilos 28, 32

Theotokos Pammakaristos-
kolostor 172

Thessaloniké 37, 91

tized 72

torcellói templom 152, 173

Törökország 6, 82, 159, 179

törökök 25, 31, 36, 42, 43,
45, 46, 112, 177, 179

Trebizond 177

túlvilág 150–154, 156

Tyanai Apollonius 78

Typikon 73, 86

U

újplatonista filozófia 106,
136, 147

újracházasodás 55–57, 119

Újszövetség 59, 68, 95, 98,
107, 121, 123, 161, 162

Ukrajna 173, 180

univerzum 144–146, 167

uralkodás Isten kegyelméből
48, 51, 52

úrvacsora 41, 46, 50, 52, 64,
101, 107, 113, 114, 116–119

utazók 71, 72, 160

ünnepek 8, 20, 28, 50, 95,
99, 101, 105, 107, 109,
113–116, 167, 169

V

válás 55, 57, 68, 119

vallási művészet 6, 33, 114,
159–176

„vámházak” 151

vandalok 21

vasárnap 20, 28, 78, 97, 113,
115

végítélet napja 145, 147,
150, 152, 154

Velence 144, 152, 161, 173

világnézet 7, 8, 52, 141–158,
180

virágvasárnap 167

virrasztás 79, 113, 114

Vladimir, rusz uralkodó 39

Z

zarándokok 72, 77, 95, 109

zsidók 7, 20, 21, 23, 26, 54,
102, 141, 157, 160, 179

zsinagóga 21, 160

zsinatok

chalkédóni (451) 22, 71,
131, 132, 135

ephesosi (431) 22, 99,
130, 132

ephesosi (449) 131

ferrara-firenzei (1438–39)
46, 150, 179

frankfurti (794) 136

konstantinápolyi (381)
53, 129

konstantinápolyi (553)
133

konstantinápolyi (680–81)
135

lyoni (1274) 46

nikaiái (325) 53, 71, 126,
127, 129

nikaiái (787) 27, 136

Képek

A képeket a Zooid Pictures Limited válogatta.

AKG London: pp. 1 (Erich Lessing), 2–3 (Erich Lessing, a Kariye Camii Múzeum-ból, Isztambul), 24 (Erich Lessing), 40, 44–45 (Erich Lessing), 46 (Erich Lessing), 108 (Erich Lessing), 114–15 (Erich Lessing), 142–43, 149 (Erich Lessing), 165 (Erich Lessing), 170–71.

Biblioteca Nacional, Madrid: pp. 36, 110–11 (a *Sztylitész Krónikából*, vitr. 26–2), 116–17.

Bibliotheca Apostolica Vaticana: pp. 16, 76–77.

Bibliothèque Nationale: pp. 51, 166.

Bodleian Library, University of Oxford: p. 91 (copyright Lincoln College, Oxford, ms. gr. 35, fol. 12 recto).

British Library: p. 134.

British Museum: pp. 29, 47, 104.

Corbis UK Ltd: pp. 28 (Archivo Iconografico, S.A., a *Sztylitész Krónikából*, vitr. 26–2, fol. 49r, Biblioteca Nacional, Madrid), 34 (Paul H. Kuiper), 48 (Hubert Stadler), 52 (Archivo Iconografico, S.A.), 58 (Gianni Dagli Orti), 73 (Ruggero Vanni), 81 (Chris Hellier), 82–83 (Michael Nicholson), 88–89 (Chris Hellier), 98 (David Lees), 127 (Archivo Iconografico, S.A.), 133 (Andrea Jemolo), 152–55 (Vanni Archive), 159 (Vanni Archive), 161 (Paul Almasy), 163 (Sandro Vannini), 168 (Archivo Iconografico, S.A.), 173 (Archivo Iconografico, S.A.), 174–75 (Janet Wishnetsky).

Dumbarton Oaks, Washington DC: p. 84.

Photostock: pp. 103, 128 (a Sínai-hegyi Kódex no. 339-ből [1136–1155], a Szent Katalin-monostor tulajdona, Sínai-félsziget), 169.

Scala: pp. 62–63, 131, 162–63.

Sonia Halliday Photographs: pp. 18, 124–25, 178 (Museo Correr, Velence).

Werner Forman Archive: pp. 4, 37 (Velence, Bibl. Marciana ms. gr. 217, fol. 111r).

Derek West: térképek pp. 10–11, 12–13, 14–15, 19.

Szöveg

A bibliai idézeteket a Szent István Társulat 2000-ben megjelent kötetéből vettük át. (Főszerkesztő: Farkas Olivér)

Az angol változat munkatársai:

Szerkesztő: Morag Reeve, Jenni Dutton

Könyvterv: Nicholas Rous

Borítótér: Jonathan Roberts